

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

3^ο Συμπόσιο

Τρεις Χιλιετίες
Μικρασιατικού
Πολιτισμού

Επιστήμες – Γράμματα – Τέχνες

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΣΗ ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.
Ν. ΙΩΝΙΑ 2008

23, 24, 25 Νοεμβρίου 2007

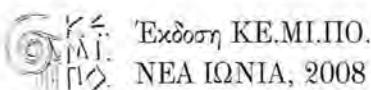
3ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Τρεις χιλιετίες
Μικρασιατικού Πολιτισμού
(Επιστήμες - Γράμματα - Τέχνες)

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ & ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

3ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
Τρεις χιλιετίες
Μικρασιατικού Πολιτισμού
(Επιστήμες - Γράμματα - Τέχνες)

23, 24 & 25 Νοεμβρίου 2007

3ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ - ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Τρεις χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού
(Εποιήμες - Γράμματα - Τέχνες)
Επιμέλεια: Χάρης Σαπουντζάκης
Διορθώσεις: Χάρης Σαπουντζάκης
Φωτογραφίες Παραρτήματος: Μάκης Λυκούδης
Οργάνωση Υλικού: Μάκης Λυκούδης
Εξώφυλλο: Τάκης Βίνης

© 2008: Έκδοση Κ.Ε.Μ.Ι.Π.Ο.
Πατριάρχου Ιωακείμ 4, Νέα Ιωνία 142 34
Τηλ. / Fax. 210 279 5012
<http://www.dimosneasionias.gr/kemipo.htm>
e-mail: mikrasial@ath.forthnet.gr

Παραγωγή Επιμέλεια: Γράμμα
Μάρνη 32
Τηλ.: 210 5225202, Fax: 210 5226126
E-mail: katradi@otenet.gr

ISBN: 978-960-88117-1-3

Πρόλογος

Αγαπητές φίλες, αγαπητοί φίλοι,

Σας παραδίδουμε τον τόμο των Πρακτικών του 3ου Συμποσίου μας, που είχε ως θέμα του το: «Τρεις Χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού – Επιστήμες, Γράμματα, Τέχνες» και πραγματοποιήθηκε στο Συνεδριακό Κέντρο του Δήμου, μεταξύ 23-25 Νοεμβρίου 2007.

Ένας ακόμη τόμος Πρακτικών στη διάθεσή σας.

Με την έκδοση αυτή δίνεται η ευκαιρία να αποταμιευθεί μια σημαντική κατάθεση επιστημονικής γνώσης για τις σπουδές της θεματικής του Συμποσίου, που έγινε από πανεπιστημιακούς, ερευνητές, διανοούμενους, ώστε να είναι σε χρήση καθενός που θα μελετά την Ιστορία και τον Πολιτισμό του Μικρασιατικού Ελληνισμού.

Στον τόμο αυτό πέραν των εισηγήσεων έχουν περιληφθεί και οι προβληματισμοί των συνέδρων, οι ανακοινώσεις, οι χαιρετισμοί κλπ., ώστε να αναπαρασταθεί, όσο είναι δυνατόν, η απμόσφαιρα των εργάδων τριημέρου.

Ελπίζοντας ότι θα εκτιμηθεί η προσπάθειά μας, περιμένουμε την κριτική σας και τις προτάσεις σας.

Φιλικά

Ο Δήμαρχος Νέας Ιωνίας

Γιάννης Χαραλάμπους

Για το Δ.Σ. του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ

Ο Πρόεδρος

Χάρης Σαπούντζάκης

ΜΕΡΟΣ Α'

Οργάνωση - Συντελεστές
Σύντομο Ιστορικό - Πρόγραμμα

Τιμπική Επιστημονική Επιτροπή:

- Νίκος Ουζούνογλου: *Καθηγητής Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Πρόεδρος Ν. Κύκλου Κων/πολιτών*
- Χρήστος Μπαμπούνης: *Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών*
- Ιάκωβος Ακτσόγλου: *Λέκτορας Δημοκριτείου Παν/μίου Θράκης*
- Θεοφάνης Μαλκίδης: *Λέκτορας Δημοκριτείου Παν/μίου Θράκης*
- Θεοφάνης Σουλακέλης: *Μουσικολόγος, πρόεδρος ΚΑΛΜΕ*

Οργανωτική Επιτροπή:

- Πρόεδρος:* Γιάννης Χαραλάμπους, Δήμαρχος Ν. Ιωνίας
- Αντιπρόεδρος:* Χάρης Σαπουντζάκης, Πρόεδρος ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.
- Γραμματέας:* Μάκης Λυκούδης, Γραμματέας ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.
- Μέλη:* Χρυσούλα Αθηνάκη, Φιλόλογος
Φραντζέσκα Βουδούρογλου – Λάγκενφας, δρ. Φιλολογίας
Σωτήρης Βάρβογλης, Ψηφιδογράφος
Νίκος Βουλγαρέλης, Ζωγράφος
Τάκης Κωστιδάκης, Αν/δρος Ιωνικού Συνδέσμου
Νίκος Μαγιόπουλος, Πρόεδρος Πνευματικού Κέντρου
Δήμητρα Μαλαγάρη, Δικηγόρος
Κων/νος Τσοπανάκης, Πρόεδρος Συνδέσμου Αλαγιωτών
Σπύρος Τζαμιτζής, Πρόεδρος Συλλόγου Σμυρναίων
Χρήστος Χατζηιωάννου, Υπεύθυνος Μουσείων ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.
Άρης Χατζησαββίδης, Δημοτικός Σύμβουλος

Σύντομο Ιστορικό

Το πρώτο Συμπόσιο οργανώθηκε το 2004, από 26-28 Νοεμβρίου. Είχε ως θέμα το «**Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο**». Τιμώμενο πρόσωπο ήταν ο Ακαδημαϊκός κ. Κων. Δεσποτόπουλος. Έγιναν 16 εισηγήσεις.

Το δεύτερο Συμπόσιο οργανώθηκε το 2005, από 25-27 Νοεμβρίου. Είχε ως θέμα: «**Παιδεία – Εκπαίδευση στις αλπομόνυπτες πατρίδες της Ανατολής**». Τιμώμενο πρόσωπο ήταν η Πρύτανης κ. Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ και παρέστη στην έναρξη ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κ. Κάρολος Παπούλιας. Έγιναν 17 εισηγήσεις.

Χώρος: το Συνεδριακό Κέντρο του Δήμου Ν. Ιωνίας.

Πρόγραμμα

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου 2007

Χώρος: Συνεδριακό Κέντρο Δήμου Ν. Ιωνίας

- 17.00** Προσέλευση. Διαπίστευση συνέδρων. Παραλαβή φακέλων.
- 18.00** Η Χορωδία και Ορχήστρα Παραδοσιακής Μουσικής του Πνευματικού Κέντρου υπό τη διεύθυνση του κ. Βαγγέλη Σαραντίδη, εκτελεί πρόγραμμα.
- 18.30** Προσφωνήσεις – Χαιρετισμοί επισήμων.
- 18.50** Πανηγυρική ομιλία του καθηγητή Ε.Μ. Πολυτεχνείου κ. Νίκου Ουζούνογλου, με θέμα: «Μικρά Ασία, γενέτειρα των Επιστημών».
- 19.15** Διάλειμμα 15'

1η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Γιάννης Χαραλάμπους

Μέλη: Νίκος Μαγιόπουλος, Χάρης Σαπουντζάκης.

- 19.30** Εισηγητής Νίκος Λυγερός
Θέμα: «Η πολιτιστική συμβολή του Απολλώνιου της Πέργης στη γεωμετρική επιστήμη».
- 19.55** Εισηγητής: Χρήστος Μπαλόγλου
Θέμα: «Η πολιτιστική πολιτική των Απαλιδών Βασιλέων της Περγάμου».
- 20.20** Εισηγητής: Γεώργιος Ματσόπουλος
Θέμα: «Η ιατρική παράδοση στη Μικρά Ασία».
- 20.45** Εισηγητής: Αντώνης Παυλίδης
Θέμα: «Η δυναμική της Μικρασιατικής παράδοσης».
- 21.15** Τέλος εργασιών Α΄ ημέρας.

Σάββατο, 24 Νοεμβρίου 2007

2η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Άρης Χατζησαββίδης

Μέλη: Χρυσούλα Αθηνάκη, Σωτήρης Βάρβογλης.

- 17.40** Εισηγητής: Βασίλειος Καραγεώργος
Θέμα: «Η σημασία της Μικράς Ασίας για το Βυζάντιο».
- 18.05** Εισηγητής: Χαρ. Παπασωτηρίου
Θέμα: «Το Βυζάντιο στη Μικρά Ασία».

- 18.30 Εισηγητής: Μελέτης Μελετόπουλος**

Θέμα: «Οικονομικές προϋποθέσεις του Μικρασιατικού Πολιτισμού».

- 18.55 Διάλειμμα 15'**

3η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Μάκης Λυκούδης

Μέλη: Νίκος Βουλγαρέλης, Φραντζέσκα Βουδούρογλου Λάγκενφας.

- 19.10 Εισηγητής: Πασχάλης Ανδρούδης**

Θέμα: «Οι Βυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας».

- 19.35 Εισηγητής: Γεώργιος Ντέλλας**

Θέμα: «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες των Εισοδίων της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ταξιάρχη στο Λιβίσι της Λυκίας».

- 20.00 Εισηγητής: Εμμανουήλ Βαρβούνης**

Θέμα: «Μικρασιατικός και Σαμιακός λαϊκός πολιτισμός: ταυτότητες και ετερότητες».

- 21.30 Δεξίωση προς τιμήν των συνέδρων.**

Κυριακή, 25 Νοεμβρίου 2007

4η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Χρήστος Χατζηιωάννου

Μέλη: Σπύρος Τζαμτζής, Κώστας Τσοπανάκης.

- 17.40 Εισηγητής: Θεοφάνης Μαλκίδης**

Θέμα: «Μορφές του πολιτισμού στον Πόντο».

- 18.05 Εισηγητής: Φλωρίν Μαρινέσκου**

Θέμα: «Πολιτικές προσωπικότητες του Ελληνισμού που έδρασαν στον ευρύτερο Μικρασιατικό χώρο: οικογένειες Μουρούζη – Υψηλάντη».

- 18.30 Εισηγητής: Ευστράτιος Ζεγκίνης**

Θέμα: «Θρησκευτικές και πολιτιστικές σχέσεις των ετεροδόξων δερβίσδων της Μικρασίας με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς».

- 18.55 Διάλειμμα 15'**

5η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Χάρης Σαπουντζάκης

Μέλη: Δημήτρης Κωστιδάκης, Δήμητρα Μαλαγάρη.

- 19.10 Εισηγητής: Νίκος Βικέτος**

Θέμα: «Το εβδομαδιαίο θρησκευτικό περιοδικό της Σμύρνης, «Ιερός Πο-

λύκαρπος» κατά την πρώτη περίοδο της εκδοτικής πορείας του (1911-14) (με αναφορά στον τύπο της Σμύρνης)».

- 19.35 Ομιλητής:** Χρυσόθεμης Σταματοπούλου – Βασιλάκου
Θέμα: «Το Ελληνικό Θέατρο στη Σμύρνη».
- 20.00 Εισηγητής:** Βασίλειος Κυριατζόπουλος
Θέμα: «Το Πατριαρχείο της Αντιοχείας και η προσφορά του στο χριστιανικό πολιτισμό της Μικρασίας».
- 20.30 Κλείσιμο εργασιών**
Συμπεράσματα.
- 21.00 Τέλος Συμποσίου.**

Σημειώσεις

Ο χρόνος κάθε εισήγησης είναι έως τα 18 λεπτά.

Ακολουθούν υποβολή ερωτήσεων και απαντήσεις έως τη συμπλήρωση 25 λεπτών, το πολύ.

Όλες οι συνεδριάσεις γίνονται στο Συνεδριακό Κέντρο του Δήμου Ν. Ιωνίας, Πατριάρχου Ιωακείμ 4, πλησίον Ηλ. Σταθμού Ν. Ιωνίας.

Στα διαλείμματα και πριν από την έναρξη, το απόγευμα, προσφέρονται καφές, αναψυκτικά, γλυκίσματα.

Σε επιλεγμένα σημεία των συνεδριών, προβάλλονται αποσπάσματα από παραγωγές ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., που αναφέρονται στη Μικρασία.

Εισηγητές Συμποσίου

(με σύντομο βιογραφικό)

Πασχάλης Ανδρούδης

Απόφοιτος του τμήματος Αρχιτεκτόνων Παν. Θεσσαλονίκης. Έχει τύχει μεταπτυχιακού και διδακτορικού διπλώματος στη Βιζαντινή Αρχαιολογία (Παν/μιο PARIS I - Σορβόννη). Έχει διδάξει στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ., στο Παν/μιο της Νίκαιας Γαλλίας κλπ. Έχει εκπονήσει μελέτες αποκατάστασης μνημείων και έχει συγγράψει 2 βιβλία και 80 περίπου άρθρα.

Εμμανουήλ Βαρβούνης

Αναπληρωτής καθηγητής Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Χρυσόθεμης Σταματοπούλου – Βασιλάκου

Φιλόλογος – Θεατρολόγος. Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα θεατρικών σπουδών Παν/μίου Αθηνών, διδακτορικό της Φιλοσοφικής Σχολής στο Παν/μιο Αθηνών. Καθηγήτρια στο Τ.Ε.Ι. Αθηνών, έχει εκδώσει 9 βιβλία.

Νίκος Βικέτος

Σπούδασε πολιτικές επιστήμες στο Παν/μιο Αθηνών. Είναι εκπαιδευτικός στην Β/θμία Εκπαίδευση, γενικός γραμματέας της Ένωσης Σμυρναίων και διευθυντής της εφημερίδας «Μικρασιατική Ήχώ». Από το 1988 έως το 2000 διετέλεσε υπεύθυνος του επιστημονικού περιοδικού «Μικρασιατικά Χρονικά».

Ευστράτιος Ζεγκίνης

Ομότιμος καθηγητής του Αριστοτέλειου Παν/μίου Θεσ/νίκης. Γεννήθηκε στην Ιμβρο. Τις πανεπιστημιακές σπουδές του τις πραγματοποίησε στη Θεολογική Σχολή Χάλκης. Ως υπότροφος του Οικουμενικού Πατριαρχείου σπούδασε ανατολικές επιστήμες στη Ρώμη και αρχειονομία στο Βατικανό. Έχει γράψει πλείστα όσα συγγράμματα σχετικά με την οθωμανική και νεότερη τουρκική ιστοριογραφία.

Βασίλειος Καραγεώργος

Είναι πτυχιούχος των Σχολών Θεολογικής, Φιλοσοφικής και Νομικής του Παν/μίου Αθηνών. Διεύρυνε τις σπουδές του στη Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία. Ειδικεύθηκε στη «μεσαιωνική και νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία». Δίδαξε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών. Το 2000 ξελέγεν καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης.

Θεοφάνης Μαλκίδης

Γεννήθηκε στην Αλεξανδρούπολη από γονείς πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Είναι διδάκτωρ κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. Λέκτορας στο Παν/μίου Θράκης, όπου και διδάσκει.

Φλωρίν Μαρινέσκου

Απόφοιτος Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Βουκουρεστίου και διδάκτωρ. Εργάζεται ως ιστορικός – ερευνητής στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Έχει δημοσιεύσει 10 βιβλία και 90 μελέτες. Έχει λάβει μέρος σε συνέδρια και συμπόσια.

Γεώργιος Ματσόπουλος

Είναι απόφοιτος της Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του Ε.Μ.Π., κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος (M.Sc.) του Παν/μίου του Strathclyde της Γλασκώβης. Το 2007 εξελέγη επίκουρος καθηγητής στη Σχολή Ηλεκτρολόγων Μηχανικών Υπολογιστών του Ε.Μ.Π. Παρουσιάζει σημαντικό συγγραφικό έργο και περισσότερες από 100 δημοσιεύσεις σε διεθνή περιοδικά.

Μελέτιος Μελετόπουλος

Διδάκτωρ οικονομικών και κοινωνικών επιστημών του Παν/μίου Γενεύης και διδάκτωρ Ιστορίας του Παν/μίου Αθηνών. Διευθυντής επιστημονικής επιθεώρησης με τον τίτλο " Νέα Κοινωνιολογία " και διευθυντής πολιτικού περιοδικού "Νέα Πολιτική".

Χρήστος Μπαλόγλου

Αριστούχος της Α.Σ.Ο.Ε.Ε. και αριστοβάθμιος διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών του Παν/μίου Φρανκφούρτης. Έχει βραβευθεί 3 φορές από την Ακαδημία Αθηνών και έχει δημοσιεύσει άρθρα και μελέτες για την αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Οικονομία.

Γιώργος Ντέλλας

Αρχιτέκτονας στο Υπουργείου Πολιτισμού. Απόφοιτος του Ε.Μ.Π. Έχει σπουδέσει αναστήλωσης και πολεοδομίας στο Κολλέγιο της Ευρώπης και τη Σορβόννη. Εργάζεται στην αποκατάσταση των μνημείων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

Νίκος Ουζούνογλου

Καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Πρόεδρος του Νέου Κύκλου Κωνσταντινουπολιτών και επικεφαλής της Τιμπούκης Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου.

Χαράλαμπος Παπασωτηρίου

Αναπληρωτής καθηγητής διεθνών σχέσεων στο Πάντειο Παν/μιο. Αριστούχος της Οξφόρδης και διδάκτωρ του Παν/μίου Στάνφορτ. Έχει γράψει μεταξύ άλλων και το βιβλίο «Βυζαντινή υψηλή στρατηγική».

Αντώνιος Παυλίδης

Σπούδασε Παιδαγωγικά και Πολιτικές Επιστήμες. Πήρε μεταπτυχιακό στην Ιστορία από το Παν/μιο της Κων/πολης. Η διδακτορική του διατριβή έγινε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου. Έχει συγγράψει πολλά άρθρα και μελέτες και διδάσκει Ιστορία του Ελληνισμού της ανατολής, στη Σχολή Εθνικής Ασφάλειας της ΕΛ.ΑΣ. Είναι Σχολικός Σύμβουλος.

-
1. Αναφέρονται μόνον οι εισηγητές, οι οποίοι κατέθεσαν την εισήγησή τους στη Γραμματεία του Συμποσίου για να περιληφθεί στα Πρακτικά.
 2. Κρατείται η ορθογραφία των εισηγητών, αλλά χρησιμοποείται το μονοτονικό.

Με το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

για την επιτυχία του 3ου Συμποσίου, συνεργάστηκε το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου της Νέας Ιωνίας, ενώ την προσπάθεια στέριξαν:

- Δήμος Νέας Ιωνίας
- Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδας
- Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας
- Σύνδεσμος Αλαγιωτών
- Σωματείο Ινεπολιτών - Κασταμονιτών
- Σύλλογος Σμυρναίων Ν. Ιωνίας
- Ιωνικός Σύνδεσμος και ο
- Φυσιολατρικός Όμιλος Ν. Ιωνίας.

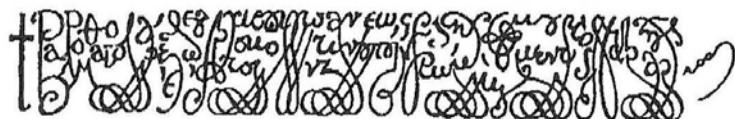
ΜΕΡΟΣ Β'

Έναρξη Συνεδρίου
Προσφωνήσεις Επισήμων

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου 2007
ώρα 18.00 - 18.50

Χαιρετισμός Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου

Τοῖς Ἐντιμοτάτοις κυρίοις Χάρη Σαπουντζάκη, Προέδρῳ τοῦ Κέντρου Σπουδῆς καὶ Αναδείξεως Μικρασιατικοῦ Πολιτισμοῦ, καὶ Ἰωάννῃ Χαραλάμπου, Δημάρχῳ Νέας Ιωνίας, τέκνοις ἐν Κυρίῳ ἀγαπητοῖς τῆς ήμῶν Μετριότητος, χάριν, εὐλογίαν καὶ ἔλεος παρὰ τοῦ Κυρίου ήμῶν Ιησοῦ Χριστοῦ.

Μετ' ἴδιαιτέρας χαρᾶς ἐδέχθημεν τὴν ὑμετέραν εὐγενῆ πρόσοκλησιν ἵνα παραστῶμεν εἰς τὸ ὑπό τοῦ Κέντρου Σπουδῆς καὶ Αναδείξεως Μικρασιατικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Δήμου Νέας Ιωνίας δργανούμενον Γ' Συμπόσιον μέ τέμα «Τρεῖς χλιετίες Μικρασιατικός Πολιτισμός. Ἐπιστήμες, Γράμματα, Τέχνες», ὡς καὶ τὴν ἀπόφασιν ἀνακηρύξεως τῆς ήμετέρας Μετριότητος εἰς ἐπίτιμον Δημότην Νέας Ιωνίας.

Ἐκφράζοντες τάς εὐχαριστίας ήμῶν διά τὴν προσγενομένην ήμīν τοιαύτην τιμήν, ἡ ὁποία ἀντανακλᾷ εἰς τόν πανίερον θεσμόν τοῦ Οικουμενικοῦ Γατριαρχείου, αἵτούμεθα τὴν ὑμετέραν κατανόησιν διότι αἱ πολλαπλαῖ ἀνειλημμέναι ὑποχρεώσεις ήμῶν δέν ἐπιτρέπουν, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν μας, νά παραστῶμεν προσωπικῶς εἰς τὴν ὥραίαν ταύτην ἐκδήλωσιν τιμῆς καὶ μνήμης τοῦ μακραίωνος Μικρασιατικοῦ πολιτισμοῦ.

Μετά διδικαιολογημένης καὶ ἀξίας συγχαρητηρίων ἐπιμονῆς τό υπό τοῦ Δήμου Νέας Ιωνίας ἰδρυθέν Κέντρον Σπουδῆς καὶ Αναδείξεως Μικρασιατικοῦ Πολιτισμοῦ ἀγωνίζεται διά τὴν διατήρησιν ἀσβέστου τῆς μνήμης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐνδόξου καὶ παναρχαίας πατρίδος τῶν προγόνων ὑμῶν, οἱ ὁποῖοι πρό δύο διακονοτάτων τέων τὴν τηναγκάσθησαν ἐν τραγικαῖς περιστάσεσι νά ἐγκαταλείψουν τάς πατρικάς αὐτῶν ἐστίας καὶ τά αἰματοπότιστα χώματά των.

Ἡ ηγαπημένη Ιωνία, ἔνθα ἀπό ἀμνημονεύτων χρόνων οἱ ἀοίδιμοι προπάτορες ὑμῶν ἀνέπτυξαν μίαν λαμπράν παράδοσιν, πλουσίως καταρρευθείσιαν ἐκ τῶν διδύμων ἰδεωδῶν τοῦ πολυπαθοῦς ήμῶν Γένους, ἦτοι τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἀπετέλεσε κοιτίδα πολιτισμοῦ καὶ καλλιεργείας τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν.

Ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία συνέβαλε τά μέγιστα εἰς τὴν πνευματικήν αὐτήν ἀνθησιν, διότι, ἴδιαιτέρως μετά τὴν κατάρρευσιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀνέλαβε τὴν ποδηγεσίαν τοῦ χειμαζομένου ήμῶν Γένους καὶ ἀνέδειξεν ἐκλεκτάς πνευματικάς προσωπικότητας, αἱ ὁποῖαι ἐμόχθησαν

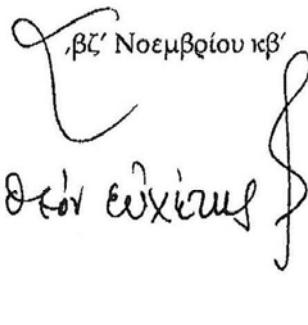
διά τήν παιδείαν τοῦ λαοῦ, τήν διατήρησιν τῆς ιδιαιτέρας πνευματικῆς του ταυτότητος ἐν μέσῳ πολλῶν καὶ μεγάλων κινδύνων ἀλλοτριώσεως καὶ τήν σωτηρίαν αὐτοῦ.

Ίδιαιτέρως διφειλετικῶς μνημονεύομεν τοὺς πολλοὺς Νεομάρτυρας τῆς Μίκρας Ασίας, οἱ ὁποῖοι κατέδειξαν τὸν διαχρονικόν θρίαμβον τοῦ Αναστάτου Χριστοῦ ἐπί τοῦ θανάτου ἀλλὰ καὶ τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως, ἡ ὁποία «καίτοι τῶν τοῦ βίου πάντων ἡδέων σχεδόν ἀπάγουσα, μεταξὺ τῶν αὐτῆς πολεμούντων κρατεῖ μηδεμίαν αὕτη βίαν ἐπάγουσα, νικῶσα δέ μᾶλλον τήν ἀντεπαγομένην βίαν ἐκάστοτε, ὡς καὶ οὕτω ταύτην είναι τήν νίκην τήν τόν κόσμον νικήσασαν» (Άγιου Φιλόθεου Κοκκίνου, Πατριαρχού Κωνσταντινούπολεως, «Λόγος εἰς Ἀγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν»).

Οὕτω, λοιπόν, καίτοι ὡς μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἔχομεν τό πολίτευμα ἡμῶν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, κατά τὸν μεγαλοκήρυκα Απόστολον Παῦλον, ἐν τούτοις ἐπαινοῦμεν μεγάλως τήν προσπάθειαν ὑμῶν διὰ τήν ἀνάδειξιν τῆς συνεισφορᾶς τῆς ἐπιγείου πατρίδος σας εἰς τὸν παγκόσμιον πολιτισμόν καὶ ἀπό τῆς Μητρός Αγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας συγχαίρομεν πατρικῶς τόσον πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖς Συνέδροις, δόσον καὶ τοῖς προσφιλέσι διοργανωταῖς, ἐκγόνοις τῶν ἀειμνήστων μικρασιατῶν προσφύγων εἰς τήν φιλόξενον Αττικήν.

Απονέμοντες δέ ἐκθύμως τήν Πατριαρχικήν εὐλογίαν τῆς ἡμετέρας Μετριάτητος διά τήν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀρχομένου Συνεδρίου, εὐχόμεθα πλουσιόδωρον τήν Χάριν καὶ τὸν Φωτισμόν τοῦ παναγάθου Θεοῦ ἡμῶν, εἰς εὐπίλοον διαπεραίωσιν τῆς πολυκυμάντου θαλάσσης τῆς παρούσης ζωῆς καὶ εἰρηνικόν ἐλλιμενισμόν εἰς τήν ἀσάλευτον πατρίδα τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, μέ ἀγκυραν τήν πίστιν εἰς τὸν Χριστόν, Οὐ ή Χάρις καὶ τό Ἐλεος εἴησαν μεθ' ὑμῶν πάντων, τέκνα ἐκλεκτά τῆς Μητρός Αγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.

β' Νοεμβρίου ιβ'

Εγκύρως διάδοχος ωρθού εύχεται

Εναρκτήρια Προσφώνηση

Μάκης Λυκούδης, Γ. Γραμματέας ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

Πανοσιολογίστε, εκπρόσωπε του σεβασμιοτάτου Μητροπολίτου Ν. Ιωνίας και Φιλαδελφείας κ. Κωνσταντίνου, κύριε Δήμαρχε Ν. Ιωνίας, κύριε εκπρόσωπε του κυρίου Πρωθυπουργού, κύριε Βουλευτή, κύριε Πρόεδρε του Δημοτικού Συμβουλίου Ν. Ιωνίας, κύριε Δήμαρχε Θηβαίων, κύριοι Αντιδήμαρχοι, κύριοι Δημοτικοί Σύμβουλοι, κυρίες και κύριοι εκπρόσωποι Ομοσπονδιών, Ενώσεων, Συλλόγων, Σωματείων από ολόκληρη την Ελλάδα και από το Δήμο Ν. Ιωνίας, κυρίες και κύριοι Σύνεδροι.

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Κέντρου Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού σας καλωσορίζει στο τρίτο Συμπόσιο του και σας ευχαριστεί για τη μεγάλη και θερμή ανταπόκρισή σας στο κάλεσμά του.

Θα ξεκινήσουμε με τη Χορωδία Παραδοσιακού Τραγουδιού του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου μας, υπό τη διεύθυνση του κ. Ευάγγελου Σαραντίδη. Η Χορωδία θα εκτελέσει πρόγραμμα με παραδοσιακά τραγούδια από τις αλησμόνιτες πατρίδες της καθ' ημάς Ανατολής.

Χαιρετισμοί επισήμων

Γιάννης Χαραλάμπους, Δήμαρχος Νέας Ιωνίας.

Αγαπητές φίλες, αγαπητοί φίλοι προσκεκλημένοι, κύριοι εισηγητές.

Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω από μεριάς του Δήμου της Νέας Ιωνίας που τιμάτε τη σημερινή μας εκδήλωση. Εκδήλωση που συμπίπτει με τα ογδόντα πέντε χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και εντάσσεται σε μια μεγάλη γκάμα εκδηλώσεων που έλαβαν χώρα, εδώ στη Ν. Ιωνία, όλον αυτόν τον χρόνο.

Το τρίτο μας Συμπόσιο είναι η συνέχεια των δύο προηγούμενων επιτυχημένων, που πραγματικά μέρα με την ημέρα έχουν καταλάβει στην ζωή των μικρασιατών ένα σημαντικό μέρος. Ξεκινήσαμε πριν από τέσσερα χρόνια αυτήν την προσπάθεια δημιουργώντας πρώτα ένα Μουσείο, όπου στεγάζουμε τις μνήμες που κουβάλουσαν οι πρόγονοί μας απ' την Ανατολή, για να τις παραδώσουμε στις νεότερες γενιές.

Θέλουμε αυτός ο χώρος με τις δράσεις και τα ενθυμήματα να γίνει μια κιβωτός της καθ' ημάς Ανατολής. Ένας χώρος που δεν υπήρξε εδώ και ογδόντα χρόνια απ' τη

Μικρασιατική Καταστροφή. Γιατί το Ελληνικό κράτος δεν φρόντισε αυτό το κομμάτι του πολιτισμού και τις παράδοσης να το διασώσει, όπως είχε υποχρέωση. Διότι η ιστορία της Ανατολής, η ιστορία του Ελληνισμού της Ανατολής είναι αναπόσπαστο κομμάτι της Ελληνικής Ιστορίας. Η Ανατολή είναι χώρος που αναπτύχθηκαν Τέχνες, αναπτύχθηκαν τα Γράμματα, αναπτύχθηκε η Φιλοσοφία και διαχρονικά από την ίδρυση των πρώτων αποικιών μέχρι σήμερα – μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή – το ελληνικό πνεύμα άνθισε και στα χρόνια της κλασσικής εποχής και της ρωμαϊκής εποχής και φυσικά υπήρξε το λίκνο και ο zωοδότης ολόκληρης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και κουλτούρας.

Το 1922 αυτή η αδιάσπαστη αλυσίδα δυσόμιση χιλιάδων ετών έσπασε. Όμως αυτό που έγινε εκεί, αυτό που οφείλουμε στο κομμάτι του Ελληνισμού εκείνης της πλευράς του Αιγαίου, αποτελεί κεφάλαιο του Ελληνισμού που όφειλε και οφείλει το Ελληνικό Κράτος να διατηρήσει γιατί είναι δική μιας κληρονομιά και του Θενους ολόκληρου.

Δυστυχώς, όπως έχω ξαναπεί, υπάρχει η υποψία – ίσως να είναι κακύποπτο και συνωμοσιολογικό – σ' αυτόν τον τόπο να θέλουμε να ξεχάσουμε ευθύνες, σαν να μην υπήρξε ποτέ Ανατολή, σαν να μην υπήρξαν Σμύρνη, Κλαζομενές, Μίλητος, Αντιόχεια, Μαγνησία, Πέργαμος, σαν να μην υπήρξαν Όμηρος, Αναξίμανδρος, Αναξιμένης, Αναξαγόρας. Έτσι όταν αναλάβαμε την ευθύνη αυτού του Δήμου θεωρήσαμε ότι ήταν αναγκαίο να γίνει από κάπου μια προσπάθεια. Να στηθεί ένας πυρήνας γύρω από τον οποίο σιγά – σιγά θα μπορέσουμε να ενώσουμε τα κομμένα νίματα και ίσως κάποια στιγμή να φιλοτιμήσουμε το ελληνικό κράτος να πράξει το καθήκον του. Περιττό να σας πω ότι μέχρι στιγμής δεν έχει φιλοτιμηθεί. Αυτό όμως δεν μας στερεί την αποφασιστικότητα να συνεχίσουμε και είμαστε βέβαιοι ότι με την προσπάθεια που γίνεται κάποια στιγμή θα υπάρξει αυτό το φιλότιμο για να σώσουμε την κληρονομιά και την παράδοση της Ανατολής. Ήδη γύρω απ' αυτόν τον πυρήνα σ' ολόκληρη την Ελλάδα δραστηριοποιούνται δεκάδες – πάνω από εκατό – σύλλογοι Μικρασιατών. Εφέτος το καλοκαίρι με τον Πρόεδρο του Κέντρου Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, τον κ. Χάρη Σαπουντζάκη, επισκεφθήκαμε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Χωριά καθαρά μικρασιατικά, απομονωμένα, που μέσα στις μικρές δυνατότητές τους, απομονωμένα μέσα σ' έναν νιόπιο πληθυσμό, έχουν τις στολές τους, έχουν τις χορωδίες τους, έχουν τα χορευτικά τους, κάνουν αγώνα να διατηρούνται μνήμες και παραδόσεις της δικής τους καταγωγής.

Μία απ' τις πολλές προσπάθειες που κάνουμε σ' αυτό το χώρο είναι η δημιουργία του Μουσείου. Ήδη επεκτείνεται αυτές τις μέρες και σε νέο χώρο.

Εξίσου σημαντική είναι αυτή η προσπάθεια που γίνεται με τα Συμπόσια. Περιττό να σας πω όταν ξεκινήσαμε λίγοι πίστευαν ότι αυτή η ιστορία έχει μέλλον. Σήμερα το πιστεύουν όλοι. Σ' αυτή την προσπάθεια δουλεύουν πάρα πολλοί με πάθος και πίστη και αυτό είναι η μεγάλη σιγουριά ότι αυτή η προσπάθεια θα πετύχει. Ήδη

έχουμε τελειώσει δύο Συμπόσια με εντυπωσιακές εισηγήσεις. Σήμερα ξεκινάει το τρίτο Συμπόσιο με εξίσου εντυπωσιακές εισηγήσεις σημαντικών επιστημόνων της χώρας μας. Όλες οι εισηγήσεις γίνονται τόμος μετά το Συνέδριο. Έτσι με το πέρασμα του χρόνου θα διαφυλάξουμε ένα τεράστιο υλικό για αυτούς που στο μέλλον θα θελήσουν να γράψουν πιο μεθοδικά την ιστορία του πολιτισμού μας, των Τεχνών, των Γραμμάτων, των Επιστημών και όλων εκείνων των εκδηλώσεων που δυόμιση χιλιάδες χρόνια ελάμβαναν χώρα στην πέραν του Αιγαίου Ελλάδα.

Σ' αυτή την προσπάθεια δεν έχουμε μόνο Μικρασιάτες που θα έλεγε κανείς ότι κατέχονται από συναισθηματικά ελατήρια. Είναι μια προσπάθεια που έχει συγκεντρώσει γύρω της ανθρώπους κάθε καταγωγής γιατί η υπόθεση του Μικρασιατικού Ελληνισμού, η υπόθεση των παραδόσεων και της ιστορίας της Μικράς Ασίας δεν είναι υπόθεση των Μικρασιατών ή των προσφύγων όπως λεγόμασταν παλιά. Υπάρχουν Έλληνες που κατάγονται απ' τη Μικρά Ασία. Έχουμε ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή και αποτελέσαμε ζωογόνον πνοή για την Ελλάδα. Οι μνήμες μας παραμένουν ζωντανές εκεί.

Σήμερα είμαστε εδώ με τις αναμνήσεις των προγόνων μας, των παππούδων και των πατεράδων. Την ιστορία μας πια τη γράφουμε εδώ ειρηνικά. Επιτέλους σ' αυτή τη γωνιά της γης οι λαοί πρέπει να ζήσουν ειρηνικά και να ευτυχίσουν.

Είμαστε ιδιαίτερα ευτυχισμένοι απ' την παρουσία σας στις εκδηλώσεις του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. και είμαι σίγουρος ότι αυτό το κάνετε όχι από λόγους φιλίας και συναισθηματισμού αλλά γιατί πιστεύετε, ότι αυτό που ξεκινήσαμε αξίζει.

Η Ελλάδα υπήρξε και απ' τις δύο πλευρές του Αιγαίου. Ο Ανατολίτικος πολιτισμός είναι συγκλονιστικό κομμάτι της Ελληνικής Ιστορίας παράδοσης και πολιτισμού. Είμαστε υποχρεωμένοι εμείς παιδιά προσφύγων να διασώσουμε αυτή την κληρονομιά. Είμαστε κομμάτι αυτής της κοινωνίας και θέλουμε να την μπολιάσουμε με όλο το εύρος του πολιτισμού και της παράδοσης πιστεύοντας ότι έτσι τιμάμε τις μνήμες με τον καλύτερο τρόπο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που δουλεύουν στο Διοικητικό Συμβούλιο του Οργανισμού του Δήμου μας, που λέγεται ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., γιατί έχουν επιδείξει πραγματικά μια μεγάλη ευρηματικότητα, έναν εθελοντισμό και ενθουσιασμό πέρα από κάθε όριο. Να ευχαριστήσω τα Σωματεία ανά την Ελλάδα, την Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων που σ' ό�πι αυτή την προσπάθεια συμπαρίστανται και νιώθουμε ότι αυτό που κάνουμε έχει κοντά τις ψυχές, το πνεύμα και τη διάθεσή όλων των αδελφών Μικρασιατών σ' ό�πι την Ελλάδα και θέλουμε να ελπίζουμε ότι όλοι μαζί θα προικίσουμε αυτή τη χώρα με ένα ακόμη μεγαλύτερο κομμάτι μνήμης παράδοσης, πολιτισμού για το καλό της Πατρίδας, για το καλό των παιδιών. Για να δικαιωθούμε όσα αυτός ο τόπος δημιούργησε στο πέρασμα των αιώνων.

Σας ευχαριστώ πάρα πολύ και θα ήθελα ξεχωριστά να ευχαριστήσω τους εκλεκτούς επιστήμονες που δείχνουν τόση σημασία στο Συμπόσιο μας και συμμετέχουν

σ' αυτό και καταθέτουν τη γνώση τους, επίσης θα ήθελα να σας προσκαλέσω να επισκεφθείτε το Μουσείο μας και να σας πω ότι είναι αναγκαίο απ' τα οικογενειακά σκεύη να σώσουμε το πιο ακριβό: τις μνήμες, τις παραδόσεις, την ιστορία του Μικρασιατικού Πολιτισμού. Αυτή είναι η μεγάλη μας φιλοδοξία και με το ξεκίνημα που έχουμε κάνει εδώ και τρία χρόνια σ' αυτό το χώρο είμαστε βέβαιοι ότι θα το πετύχουμε. Και η παρουσία σας είναι πολύ σημαντική για να δίνει κουράγιο στους εθελοντές που νύχτα μέρα δουλεύουν για να γίνει ένας χώρος πραγματικά σημαντικός με τις επισκέψεις των σχολείων και με τις συχνές επισκέψεις Μικρασιατικών Συλλόγων απ' όλη την Ελλάδα. Φιλοδοξία μας ήταν και θα παλεύουμε πάντα αυτό που έλειψε στο μικρασιατικό στοιχείο να το δημιουργήσουμε εδώ στην Ιωνία ελπίζοντας ότι στο μέλλον θα έχουμε περισσότερα σπρίγματα, περισσότερη βοήθεια για να πάρει αυτή η προσπάθεια το μέγεθος και την αξία που δικαιούται.

Σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

Ευάγγελος Συρίγος, Ειδικός Γραμματέας Υπουργείου Παιδείας, εκπρόσωπος κυρίου Πρωθυπουργού, κ. Κων/νου Καραμανλή.

Κύριε Δήμαρχε, κύριε Βουλευτή, κύριε Πρόεδρε του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., κύριοι εκπρόσωποι των προσφυγικών σωματείων, κυρίες και κύριοι.

Είχα την τύχη να έχω παππού Μικρασιάτη.

Κυρίες και κύριοι, είναι σημαντική δουλειά αυτή που γίνεται στο Δήμο της Νέας Ιωνίας με το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, η οποία αναδεικνύει και ξαναφέρνει στην ζώσα μνήμη όλη αυτή την ιστορία του Ελληνισμού που ζούσε στην απέναντι πλευρά του Αιγαίου. Από τη δεκαετία του '80 και μετά άρχισε μια προσπάθεια να ξεφύγουμε από τα γεγονότα, τα οποία συνδέονταν με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Αρχίσαμε σιγά – σιγά να σκαλίζουμε τις μνήμες και να βλέπουμε και πιο πίσω, γιατί ο Μικρασιατικός Ελληνισμός σφραγίστηκε βεβαίως από τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε όμως μια πολύ μεγάλη ιστορία και έναν πολύ μεγάλο πολιτισμό, ο οποίος ξεκινούσε 3.000 χρόνια πιο πριν. Αυτά τα πράγματα, αυτή η Ιστορία, αυτός ο πολιτισμός αναδεικνύονται απ' αυτά τα Συμπόσια, τα οποία γίνονται μέσα από το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης του Μικρασιατικού Πολιτισμού. Χαιρετίζουμε την προσπάθειά μας και ελπίζουμε να βρει πολλούς μημπτές.

Ευχαριστώ πολύ.

Πατέρας Βασίλειος, Εκπρόσωπος του Σεβασμιούτα του Μητροπολίτου Ν. Ιωνίας και Φιλαδελφείας κ. Κωνσταντίνου.

Ως εκπρόσωπος του Παναγιοτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου και του Σεβασμιούτα του Μητροπολίτου Νέας Ιωνίας και Φιλαδελφείας κυρίου Κωνσταντίνου, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχές του στα πρόσωπά σας.

Τόσο ο Παναγιότατος, ο οποίος ποιμαίνει τον Ελληνισμό της Κωνσταντινουπόλεως, όσο και ο Σεβασμιότατός μας, ο οποίος ποιμαίνει έναν λαό που προέρχεται απ' τη Μικρά Ασία χαιρετίζουνε σήμερα το Συμπόσιο σας, εκφράζουνε τις ευχαριστίες τους που υπάρχει ο Οργανισμός αυτός και κάνει όλα αυτά τα οποία κάνει για τη Μικρά Ασία. Εύχονται καλή επιτυχία. Θέλω να πω κάτι προσωπικό. Δεν είμαι Μικρασιάτης. Θέλω όμως να πω ότι όταν σας βλέπουμε, σας ακούμε και διαβάζουμε την ιστορία σας αισθανόμαστε περισσότερο Χριστιανοί και πάνω απ' όλα Έλληνες.

Να 'στε καλά.

Μιχάλης Χρυσοχοΐδης, Βουλευτής, Πρώην Υπουργός, Εκπρόσωπος του Προέδρου της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης.

Η καταγωγή των δικών μου είναι μικρασιατική. Η γιαγιά μου απ' τη Σμύρνη, ο παππούς μου απ' τη Σμύρνη, ο άλλος ο παππούς μου Πόντιος και θέλω να σας πω ότι στο περιβάλλον που μεγάλωσα έμαθα πολιτισμό και έμαθα και κάτι ακόμη. Έμαθα να ακούω συχνά τη λέξη «πατρίδα». Οι άνθρωποι αυτοί, οι σπουδαίοι άνθρωποι της πρώης γενιάς διαρκώς αναφέρονται στην πατρίδα. Όπου κι αν έφτασαν έφεραν μαζί τους τον πολιτισμό. Όπως αυτόν που έφεραν εδώ στη Νέα Ιωνία. Μέσα από μια καταστροφή υπήρξε ένα πάντρεμα ντόπιων και προσφύγων. Αυτό ήταν το ελληνικό θαύμα.

Ήταν κακή η μοίρα που είχαν οι Έλληνες όσο άδικη ήταν η μοίρα με τους Νεοέλληνες της Ηπειρωτικής Ελλάδας.

Απόψε είμαστε εδώ όπως σωστά είπε ο Δήμαρχος για να έχουμε διαρκώς στην πίσω πλευρά του κεφαλιού μας το δικαίωμα στη μνήμη. Το δικαίωμα στη μνήμη όχι για εκδίκηση και πάθη, αλλά το δικαίωμα στη μνήμη των ανθρώπων που χάθηκαν σ' αυτά τα βίαια γεγονότα.

Έχουμε την υποχρέωση κάθε φορά εμείς οι σύγχρονοι Έλληνες, η τρίτη γενιά, να αναδεικνύουμε διαρκώς όχι απλά τα ιστορικά γεγονότα αλλά τα σύγχρονα γεγονότα που προκύπτουν στις διαφορές μας με τους γείτονες. Οι γείτονες έχουν πολλά να κάνουν ακόμη. Δεν θα μπούμε στη λογική να γυρίσουμε πίσω έναν αιώνα. Οι λαοί έχουν απαίτηση για ειρήνη. Αυτό όμως δεν μπορεί να είναι μια μονομερής προσπάθεια. Ο κύριος Ουζούνογλου που είναι μπροστά μου αυτή τη στιγμή είναι Έλληνας απ' την Πόλη. Έχει περιουσία που την εκμεταλλεύονται κάποιοι παρανόμως. Πρέπει πάντα να διεκδικούνται απ' τις συντεταγμένες διαδικασίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Συμβουλίου της Ευρώπης χωρίς εθνικισμούς, χωρίς φανατισμούς αλλά πάντα στο πλαίσιο της λειτουργίας του Διεθνούς Δικαίου του Ευρωπαϊκού πα, που αποδέχεται μέρα με τη μέρα όλο και περισσότερο τη Τουρκία.

Θέλω τέλος ν' απευθύνω θερμά συγχαρητήρια στο Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο, το Διοικητικό Συμβούλιο του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. για τις προσπάθειες ανάδειξης του Μικρασιατικού Ελληνισμού και όλους τους επιστήμονες που είναι παρόντες.

Εύχομαι πραγματικά καλή επιτυχία και καλά αποτελέσματα.

Νίκ. Σβίγγος, Δήμαρχος Θηβαίων.

Πανοσιολογιότατε, κύριε Δήμαρχε, κύριε πρώπον Υπουργέ, κύριε πρόεδρε του Κ.Ε.Μ.Ι.Π.Ο. Ως Μικρασιάτης, ως δήμαρχος της πόλης των Θηβών θέλω να σας ευχαριστήσω για την πρόσκληση που μου απευθύνατε να μετέχω και να παρευρίσκομαι στην όμορφη αυτή εκδήλωση, στο τρίτο Συμπόσιο για τη διάδοση του Πολιτισμού των Μικρασιατών. Ενός πολιτισμού που ίσως έχει κάπου την αρχή του, σήγουρα όμως δεν χάνεται ποτέ στο μέλλον, στο άπειρο. Και το ζούμε ζώντας την αξιοπρέπεια, τις Τέχνες, τα Γράμματα, την αξία της ζωής. Τοσού είναι ο μόνος χώρος όπου δεν θα ακουστεί ποτέ ο προβληματισμός «να ζει κανείς ή να μη ζει». Εμείς πάντα θέλουμε να ζούμε.

Συμμετέχουμε στις εργασίες του τρίτου Συμποσίου, κύριε πρόεδρε και χαιρετίζουμε αυτές και μαζί μου είναι ο αντιδήμαρχος κύριος Μαμής, ο οποίος είναι επίσης Μικρασιάτης και ο πρόεδρος της Ένωσης Μικρασιατών Θήβας. Μεταφέρουμε τις ευχές για επιτυχία στις εργασίες του Συμποσίου και επειδή είναι η πρώτη μου επίσημη επίσκεψη κύριε Δήμαρχε στην πόλη σας, δεχθείτε τις ευχές του φίλου Θηβαϊκού λαού για ευημερία και προκοπή.

Αθαν. Λαγοδήμος, Πρόεδρος Ομοσπονδίας Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδας.

Πανοσιολογιότατε, κύριε εκπρόσωπε της Κυβέρνησης και του Υπουργείου Παιδείας, κύριε Δήμαρχε, κύριε βουλευτά, κύριε πρόεδρε της Οικουμενικής Ομοσπονδίας Κωνσταντινουπολίτων, κύριοι εκπρόσωποι των πολιτιστικών φορέων, κυρίες και κύριοι.

Είναι ενθαρρυντικό το γεγονός ότι στο σημερινό κόσμο ολοένα και περισσότερο απορρίπτεται το πρότυπο ανάπτυξης, κατά το οποίο οι πνευματικές αξίες παραμερίζονται και το ανθρώπινο ωθείται προς μια ασήμαντη θέση στο πλαίσιο μιας πολιτιστικής κουλτούρας. Στις μέρες μας καθίσταται φανερή η αναγκαιότητα μιας στροφής προς την πραγματικότητα και τις αξίες. Αυτό σημαίνει ότι σε επίπεδο πόλης προκρίνεται ή τουλάχιστον πρέπει να προκρίνεται ένα πρότυπο ανάπτυξης το οποίο στην ουσία θα εκφράζει μια σύνθετην κοινωνικοοικονομικής και πνευματικής πολιτιστικής ζωής. Αυτή τη σύνθετη πιστεύω αγωνίζεται να εκφράσει και να υλοποιήσει ο Δήμος της Νέας Ιωνίας και το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού. Δένει άρρεντα την προσπάθεια για υποδομές και αναπτυξιακές δυνατότητες με την πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης με την ίδρυση του Κ.Ε.Μ.Ι.Π.Ο., διανοίγοντας έτσι για την πόλη πρωτόγνωρες προοπτικές ανάπτυξης επιχειρώντας ταυτόχρονα να αναστήσει και να αναδείξει τη συλλογική μνήμη και τη συλλογική ταυτότητα της πόλης.

Εμείς ως Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδος που εκπροσωπούμε 170 Σωματεία σε όλη τη χώρα, από τον Έβρο μέχρι και την Κρήτη, επικροτούμε, στηρίζουμε και ενισχύουμε αυτές τις προσπάθειες, διότι πιστεύουμε ότι ο λαός χωρίς μνήμη είναι λαός χωρίς μέλλον. Οι μνήμες και τα πεπραγμένα του παρελθόντος, οι ανάγκες και αναζητήσεις του παρόντος, οι ελπίδες και οι αγωνίες του μέλλοντος πρέπει να διασταυρώνονται και να συμπληρώνονται διαλεκτικά προκειμένου να μορφοποιήσουν το πρόσωπο μιας χώρας μέσα στο χρόνο.

Πολιτισμός σημαίνει πρώτα πα' όλα ταυτότητα, αυτοσυνείδησία, κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου γύρω μας. Ο πολιτισμός δεν είναι λεπτομέρεια, ούτε επικουρικό στοιχείο της δημόσιας ζωής, είναι η βάση πάνω στην οποία κτίζεται το όραμα μιας χώρας. Μιας χώρας που θα είναι όμορφη για τις γενιές που έρχονται.

Είναι γνωστό ότι σήμερα ασκείται εις βάρος μας μια πθική πίεση. Μια πίεση με ύπουλα, δόλια αλλά και εμφανή μέσα. Η πίστη αυτή αποβλέπει στο να μας αποκόψει από την μακραίωντα ιστορική μας παράδοση, να μας αποκόψει αλλά και να μας ισοπεδώσει, κάτι που δεν συνέβη ούτε στα πεντακόσια χρόνια της Ρωμαιοκρατίας, ούτε στα ισάριθμα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Τούτη την εποχή, την τόσο κρίσιμη, τη ζητείται από εμάς; Ζητείται η διατήρηση της μνήμης, άσβεστης με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Ζητείται η θαρραλέα ομολογία και μαρτυρία της πίστεως, γεγονός που θα συμβάλλει αποφασιστικά στην τόνωση της εθνικής και θρησκευτικής μας συνείδησης, στη διαφύλαξη της εθνικής μας ταυτότητας που τόσοι και τόσοι σεβάστηκαν.

Κυρίες και κύριοι, ο πολιτισμός μας είναι η ιστορία μας, η ιστορία μας είναι το μέλλον μας, το μέλλον μας εξαρτάται από το πόσο γνωρίζουμε και θυμόμαστε το παρελθόν μας. Γιατί έθνος χωρίς μνήμη είναι κάστρο δίκως τείχη.

Τελειώνοντας θέλω να εκφράσω τα θερμά συγχαρητήρια τόσο του Διοικητικού Συμβουλίου της Ομοσπονδίας Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδος, όσο και όλου του Προσφυγικού Ελληνισμού που έχω την τιμή να εκπροσωπώ σήμερα, στον άξιο Μικρασιάτη Δήμαρχο, κύριο Γιάννη Χαραλάμπους που κατάφερε να κάνει αυτό που δεν μπόρεσε να κάνει επί πολλά χρόνια ως Υπουργός, στον δραστήριο Πρόεδρο του Κ.Ε.Μ.Ι.Π.Ο., κύριο Χάρη Σαπουντζάκη και στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου για την προσπάθεια που καταβάλλουν προκειμένου να πραγματοποιηθεί το τρίτο Συμπόσιο δίνοντας έτοι την ευκαιρία σε όλο τον Μικρασιατικό Ελληνισμό να συναντάται ο' αυτόν τον υπέροχο χώρο που έχουν δημιουργήσει για να γίνεται αυτό κάθε χρόνο και πιστεύω ότι καθιερώθηκε πλέον σαν θεσμός υψηλού επιπέδου με τη συμμετοχή τόσων εισηγητών υψηλού κύρους όσο και των συμμετεχόντων ακροατών.

Ευχαριστώ πάρα πολύ και να ξέρετε κύριε Δήμαρχε ότι η Ομοσπονδία είναι κοντά στις προσπάθειές σας.

Χάρος Σαπουντζάκης, Πρόεδρος του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

Αγαπητοί φίλοι,

Νομίζω ότι όσα ειπώθηκαν ήσαν και σωστά και σημαντικά. Ελάχιστα πράγματα θα μπορούσε να προσθέσει κανείς. Οφείλω όμως ως πρόεδρος του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. να σας εκφράσω τη βαθιά μου συγκίνηση, αλλά και το συναίσθημα της ικανοποίησης που νιώθουμε όλοι στη διοίκησή του για την ανταπόκρισή σας στο κάλεσμά μας, αλλά και τα τόσο ενθαρρυντικά και ευγενικά σχόλια των ομιλητών που προηγήθηκαν.

Θα περιοριστώ μόνον να πω ότι η διοργάνωση των Συμποσίων ήταν και είναι ένα διαρκές ζητούμενο, ένας ανατροφοδοτούμενος και επαναλαμβανόμενος, βελτιωνόμενος συνεχώς, στόχος: η σπουδή των στοιχείων της Ιστορίας και του Πολιτισμού των αξέχαστων πατρίδων της Ανατολής και η μετακένωση της γνώσης στις νεότερες γενιές, ώστε ο πόθος και το πάθος των παλαιοτέρων και ιδιαίτερα των ανθρώπων της πολύπαθης πρώτης προσφυγικής γενιάς να μην μείνει αδικαίωτος.

Επιθυμώ εκ μέρους των μελών της διοίκησης να ευχαριστήσω θερμά το Δήμαρχο Νέας Ιωνίας κ. Γιάννη Χαραλάμπους, τον οραματιστή του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., αλλά και θερμό συμπαραστάτη του και μαζί του ολόκληρο το Δημοτικό Συμβούλιο για την ηθική και υλική του στήριξη.

Ακόμη να ευχαριστήσω την Επιστημονική Επιτροπή του Συμποσίου και ιδιαίτερα τον Πρόεδρό της, καθηγητή κ. Νίκο Ουζούνογλου, όλους τους εισηγητές που τόσο πρόθυμα ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας για να καταθέσουν τις δικές τους πολύτιμες ψηφίδες της επιστημονικής τους κατάρτισης.

Και φυσικά τους συνεργάτες μας, την Ο.Π.Σ.Ε. και τον Πρόεδρό της κ. Αθανάσιο Λαγοδήμο, τα Σωματεία της Ν. Ιωνίας: Ένωση Σπάρτης Μικράς Ασίας, Σύνδεσμο Αλαγιωτών, Σωματείο Ινεπολιτών – Κασταμονιτών, Σύλλογο Σμυρναίων, Ιωνικό Σύνδεσμο, Φυσιολατρικό Όμιλο, βεβαίως το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου μας, τις υπηρεσίες του Δήμου, τους υπαλλήλους, όσους όσοι επί τόσες μέρες τώρα βοήθησαν και θα συνεχίσουν να βοηθούν στην άψογη διεξαγωγή των εργασιών του Συμποσίου.

Αγαπητοί φίλοι,

Είναι τυπικό για μας να έχουμε σήμερα κοντά μας τόσους εκπρόσωπους προσφυγικών σωματείων και όχι μόνο από την Αττική, αλλά από ολόκληρη την Ελλάδα. Χαιρετίζουμε την παρουσία της Ενώσεως Σμυρναίων, της Εστίας Ν. Σμύρνης, αλλά και την παρουσία σωματείων από τη Θεσσαλονίκη, την Πτολεμαΐδα, τα Γιαννιτσά, την Καρδίτσα, τη Χίο, την Κόρινθο, την Ηλεία, τη Θήβα, τη Λαμία, τη Λέσβο.

Mas απασχολεί πολύ το μέλλον των Συμποσίων. Κάθε πότε θα πρέπει να γίνονται, ποια θα πρέπει να είναι η θεματική τους, πως θα πρέπει να συναγείρουν και τους νεότερους.

Περιμένουμε τις προτάσεις σας, τις ιδέες σας.

Καλώς ήλθατε.

ΜΕΡΟΣ Γ'

Απονομή τιμής
στην κυρία Νάνσυ Χόρτον,
θυγατέρα του Αμερικανού Πρόξενου
στη Σμύρνη, Τζωρτζ Χόρτον

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου 2007
Ώρα 19.00

ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΙΜΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑ ΝΑΝΣΥ ΧΟΡΤΟΝ

Tzortzis Xoriotou

Nanou Xoriotou

Χάρης Σαπουντζάκης

Κυρίες και κύριοι. Κοντά μας είναι η κυρία Νάνου Χόρτον, θυγατέρα του μεγαλύτερου φιλέλληνα του εικοστού αιώνα, του γενικού πρόξενου της Σμύρνης, την περίοδο της Καταστροφής, του Αμερικανού Tzortzis Xoriotou. Παρακαλώ τον κύριο Δήμαρχο για την απονομή της τιμητικής πλακέτας.

Γιάννης Χαραλάμπους

Αγαπητοί φίλοι,

Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι δεν γνωρίζουν αυτά που θέλω να καταθέσω. Είναι η εμπειρία ενός μικρού παιδιού που στο οικογενειακό περιβάλλον μιλούσαν, νόμιζα τότε, υπερβολικά για όσα διαδραματίστηκαν στη Μικρά Ασία. Βλέποντας τους δικούς μας στριμωγμένους σε μιαν κάμαρα, απορούσαμε πως μπορεί τότε να είχαν όλα τα καλά και τον ωραίο τρόπο zōns.

Όταν λοιπόν έπεσε στα χέρια μου το βιβλίο του αείμνηστου Τζωρτζ Χόρτον «Η μάστιγα της Ασίας», ξαναείδα τα πράγματα με άλλο μάτι. Τελικά ήταν ακόμη πιο τραγικά απ' ό,τι τα είχαν περιγράψει.

Ένας άνθρωπος, που δεν ήταν Έλληνας, ήταν ο πρόξενος των Η.Π.Α. στη Σμύρνη, ένας επίσημος, ένας τρίτος παρατηρητής περιγράφει τα όσα τραγικά έγιναν, που βέβαια δεν ήταν ένας... «συνωστισμός».

Η ιστορική πραγματικότητα πρέπει να περιγράφεται με ακρίβεια και δεν μπορεί να παραγράφεται.

Είναι λοιπόν μεγάλη μου τιμή που θα δώσω σήμερα αυτό το αναμνηστικό στην κυρία Χόρτον και είναι και μεγάλη τιμή για τον προσφυγικό δήμο της Νέας Ιωνίας, ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης να δοθεί αυτή η πλακέτα στη θυγατέρα του αντικειμενικού παρατηρητή που κατέγραψε την αληθινή ιστορία για την συνέβηση στη Σμύρνη, το 1922.

Νάνου Χόρτον, θυγατέρα του Τζωρτζ Χόρτον

Ξεύρω πόσο ευτυχισμένος θα ήταν ο πατέρας μου αν ήξερε γεγονότα σαν το σημερινό. Θα έβλεπε πως μαζί με την ειλικρινή αγάπη που είχε για τους Μικρασιάτες και για όλους τους Έλληνες, ακόμα ζει αυτή η αίσθηση, γιατί αν και περνούν τα χρόνια η Ιστορία ξεχωρίσει ορισμένα πράγματα και αυτά μένουνε τόσο ζωντανά, όσο όταν γίνανε.

Ο πατέρας μου ήλθε στην Ελλάδα προπαντός γιατί λάτρευε τη γλώσσα, δεν ήλθε ως διπλωμάτης. Ήταν ο μόνος τρόπος να έλθει στην Ελλάδα. Έλεγε πως την ελληνική γλώσσα έπρεπε να την μαθαίνουν όλοι οι άνθρωποι που ελπίζανε μια μέρα να επικοινωνήσουνε με το Θεό.

Η ελληνική γλώσσα είναι η μόνη με την οποία μιλάει ο Θεός και μπορείτε να μιλήσετε με το Θεό.

Όταν ήλθε στη Σμύρνη ως διπλωμάτης αναγκαστικώς, διότι δεν ήταν ο σκοπός του να μείνει διπλωμάτης, του δόθηκε η ευκαιρία να έχει πολύ υπεύθυνη θέση και να σώσει πολλές ψυχές! Ήταν πολύ απογοντευμένος διότι όλες οι μεγάλες δυνάμεις δεν είχαν χριστιανικές αρχές και για το εμπόριο και για άλλα συμφέροντα ήταν τόσο σκληροί και αδιάφοροι για τους ανθρώπους που υπέφεραν.

Είπε και έγραψε κάπου: «με όσα ελαπτώματα έχω, μια σκέψη θα με παρηγορεί τις τελευταίες μου μέρες. Ποτέ δεν πρόδωσα το Χριστό μου για τριάκοντα αργύρια».

Ευχαριστώ πολύ.

ΜΕΡΟΣ Δ'

1η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Γιάννης Χαραλάμπους

Μέλη: Νίκος Μαγιόπουλος, Χάρης Σαπουντζάκης

Παρασκευή, 23 Νοεμβρίου 2007

Ωρα 19.10 - 21.30

ΝΙΚΟΣ ΟΥΖΟΥΝΟΓΛΟΥ

Θέμα: Μικρά Ασία: Γενέτειρα των Επιστημών – Τεχνολογίας και Ιατρικής.

Περίληψη

Η Ελληνική Μικρά Ασία και πρωτίστως η Ιωνία υπήρξε ο τόπος που γεννήθηκε αυτό που λέμε σήμερα «η επιστημονική σκέψη» και οι εφαρμογές της στην τεχνολογία και την ιατρική. Οι συνθήκες που επεκράπτουν τον 6ο αιώνα π.Χ. στην Ιωνία, η παράδοση των Ομηρικών επών καθώς επίσης και η αλληλεπίδραση με τους Ανατολικούς πολιτισμούς δημιούργησαν το Ελληνικό θαύμα που ξεκίνησε από την Ιωνική πόλη της Μιλήτου. Στην παρούσα εργασία περιγράφουμε σύντομα την αποκλειστική συμβολή των Ελλήνων με ξεκίνημα από την Μικρά Ασία, στην δημιουργία της επιστήμης και κατ' επέκταση στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και της ιατρικής με βάση την επιστήμη διλαδή την συστηματική γνώση παρά την εμπειρία.

1. Εισαγωγή – Πηγές της Ελληνικής Επιστήμης.

Αν και πριν από τους Έλληνες υπήρξαν και άλλοι σπουδαίοι πολιτισμοί που συνέβαλαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη της τεχνολογικής και επιστημονικής προόδου, όπως οι Μεσοποταμιακοί λαοί και οι Αιγύπτιοι, ο επιστημονικός τρόπος σκέψης καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελληνική Ιωνία από τους Φυσικούς Φιλοσόφους στον 6ο αιώνα π.Χ. Η Επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα που γεννήθηκε στην Ιωνία βασίστηκε στην αντίληψη ότι ο ανθρώπινος νοούς μπορεί να αντιληφθεί την φύση χρησιμοποιώντας τα μαθηματικά και ειδικότερα τη γεωμετρία. Η βάση των επιστημονικών ανακαλύψεων προήλθε από τις καθημερινές ανάγκες με την αξιοποίηση της τεχνολογίας.

Η Μελέτη της προόδου των Επιστημών στην Αρχαία Ιωνία είναι εξαιρετικά χρήσιμη σήμερα αφού μπορεί να εμπνεύσει την γένεση νέων ιδεών. Η μεγαλύτερη συμβολή των Ιώνων Φιλοσόφων ήταν η αφαιρετική – αναγωγική ικανότητα στην μελέτη των φυσικών επιστημών. Η σωστή τοποθέτηση ενός επιστημονικού ερωτήματος έχει μεγάλη αξία στην επιστήμη.

Οι πηγές της Ελληνικής Επιστήμης υπήρξαν οι ακόλουθες:

- Οι παραπρήσεις των φυσικών φαινομένων στον Όμπρο και Ήσιοδο.
- Συστηματική Γνώση μετά από παραπρήσεις.
- Ταχεία ανάπτυξη της Επιστημονικής Γνώσης περί το 600 π.Χ. με εκπληκτικά αποτελέσματα σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Οι Συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη των Επιστημών στην Ελληνική Ιωνία είναι οι ακόλουθες:

- Άλληλεπιδράσεις με γειτονικούς πολιτισμούς (Ασίας, Μεσοποταμίας, Αιγύπτου). Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ταξίδευαν στην Δύση και την Ανατολή για εμπορικούς σκοπούς αλλά και δημιουργία αποικιών.
- Η παράδοση του Ομήρου έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο. Στα Ομηρικά έπη έχουμε λεπτομερή περιγραφή φυσικών φαινομένων όπως παλίρροια, άμπωτις, εκλείψεις πλοιου και σελήνης, παραπρήσεις άστρων και πλανητών, κι ακόμη μεθόδους επικοινωνίας στο πεδίο της μάχης, κατασκευή ασπίδων με μεγάλη αντοχή κτλ.
- Η έμφαση στο «δια τι» παρά στο «το όπι».
- Το εξερευνητικό πνεύμα των Ελλήνων της Ιωνίας καθώς επίσης και το επιχειρηματικό τους πνεύμα.
- Η έλλειψη ιδεολογικών φραγμών-σε σχέση με τους γειτονικούς λαούς ή αρχαία Ελληνική θρησκεία ήταν η πλέον ανθρωπογενής. Ο παράγοντας αυτός υπήρξε καθοριστικός και συνεχίσθηκε με την Ανατολική παράδοση του Ελληνισμού μέχρι σήμερα μέσω του Μεσαιωνικού Ελληνικού Πολιτισμού του Βυζαντίου.
- Η σημασία της εκπαίδευσης στην Αρχαία Ελλάδα που συνεχίστηκε στην αντίληψη του Οικουμενικού Ελληνισμού.
- Η αγάπη προς τη Γεωμετρία. Το Επίγραμμα στην Ακαδημία του Πλάτωνα στην Αθήνα έγραφε:

ΘΕΟΣ ΑΕΙ ΓΕΩΜΕΤΡΕΙ

2. Τα Επιτεύγματα των Ανατολικών Λαών.

Η Μεσοποταμία και η Αίγυπτος υπήρξαν οι μεγάλοι πολιτισμοί της Ανθρωπότητας που ξεκίνησαν περίπου 2500 χρόνια πριν από την εποχή που ξεκίνησε η ακμή της επιστημονικής γνώσης στην Ιωνία της Μικράς Ασίας.

Οι δύο κυριότεροι πολιτισμοί που δέσποσαν στην Μέση Ανατολή είναι:

a) της BABΥΛΩΝΟΣ (1900-1600 π.Χ.)

Υπήρξε η συνέχεια του Σουμερικού πολιτισμού και ανέπτυξε πολύ σημαντικές γνώσεις στα θέματα:

– Αρίθμηση

- Εισαγωγή στα Πυθαγόρεια Τρίγωνα.
- Μέθοδοι Υπολογισμού βάρους τοίχων, εμβαδών πολύ σημαντικών στην Αρχιτεκτονική.
- Λύση εξίσωσης πρωτοβάθμιων εξισώσεων όπως η εύρεση του αγνώστου x στην εξίσωση $a^*x=b$, όταν ξέρουμε τους συντελεστές a,b .
- Υπολογισμός εμβαδού τριγώνων και άλλων σχημάτων καθώς επίσης οφαιρικών τριγώνων (Χαλδαίοι).
- Αστρονομικές Καταγραφές με συστηματικό τρόπο.

β) της ΑΙΓΥΠΤΟΥ (3000 π.Χ.)

Υπήρξε ο μέγιστος πολιτισμός με πολύ μεγάλη συμβολή στα θέματα:

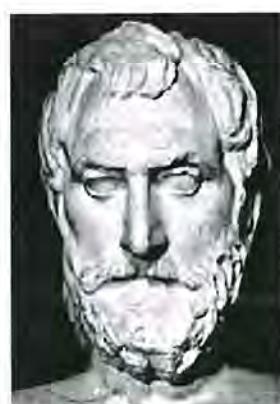
- Γεωμετρία και κυρίως ο υπολογισμός των εμβαδών επίπεδων σχημάτων για την αναδιανομή της γης μετά από τις πλημμύρες του ποταμού Νείλου.
- Αριθμητική.
- Αστρονομία.
- Κατασκευές πολύ μεγάλου μεγέθους όπως οι πυραμίδες που απαιτούν γνώσεις μηχανικής και στατικής.

Θα πρέπει να τονιστεί όμως εκείνο το στοιχείο που δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν οι πολιτισμοί αυτοί, ήταν η ικανότητα γενίκευσης της επιστημονικής γνώσης που απαιτούσε την συστηματική ανάλυση των παρατηρήσεων με βάση την ικανότητα της αντίληψης του ανθρώπινου νου. Το επίτευγμα των Ελλήνων της Ιωνίας που βασίστηκε στην αφαιρετική μέθοδο για την κατανόηση της φύσης οδήγησε σε αυτό που αποκαλούμε σήμερα Επιστήμη. Η αφαιρετική μέθοδος συνίσταται στην θέση των κρίσιμων ερωτημάτων που προκύπτουν από την παρατήρηση των φυσικών φαινομένων και στη συνέχεια την αποδοχή ελάχιστων βασικών αρχών για με τις οποίες μπορούν να εξηγηθούν όλα τα υπόλοιπα άπειρα στον αριθμό φαινόμενα. Η αφαιρετική αυτή μέθοδος βρήκε την πληρότητά της στην Ευκλείδειο Γεωμετρία όπου με πέντε αξιώματα στήνεται το θαυμάσιο οικοδόμημα της Γεωμετρίας που αποτελεί την βασιλίδα των επιστημών.

3. Φυσικές Επιστήμες και Μαθηματικά.

Ο Θαλής Μιλύσιος (624 - 546 π. Χ.) υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος, επιστήμων και μαθηματικός που είχε σκέψη μηχανικού. Επίσης διέθετε γνώσεις σε θέματα Πολιτικής, Αστρονομίας, Οικονομίας και Γεωλογίας.

Υπήρξε ένας από τους Επιά Σοφούς (582 π.Χ.) της Αρχαίας Ελλάδος. Ανακάλυψε πολλά θεωρήματα της Γεωμετρίας. Τα πλέον σημαντικά και γνωστά επιτεύγματά του υπήρξαν τα παρακάτω:

- Προέβλεψε την έκλειψη του ήλιου την 28η Μαΐου 585 π. Χ και επέτυχε τον τερματισμό πολέμου μεταξύ Λυδών και Μήδων (Κούρδων). Η μέθοδος που χρησιμοποίησε βασίστηκε στην μελέτη των αρχείων των Βαβυλωνίων που μελέτησε κατά την επίσκεψη του στην Μεσοποταμία.
- Κατάφερε να μετρήσει το ύψος της πυραμίδας του Χέοπα από την σκιά της όντας το ύψος αυτό κρατικό απόρρητο. Χρησιμοποίησε για το σκοπό αυτό την μέτρηση της σκιάς μιας κάθετης ράβδου στην γη παράλληλα με αυτής της πυραμίδας και την ίδια αναλογία του ύψους των δύο αντικειμένων προς την σκιά τους.
- Ανέπτυξε την μέθοδο της πλωτής γέφυρας για τη διέλευση του στρατού του Κροίσου από τον Άλυ ποταμό που είναι ο μεγαλύτερος της Μικράς Ασίας.
- Ανακάλυψε τον πλεκτρισμό με το «πλεκτρον». Η ανακάλυψη αυτή αν και έμεινε για 2000 χρόνια στην σκιά της επιστήμης, σήμερα η επιστήμη του ΗΛΕΚΤΡΟΜΑΓΝΗΤΙΣΜΟΥ που επικρατεί σε όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες οφείλει την ονομασία στην Ελληνική Ιωνία, αφενός στον Θαλάντη του Μιλήσιο και αφετέρου την πόλη της Μαγνησίας λόγω της μαγνητικής πέτρας.
- Ο Θαλάντης υπήρξε ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα ότι οι ιδιότητες της ύλης προέρχονται από περιορισμένο αριθμό ιδιοτήτων.
- Σαν οικονομολόγος επέτυχε την βέλτιστη διαχείριση της σοδειάς της ελιάς για την αντιμετώπιση οικονομικής κρίσης στις Ιωνικές πόλεις.
- Η προσπάθεια ίδρυσης της Ιωνικής Ομοσπονδίας για αντιμετώπιση της Περσικής απειλής υπήρξε μια σύλληψη δική του.
- Σαν πολιτικός ή συμβουλή τους προς τις Ελληνικές Ιωνικές πόλεις την να μην συναφθεί συμμαχία με τον Κροίσο (βασιλέα της Λυδίας) είχε το ευεργετικό αποτέλεσμα να σωθεί η Μίλητος όταν καταλήφθηκε από τον Κύρο και να σωθεί η πόλη.
- Ανακάλυψε πολλά θεωρήματα της Γεωμετρίας.
- Ανακάλυψε την μέθοδο μέτρησης μπρών απομακρυσμένων αντικειμένων με την μέτρηση δύο γωνιών από δυο σημεία.
- Συμβολή στην Φυσική Φιλοσοφία: Διετύπωσε την άποψη ότι το ύδωρ αποτελεί τη βάση των φαινομένων. Η γη επικάθεται επί ύδατος.

Ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (610-546 π.Χ.) είναι ο πρώτος Φιλόσοφος του οποίου σώζονται φιλοσοφικά κείμενα.

Τα πλέον γνωστά επιτεύγματα του Αναξίμανδρου είναι τα ακόλουθα:

- Ισορροπία των αντιθέτων.
- Η κίνηση των πλανητών μοιάζει με την κίνηση ενός τροχού-η έννοια του επιπέδου έκλειψης.
- Εξέταση των διαστάσεων της Σελήνης, του Ήλιου και της Γης.
- Χαρτογράφηση της γνωστής Γης.

- Η Γη αποτελεί το κέντρο του Σύμπαντος.
- Συνέλαβε την ιδέα του Άπειρου που το θεωρούσε γενεσιούργο αιτία όλων.
- Εργάστηκε σε θέματα Γεωγραφίας και Βιολογίας. Ιδέες περί εξέλιξης των ειδών.

Ο Αναξιμένος ο Μιλήσιος (585-528 π.Χ.) υπήρξε μαθητής του Αναξιμανδρου, η βάση των πάντων είναι η μονάδα και το άπειρο. Σε διαφορά από τον Αναξιμανδρού όλεγε ότι το άπειρο είναι δυνατό να κατανοθεί όπως ο αέρας και ότι "Ο Ήλιος, η Σελήνη και τα Άστρα προήλθαν από τη Γη»

Ο Πυθαγόρας ο Σάμιος (582-500 π.Χ.) υπήρξε ο μεγαλύτερος μαθηματικός όλων των αιώνων. Επηρεάστηκε από την ιερατική οργάνωση των Ανατολικών λαών δημιουργώντας Σχολή στην οποία υπήρξε η επίδραση από τις μυστικιστικές αντιλήψεις των Αιγυπτίων και Βαβυλωνίων.

Ο Πυθαγόρας υπήρξε ο φιλόσοφος και μαθηματικός του οποίου οι 1δέες επηρέασαν την ανθρωπότητα σε μέγιστο βαθμό με αρχή τον Πλάτωνα..

Τα πλέον γνωστά επιτεύγματα του υπήρξαν:

- Μελέτες των ιδιοτήτων αριθμών-πρώτοι αριθμοί - Αριθμοθεωρία.
- Οι αριθμοί αποτελούν το θεμέλιο της αρμονίας στο Σύμπαν.
- Ίδρυση Σχολής
- Η κυριότερη συμβολή είναι το Θεώρημα των υποτείνουσών για τα ορθογώνια τρίγωνα.
- Η ανακάλυψη της μουσικής κλίμακας.

Ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος (535- 475 π.Χ.) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους της Αρχαίας Ελλάδος.

Ο Ηράκλειτος διατύπωσε την αρχή ότι δεν υπήρχε μόνιμη πραγματικότητα αλλά η μόνη πραγματικότητα είναι η αλληληγορία. Η στασιμότητα είναι μια απάτη των αισθήσεων. Δίδασκε ότι κάθε οντότητα ενσωματώνει τα αντίθετα, ο θάνατος είναι «εν δυνάμει» στην ζωή, η μόνη πραγματική κατάσταση είναι η μεταβατική. Η φλόγα θεωρούσε ότι ήταν το υπόστρωμα του σύμπαντος και όλες οι άλλες εκδηλώσεις ήταν μετασχηματισμοί της φλόγας.

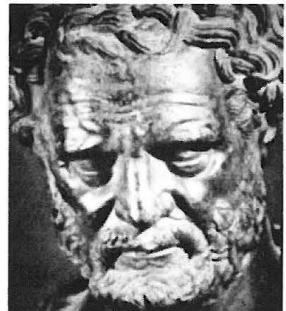
Ο Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος (499 – 428 π.Χ.) υπήρξε μαθηματικός και αστρονόμος. Αρχικά δίδασκε ότι «τα πάντα είναι μαζί» και ότι η ύλη ήταν ένα ομογε-

νές μείγμα. Ο «vous» δημιουργεί μια τύρβη μέσα στο μείγμα αυτό που καταλήγει σε περιστροφή. «Το μηχανιστικό σύμπαν, κατά Νεύτωνα», έχει περισσότερη ομοιότητα με την Αναξαγόρεια αντίληψη παρά με την «Συνεχή Ήθική Νοημοσύνη» του Πλάτωνα και Αριστοτέλη. Διατύπωσε την ύπαρξη της φυγόκεντρης δύναμης που δείχνει την επιστημονική σκέψη του Αναξαγόρα. Υπήρξε ο πρώτος που διατύπωσε ότι η Σελήνη ανακλά το φως της πυρακτωμένης πέτρας του Ήλιου.

Ο Λεύκιππος ο Μιλήσιος (480 -420 π.Χ.) πρότεινε την κοσμολογία που βασίζοταν στην δημιουργία κόσμων με την συνένωση ατόμων με τυχαίες συγκρούσεις. Σαν αποτέλεσμα παρουσιάζεται η διαφοροποίηση με τα μικρά άτομα να φεύγουν προς το άπειρο στο διάστημα ενώ τα υπόλοιπα δημιουργούν σφαιρικές δομές με τα μεγαλύτερα άτομα στο κέντρο και τα μικρότερα άτομα μακριά από το κέντρο.

Ο Δημόκριτος Αβδήρων (Θράκη-460-360 π.Χ.) Ο Δημόκριτος υπήρξε ο πρώτος υλιστής φιλόσοφος.

Είχε την άποψη ότι τα πάντα, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης σκέψης, αποτελούνταν από άτομα και τις κινήσεις αυτών. Υπήρξε πολυγραφότατος, συγκρινόμενος με τον Πλάτωνα. Συνέταξε 15 βιβλία, τα οποία όλα καταστράφηκαν στους αιώνες που ακολουθήσαν. Η θεωρία του για την δομή της ύλης από «άιομα» υπήρξε η βάση της σύγχρονης φυσικής και χημείας αρχίζοντας από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Ο Πλάτων ο Αθηναίος (428-348 π.Χ.) υπήρξε κατά γενική ομολογία ο μεγαλύτερος φιλόσοφος όλων των εποχών.

Ο ίδιος δεν ανακάλυψε πολλά αλλά δημιούργησε τη Σχολή που συνέβαλε τα μέγιστα σε ανακαλύψεις. Θεωρούσε τα μαθηματικά την καλύτερη και τέλεια εκπαίδευση για την ανθρώπινη σκέψη. Η Ακαδημία του λειτούργησε για 900 χρόνια.

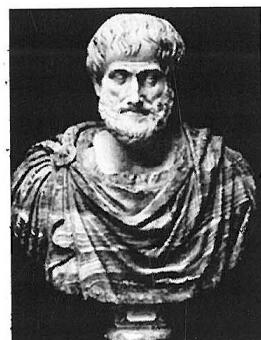

Ο Εύδοκος ο Κνίδιος (408-355 π.Χ.) υπήρξε γεωμέτρης και αστρονόμος. Συνέλαβε την βασική ιδέα του απειροστού υπολογισμού. Πρότεινε ένα πρότυπο γυάλινης σφαίρας πάνω στην οποία επικάθεινται οι πλανήτες και τα άστρα που κινούνται σε σφαιρικά τόξα. Ανέπτυξε τις σχέσεις υπολογισμού του όγκου πυραμίδων, κώνων και κυλίνδρων.

Ο Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης (384-322 π.Χ.) που έχει συμβάλει στην ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης και μεθοδολογίας όσο κανείς άλλος στην ιστορία,

σπούδασε ιατρική, και στην συνέχεια στάλθηκε στην Αθήνα το 367 π.Χ. για να σπουδάσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου παρέμεινε μέχρι το 347 π.Χ.

Ο Αριστοτέλης αν και άριστος σπουδαστής είχε διαφορές απόψεων από τον Πλάτωνα και δεν ανέλαβε την διοίκηση της Ακαδημίας μετά τον θάνατο του Πλάτωνα και ίδρυσε το Λύκειο. Συνέταξε 150 φιλοσοφικά δοκίμια. Άν και διασώθηκαν 30, σε αυτά αναλύονται προβλήματα που καλύπτουν εκτενή θέματα Βιολογίας, Φυσικής, Ήθικής, Καλών Τεχνών, Πολιτικής. Επρέασε την ανθρωπότητα για πάνω από 2000 χρόνια.

Ο Ηρακλείδης ο Πόντιος (4ος αιώνας π.Χ.) υπήρξε ο πρώτος που πρότεινε την περιστροφή της Γης γύρω από τον άξονα της για να εξηγήσει την φαινομενική περιστροφή των ουρανίων σωμάτων. Πρότεινε ότι η φαινομενική στροφή των άστρων προς την δύση οφείλεται στην στροφή της Γης ανατολικά γύρω από τον άξονα της.

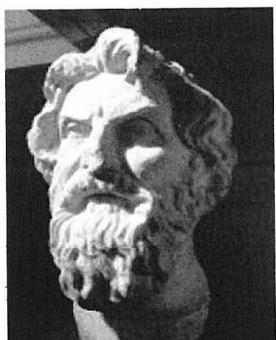

Ο Ευκλείδης της Αλεξάνδρειας (325-265 π.Χ.) υπήρξε ο μεγαλύτερος μαθηματικός της αρχαιότητας γνωστός από τα Βιβλία «Τα Στοιχεία».

Η χρήση των «Στοιχείων» της Γεωμετρίας θέτει τον Ευκλείδη ως πρώτο Μαθηματικό δάσκαλο όλων των αιώνων.

Ο Αρίσταρχος ο Σάμιος (310-230 π.Χ.) ως Αστρονόμος υπήρξε πρωτοπόρος και ουσιαστικά πρότεινε πολλές αρχές της Ουράνιας Μηχανικής, 1800 χρόνια από τον Κοπέρνικο.

Ο Αρίσταρχος, κατά το σύγχρονο του Αρχιμήδη, υπήρξε ο πρώτος που πρότεινε το Ηλιοκεντρικό Σύμπαν σε αντίθεση με το Γεωκεντρικό σύστημα. Ο Κοπέρνικος αναγνώρισε στο έργο του «De revolutionibus caelestibus» το έργο του Αρίσταρχου αν και η σχετική αναφορά αφαιρέθηκε κατά την εκτύπωση, ίσως για λόγους εξασφάλισης της πρωτοτυπίας από τον ίδιο. Υπολόγισε τις σχετικές αποστάσεις της Γης από την Σελήνη και Ήλιο καθώς επίσης και τις σχετικές τους διαστάσεις.

Ο Ερατοσθένης ο Κυρνηεύς (276-c.196 π.Χ.) υπήρξε μαθηματικός, αστρονόμος, γεωγράφος και ποιητής.

Ο Ερατοσθένης επέτυχε να μετρήσει την ακτίνα της Γης με μεγάλη ακρίβεια μετρώντας την σκιά δύο κάθετων ιστών σε διαφορετικά σημεία επί του ίδιου μεσομβρινού. Η άριστη γνώση γεωμετρίας από τον ίδιο και χρήση βηματιστών για την μέτρηση της απόστασης μεταξύ των πόλεων της Αλεξάνδρειας και Θηβών στην Αίγυπτο επέτρεψε να επιτευχθεί η μέτρηση αυτή. Δημιούργησε κατάλογο 675 άστρων και συνέταξε διατριβή γεωγραφίας.

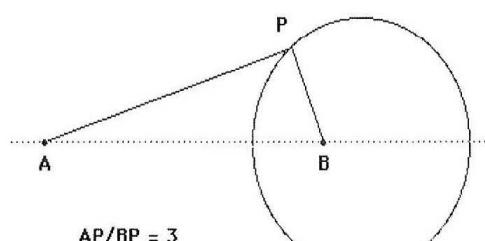
Ο Απολλώνιος της Πέρης (262-190 π.Χ.) θεωρείται ο εφευρέτης των επίκυκλων και έκκεντρων κύκλων, που χρησιμοποιήθηκαν από τον Τιππαρχό της Νίκαιας.

Το μέγιστο έργο της Γεωμετρίας «Κωνικές Τομές». Με το έργο του αυτό ανακάλυψε πλήθος ιδιοτήτων γεωμετρικών καμπυλών που αποτελούν την βάση πολλών επιστημονικών μεθόδων ακόμα και σύμερα. Η ωριμότητα του έργου του ξεπερνάει και τα σημερινά όρια.

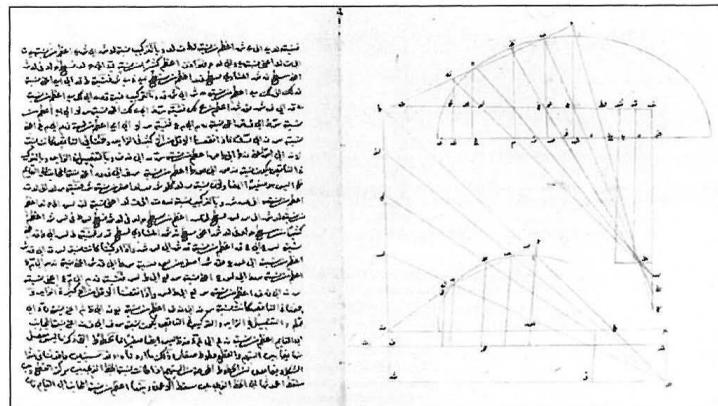
Circles of Apollonius

The locus of points whose distance from a fixed point is a multiple of its distance from another fixed point is a circle

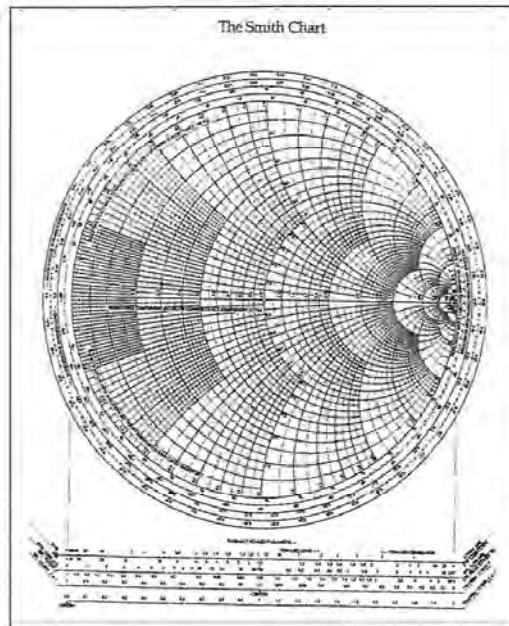

Η έννοια των απολλώνιων κύκλων σήμερα έχει πάρα πολλές εφαρμογές σε τεχνολογικά θέματα.

Αραβική
μετάφραση
κωνικών τομών
του Απολλώνιου.

Ο γνωστός χάρτης Smith που χρησιμοποιείται στη σχεδίαση πλεκτρονικών κυκλωμάτων δεν είναι τίποτα άλλο από συνδυασμό πολλών απολλώνιων κύκλων.

Ο Ἰππαρχος της Νίκαιας (161-127 π.Χ.) υπήρξε ταλαντούχος αστρονόμος και μαθηματικός.

Ανάπτυξε την τριγωνομετρία και την επιστημονική γεωγραφία. Ανακάλυψε τις σφαιρικές συντεταγμένες στην γεωγραφία. Εντόπισε τις θέσεις 850 άστρων και ταξινόμησε τα άστρα βάσον της φωτεινότητας τους. Υποδόγισε την διάσταση και την απόσταση της Σελήνης και ανέπτυξε μέθοδο πρόβλεψης των εκλείψεων, καθώς επίσης και υπολόγισε την διάρκεια του έτους με ακρίβεια 6 ωρών και $\frac{1}{2}$ λεπτών.

4. Τεχνολογία.

Ο Αρχιμήδης ο Συρακούσιος (287-212 π.Χ.) υπήρξε ο λαμπρότερος επιστήμων και μηχανικός όλων των εποχών.

Η πλέον γνωστή εφεύρεση του υπήρξε ο ατέρμων κοχλίας. Η ανακάλυψη του νόμου της άνωσης. Η Οπτική και χρήση τους για την άμυνα των Συρακουσών. Η κατασκευή μοχλών και μηχανών.

Το μεγαλύτερο όμως επίτευγμα του Αρχιμήδη υπήρξε ο υπολογισμός του εμβαδού και της περιφέρειας του κύκλου. Για τον σκοπό αυτό ο Αρχιμήδης χρησιμοποίησε

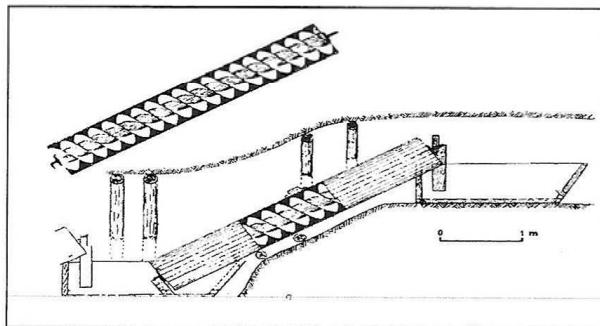

την μέθοδο του «Εξαντλητικού Ολοκληρωτικού Υπολογισμού». Σύμφωνα με την μέθοδο που ανέπτυξε το εμβαδό του κύκλου αποτελεί το όριο των εμβαδών πολυγώνων που περικλείουν εντός και εκτός ένα κύκλο. Όταν ο αριθμός των γωνιών του πολύπλευρου αυξάνει προς το άπειρο έχουμε οριακή ταύτιση με τον κύκλο. Ο Αρχιμήδης υπήρξε ο πρώτος που απέδειξε με την δύναμη της ανθρώπινης σκέψης ότι ένας κύκλος με ακτίνα α έχει περιφέρεια $\Pi \cdot a$

$$\Pi = 2 \pi a$$

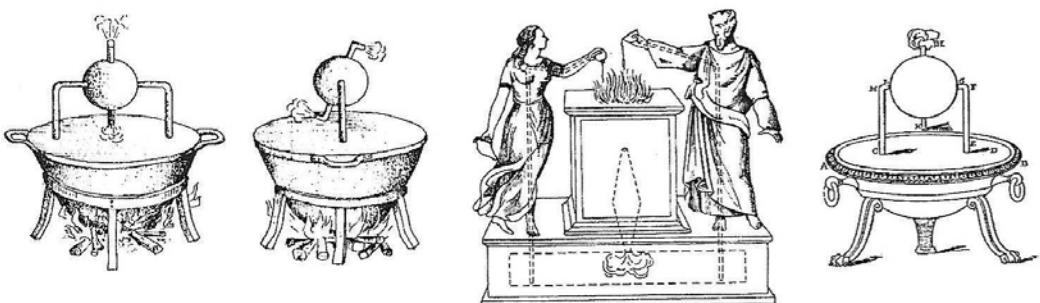
όπου ο αριθμός $\pi = 3.14159265356\ldots$ είναι άρρητος, δηλαδή δεν μπορεί να εκφραστεί σαν διαίρεση δύο ακέραιων αριθμών. Μόλις στα μέσα του 16ου αιώνα ο Νεύτων στην Αγγλία και ο Λάϊμπνιτς συνέχισαν το έργο του Αρχιμήδη στην περαιτέρω ανάπτυξη του Διαφορικού και Ολοκληρωτικού Λογισμικού.

Ο Αρχιμήδης υπήρξε ο μέγιστος μηχανικός όλων των εποχών. Η ανύψωση του νερού με κοχλία αποτελεί μια από τις πιο γνωστές εφευρέσεις του που χρησιμοποιείται ευρύτατα μέχρι και σήμερα που απεικονίζεται παρακάτω.

Ο Ήρων της Αλεξάνδρειας (περίπου 150 έως 300 μ.Χ.)

Μετά από τον Αρχιμήδη ο Ήρων, ο Αλεξανδρείας, υπήρξε ο πλέον μεγαλειώδης μηχανικός επιστήμων της αρχαίας εποχής. Έχοντας καταλάβει την δύναμη του αιμού ανέπτυξε διάφορες μηχανές, που απεικονίζονται παρακάτω, και σαν σύλλογη δείχνουν την ικανότητα του Ήρωνα να έχει καταλάβει τις αρχές της θερμοδυναμικής. Δυστυχώς το έργο του Ήρωνα περιορίστηκε κυρίως σε κατασκευή μόνο πειραματικών διατάξεων που περισσότερο είχαν χαρακτήρα παιχνιδιών.

Το Υγρό Πυρ.

Ο Καλλίνικος που υπήρξε πρόσφυγας από την Συρία, τον 7ο αιώνα μ.Χ. ανακάλυψε το υγρό πυρ που έσωσε την Κωνσταντινούπολη πολλές φορές από καταστροφή και λειτούργησε ως το Βυζαντινό υπέροπλο κατά των εισβολέων για περίπου 1000 χρόνια. Η σύνθεση του ήταν γνωστή μόνο σε ελάχιστους και η μυστικότητα του διατηρήθηκε ακόμα και μέχρι σήμερα. Όμως πέρα από την σύνθεση του και οι μηχανισμοί εκτόξευσης τους ήταν υψηλής τεχνολογίας.

5. Ιατρική και Φαρμακολογία.

Ιπποκράτης ο Κώος (460-377 π.Χ.)

Ο Ιπποκράτης από την νήσο Κω (460-377 π.Χ.), υπήρξε ο μεγαλύτερος ιατρός της αρχαιότητας και αναγνωρίζεται ως ο Πατέρας της Ιατρικής. Ταξίδεψε σε πολλά μέρη πριν εγκατασταθεί στην Κω για να ασκήσει την ιατρική. Η μέθοδος του που δίδασκε σπριζόταν στην απευθείας κλινική παρατήρηση και την απελευθέρωση από τις προκαταλήψεις που ίσχυαν πριν από αυτόν. Μια από τις πλέον σημαντικές συμβολές του υπήρξε ο προσδιορισμός των κανόνων που διέπουν την Ιατρική Επιστήμη. Ο Ιπποκράτειος Όρκος υπήρξε ο οδηγός της ιατρικής πράξης για περισσότερο από 2000 χρόνια.

Η Ιπποκράτεια συλλογή (59 στον αριθμό), γράφτηκαν στην Ιωνική διάλεκτο, είναι τα αρχαιότερα μνημεία ακριβούς επιστημονικής ιατρικής. Χωρίζονται σε τομείς:

Γενικής φύσης: ο Όρκος, ο Νόμος, Περί Αρχαίας Ιατρικής, Περί Ιατρού, Περί Τέχνης, Περί Ευσχημοσύνης, Παραγγελίαι και Αφορισμοί.

Ανατομικά και φυσιολογικά είναι τα: Περί Ανατομής, Περί Καρδίας, Περί Σαρκών, Περί Αδένων, Περί Οστέων Φύσεως, Περί Γονής, Περί Φύσεως Παιδίου, Διαιτητικά, Περί Τροφής, Περί Διαιτης, Περί Διαιτης Υγιεινής.

Γενικής παθολογίας είναι τα: Περί Αέρων, Υδάτων και Τόπων, Περί Χυμών, Περί

Κρίσεων, Περί Κριούμων, Περί Εβδομάδων, Περί Φυσών.

Στην προγνωστική ιατρική ανήκουν τα: *Προγνωστικόν, Προρροπτικόν και Κακαί Προγνώσεις.* Στην ειδική νοσολογία τα: *Περί Επδημιών, Περί Παθών, Περί Νόσων, Περί των Εντός Παθών, Περί της Ιερής Νόσου και Περί Τύπων των κατ' άνθρωπον.*

Στη θεραπευτική ανήκουν τα: *Περί Διαίτης Οξέων και Περί Υγρών Χρήσιος.*

Στη χειρουργική ανήκουν τα: *Κατ' Ιατρείον, Περί Ελκών, Περί Αιμορροϊδών, Περί Συρίγγων, Περί των εν τη Κεφαλή Τραυμάτων, Περί Αγμάν, Περί Άρθρων. Μολχικός.*

Στην οφθαλμολογία ανήκει το *Περί Όψεως*, ενώ στη μαιευτική και τη γυναικολογία τα: *Περί Παρθενίων, Περί Γυναικείας Φύσεως, Περί Γυναικείων Α', Β', Περί Αφόρων, Περί Επικυνόσεως, Περί Επαμήνου και Οκταμήνου, Περί Εγκατατομής Εμβρύου.*

Τέλος στην παιδιατρική ανήκει το *Περί Οδοντοφυΐνς.*

Διατύπωσε την επαναστατική ιδέα ότι με την παρατήρηση αρκετών περιπτώσεων ασθένειας μπορεί ο ιατρός να προβλέψει την εξέλιξη μιας νόσου. Η άποψη της προληπτικής ιατρικής υπήρξε σημαντική συμβολή του Ιπποκράτη και η ανάγκη της Διαιτήσας και ιδιαίτερα στην περίπτωση οξέων νόσων όχι μόνο δίαιτα με ταυτόχρονο τον γενικό τρόπο της ζωής του ασθενή.

Ιερόφιλος της Χαλκιδόνος (335 – 280 π.Χ.)

Ο Ιερόφιλος ως ιατρός υπήρξε ο πατέρας της Ανατομίας αφού βασίστηκε σε τομές νεκρών για τα εξάγει συμπεράσματα. Μελέτησε τον εγκέφαλο καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι αποτελεί το κέντρο του νευρικού συστήματος. Διαπίστωσε την διαφορά των νεύρων μετάδοσης σημάτων αισθήσεων και κίνησης. Περιέγραψε με λεπτομέρεια την λειτουργία του οφθαλμού, εγκεφάλου, ήπατος και παγκρέατος. Ήταν ο πρώτος που κατάλαβε ότι οι αρτηρίες περιέχουν αίμα και όχι θερμό αέρα. Οι εργασίες του περιλαμβάνουν σχόλια στα κείμενα του Ιπποκράτη ενώ δοκίμιο του περί Ανατομίας έχει χαθεί.

Ερασίστρατος (304-250 π.Χ.)

Ο Ερασίστρατος στην Αλεξάνδρεια περιέγραψε τον εγκέφαλο με περισσότερη ακρίβεια από τον Ιερόφιλο. Αναγνώρισε τημάτων του εγκεφάλου. Πρότεινε ότι τα νεύρα είναι κενοί σωλήνες που γεμίζουν με «πνεύμα» (αέρα). Μελέτησε την λειτουργία της καρδιάς διαπιστώνοντας την ύπαρξη της μικρής και μεγάλης κυκλοφορίας και των βαλβίδων.

Γαληνός της Περγάμου (130-201 μ.Χ.)

Ο Γαληνός της Περγάμου ως ιατροφιλόσοφος ταξίδεψε και διδάχθηκε ιατρική στη Σμύρνη, Κόρινθο και Αλεξάνδρεια. Το 157 μ.Χ. επέστρεψε στην Πέργαμο και διορίστηκε ιατρός των μονομάχων αποκιώντας μεγάλη εμπειρία στην θεραπεία των τραυμάτων. Παράλληλα συνέχισε τις εργασίες τους στην Φιλοσοφία και την Ιατρική.

Αναφέρεται ως ο πατέρας της Ιατρικής των αθλημάτων. Περιέγραψε τον ανθρώπινο σκελετόν και τους μυς που παρέχουν την κίνηση. Πρότεινε την αρχή διάδοσης των σημάτων από τον εγκέφαλο μέσω νεύρων προς τους μυς. Οπαδός της παραπόρποσης και αιτίας εισάγοντας την πειραματική φυσιολογία, μελέτησε την λειτουργία του ήπατος, νωτιαίου μυελού με πειράματα. Τα βιβλία του εππρέασαν την Ιατρική για 1500 χρόνια και τα οποία σώθηκαν μέσω των αραβικών, λατινικών και μερικών εβραϊκών μεταφράσεων.

Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος (7ος μ.Χ.)

Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7ος αιώνας μ.Χ.) ανέπτυξε διαγνωστικές μεθόδους στην ουρολογία. Το έργο του χρησιμοποιήθηκε για πολλούς αιώνες στην Δύση και Ανατολή σε μεταφράσεις στα λατινικά και αραβικά.

Η Γένεση του Νοσοκομείου.

Η ίδρυση και οργάνωση Νοσοκομείων ως ιδρυμάτων ανήκει στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία - Βυζαντιο. Εκτιμάται ότι με τις χριστιανικές φιλανθρωπικές ιδέες τον 4ο αιώνα μ.Χ. δημιουργήθηκαν τα Νοσοκομεία που παρείχαν εξειδικευμένες θεραπείες σε ασθενείς. Τον 12ο αιώνα στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη υπήρχαν δύο άρτια οργανωμένα Νοσοκομεία με ειδικευμένους ιατρούς συμπεριλαμβανομένων γυναικών και εφαρμόζονταν συστηματικές και εξειδικευμένες θεραπευτικές αγωγές.

6. Συμπέρασμα.

Η Επιστήμη που αποτελεί ένα πολύ σημαντικό τομέα του ανθρώπινου πολιτισμού ξεκίνησε στην Ιωνία περί το 600 π.Χ. στη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα. Ενώ παλαιότεροι πολιτισμοί της Ανατολικής Μεσογείου αλλά και της Απω Ανατολής έχουν να παρουσιάσουν επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα, οι Έλληνες της Ιωνίας υπήρξαν οι εφευρέτες της επιστημονικής σκέψης που βασίζεται στην ικανότητα της ανθρώπινης σκέψης να δημιουργεί πρότυπα για την κατανόηση των φυσικών φαινομένων που συμβαίνουν. Η ανάπτυξη της Γεωμετρίας και των Μαθηματικών υπήρξαν αποτέλεσμα αυτής της σκέψης. Επομένως οι Έλληνες της Ιωνίας υπήρξαν αυτοί που προσέφεραν αυτή την μεγάλη υπηρεσία στην ανθρωπότητα, δηλαδή την μέθοδο που ο άνθρωπος με την ικανότητα σκέψης του μπορεί να κατανοεί τα συμβαίνοντα στη φύση παρόλο που ποτέ δεν μπορεί να φθάσει στην απόλυτη γνώση όπως αποδεικνύει η εμπειρία μας μέχρι σήμερα.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Θέμα: Η πολιτιστική πολιτική των Αιταλιδών βασιλέων της Περγάμου.

Εισαγωγή.

Η ιστορία της Περγάμου – ή κατά το ορθότερον του Περγάμου-, συνδέεται άρρητα και αναπόσπαστα με την ιστορία των Αιταλιδών βασιλέων, οι οποίοι κατώρθωσαν να καταστήσουν το μικρό βασίλειο της Μ. Ασίας, κατά την εποχή του ανταγωνισμού των ελληνιστικών βασιλείων, μέγιστο και επιφανέστατο κέντρο πνευματικού βίου, Ελληνικού, εφάμιλλο της Αλεξανδρείας της Αιγύπτου και εμβιωτήριο φιλοσόφων, ονομαστών γραμματικών και καλλιτεχνών, πόλη Γραμμάτων, Τεχνών και Επιστημών, δίδοντας και το όνομά της και στο υλικό όργανο, την γραφική ύλη, η οποία αποκλήθηκε Περγαμηνή, η οποία μπορεί να μην εφευρέθηκε στην Πέργαμο, έτυχε επεξεργασίας στην πόλη. Η ακμή και το κλέος της Περγάμου, ως πόλεως πνευματικού βίου και' εξοχήν, διήρκεσε για αρκετούς αιώνες και μετά το τέλος του βασιλείου των Αιταλιδών, το 133 π.Χ., στους Ρωμαϊκούς Χρόνους, αποκτώντας μάλιστα η πόλη επιφανή θέση και στην Εκκλησιαστική Ιστορία, ως μία των Εκκλησιών της Αποκαλύψεως¹.

Στη μελέτη αυτή ανιχνεύεται η πολιτιστική πολιτική (*Kulturpolitik*)² των Αιταλιδών βασιλέων είτε στο επίπεδο χρηματοδοτήσεως καλλιτεχνικών έργων, γλυπτών, ναών και αναθημάτων είτε στο επίπεδο ενισχύσεως των Γραμμάτων και Τεχνών. Μετά από μία σύντομη αναφορά στην επυμολογία της πόλεως (Ενόπτα 1) και στις συνθήκες που οδήγησαν στην ίδρυση του βασιλείου (Ενόπτα 2), παρακολουθείται η συνεισφορά, κατά σειρά χρονική, εκάστου βασιλέα στον πολιτισμό, στα Γράμματα και στις Τέχνες (Ενόπτα 3). Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της ερεύνης.

1. Αποκάλυψις του Ιωάννου Β' 12-17.

2. Πβ. H. - J. Schalles, *Untersuchungen zur Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher im dritten Jahrhundert vor Christus*. Tübingen: Ernst Wasmuth, 1985. Στο έργο αυτό αναλύεται η συνεισφορά των τριών βασιλέων της Περγάμου, Φιλεταίρου, Ευμένους Α' και Αιτάλου Α' στα έργα που εστόλισαν την Πέργαμο.

1. Ετυμολογία – προέλευση του ονόματος.

Για την ετυμολόγηση της λέξεως «Πέργαμον» θα μας ευκολύνει να σημειώσουμε ότι το όνομα είναι ομόρριζο προς το «Πέργη», τα δύο δε μαζί προς το «πύργος»³. Η ρίζα «περγ» ταυτίζεται με τη γειθική *baurg-s* και τη γερμανική *burg-berg*, όπως και με τις αγγλικές καταλήξεις *burgh* και *bury*, με την έννοια πάντοτε του «πύργου», της πόλεως που ευρίσκεται στα υψηλά, της οχυρωμένης πόλεως⁴. Το όνομα «Πέργαμον» απαντά στην Τροία, όπου Πέργαμον ήταν η ακρόπολη του Ιλίου⁵, στην Μυσία, στην οποία ευρίσκεται η πόλη του Περγάμου, στην Κρήτη, στην Πιερία, στην Μικρά Αρμενία της Μικράς Ασίας (Φαργαμούς). Το όνομα δηλώνει φρούριο, αμυντήριο, συνώνυμο του όρου «πύργος». Από τις πολλές, όμως, ονομασίες «Πέργαμον», μόνον αυτή της Μυσίας διεπήρπει το όνομά της έως το τέλος της Αρχαιότητος και στους Βυζαντινούς Χρόνους.

Το Πέργαμον εμφανίζεται για πρώτη φορά σε γραπτό κείμενο, εξ όσων μας είναι γνωστό, στην **Κύρου Ανάβασι** του Ξενοφώντος⁶. Ο Ξενοφών πιγείτο των διασωθέντων Ελλήνων εκ του εκστρατευτικού σώματος που είχε λάβει μέρος στην εμφύλια διαμάχη ανάμεσα στον Κύρο και τον Αρταξέρξη, όταν κατέφθασε στο Πέργαμον, όπου φιλοξενήθηκε από την κήρα του Γογγύλου Ελλάδα-βασιλέα της Ερετρίας, ο οποίος διέμενε ως εξόριστος στην αυλή του βασιλέα των Περσών και του είχε παραχωρηθεί η περιοχή του Περγάμου⁷, η οποία διέμενε με τους δύο γιούς της στο Πέργαμον.

Η ύπαρξη του φρουρίου αποτελούσε έναν ασφαλή τόπο συγκεντρώσεως των πγεμόνων γειτονικών πόλεων. Στο Πέργαμον ευρήκε ασφάλεια και ο Σπαρτιάτης στρατηγός Θίβρων (399 π.Χ.) κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του εναντίον των σατραπών Τισσαφέρνου και Φαρναβάζου.

-
3. Από το ρήμα «πέρθω» που σημαίνει εκπορθώ, λεπλατώ, ερημώνω, αφανίζω. Σκαρλάτος Βυζαντίου, Λεξικόν 1041, 1204. Ευαγγέλου Γαλάνη, Μητροπολίτου Πέργης, *Η Πέρηγη της Παμφυλίας*. Συμβολή στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία της αρχαίας πόλεως. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών μελετών, 1983, σ. 49 [Ανάλεκτα Βλαιάδων 40]. Η μελέτη αυτή, διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, εκυκλοφορήθηκε και σε δεύτερη έκδοση με Πρόλογο του Ακύλλα Μήλα με την ευγενική χορηγία του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (2005).
 4. Π. Καρολίδου, *Σημειώσεις τινές περί της Μικρασιανής Αρίας Ομοφυλίας*, διατριβή επί υφηγεσία. Αθήναι 1886, σ. 78: «Πέργαμα καλούσιν οι Ποιηταί τους πύργους εν γένει».
 5. Ομίρου, *Ιλιάς* 445-446: «Αινείαν δ' απάτερθεν ομίλου θήκεν Απόλλων/Περγάμω ειν' ιερή, όθι οι υνός γε τέτυκτο». *Ιλιάς* 460: «Ος ειπών αυτός μεν εφέζετο Περγάμω άκρω».
 6. Ξενοφώντος, *Κύρου Ανάβασις* Ζ VIII 8.
 7. Ο Γογγύλος νυμφεύθηκε την Ελλάδα, θυγατέρα του εξορίστου Αθηναίου στρατηγού Θεμιστοκλέους και απέκτησε δύο παιδιά, τον Γογγύλο και τον Γοργίωνα. Ξενοφώντος, *Ελληνικά* Γ 1,6.

2. Η ίδρυση και ανάδειξη του βασιλείου.

Η Πέργαμος ακολούθησε την τύχη όλων της Μικράς Ασίας κατά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου. Απετέλεσε την αυτοκρατορία του και μετά την διανομή του Κράτους από τους Διαδόχους η Πέργαμος υπήκυψη στο Θρακικό Κράτος του Λυσιμάχου. Το ευρωπαϊκό κράτος του Λυσιμάχου, παρόλο που ήταν ολιγότερο πλούσιο του ασιατικού, είχε τεράστια έκταση. Το 284 π.Χ. εξικνείτο από το Αιγαίο και τον Βόσπορο μέχρι πέραν του Ιστρου και δυτικά μέχρι των Θερμοπυλών. Στην Ασία περιελάμβανε τις μέχρι του Ταύρου σατραπείες μαζί με τις ακτές του Πόντου μέχρι της Σινόπης. Στην δυτική ακτή του Ελληνοπόντιου βρισκόταν η πρωτεύουσα Λυσιμάχεια. Στο αχανές αυτό κράτος ο Λυσίμαχος⁸ κατώρθωσε να κυβερνήσει περισσότερο από σαράντα έτη⁹, αλλά ο μισός χρόνος της βασιλείας του ήταν περιορισμένος μόνο στη Θράκη¹⁰ και η βασιλεία του χαρακτηρίσθηκε από έναν συνεχή και διαρκή πόλεμο προς ποικίλους εχθρούς, έτσι ώστε να σημειώσει ο Αππιανός ότι «επιπόνως εβασίλευσεν»¹¹.

Οι πόλεμοι αυτοί ήσαν οπωσδήποτε δαπανηροί, και προϋποθέτουν σημαντικά έσοδα, τα οποία διέθετε ο Λυσίμαχος και κατώρθωσε να συγκροτήσει σημαντικούς θησαυρούς¹². Ο πλέον γνωστός θησαυρός ήταν εκείνος που φυλασσόταν στην Πέρ-

-
8. H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, τόμ. B'. *Prosopographie*. München: C. H. Beck, 1926, σσ. 239-241, No 480. Geyer «Lysimachos», RE XXVII (1928) cols. 2-31. Eu. Ρόζου Λυσίμαχος 361-281 π.Χ.. *Iστορική βιογραφία*. Αθήνα: Πελασγός, 1986. F. Landucci Gattinoni, *Lisimaco di Tracia*. Milano 1992. H. S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kings*. ip. London – New York, 1992.
9. H. Berve, *Das Alexanderreich...* ένθαν., σ. 241.
10. O W. Hunerwadel, *Forschungen zur Geschichte des Königs Lysimachos*, διδ. διατριβή. Zürich 1900, διακρίνει την σιαδιοδρομία του Λυσιμάχου σε τρεις περιόδους: Η πρώτη περίοδος 326- 301 περιλαμβάνει τα χρόνια της σατραπείας στην Θράκη, η δεύτερη τα έτη 301-286, οπαύσει τον θάνατο του Αντιγόνου επαύξησε το βασίλειο του με τις ασιατικές κιῆσεις και η τρίτη περίοδος των ετών 286-281, οπαύσει την προστέθηκε και τη Μακεδονία.
11. Αππιανός, *Συριακή* 64.
12. Τις πηγές εσόδων και τις δαπάνες του Λυσιμάχου διερευνά ο Α.Μ. Ανδρεάδης στο έργο του «Η δημοσιονομική πολιτική του βασιλέως Λυσιμάχου», *Ελληνικά* 2 (1929) 257-266 [= ΕΡΓΑ, τόμ. A', σσ. 317-324]. Πρβ. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. B'. Οι Ελληνομακεδονικοί Χρόνοι. Μέρος A'. Η Δημοσία Οικονομία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αθήναι: Τζάκα & Δελαγραμμάτικα, 1930 [ανατ. Α.Μ. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. B' Από των Ελληνομακεδονικών μέχρι και των Βυζαντινών Χρόνων. Εισαγωγή Σ. Σπέντza. Συμπληρωματική βιβλιογραφία X. Μπαλόγλου- Α. Σιεφανή. Αθήναι: Παπαδήμας, 1992, σσ. 96-104].

γαμο, ο οποίος, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Παυσανία¹³ και του Στράβωνος¹⁴, ανερχόταν σε 9.000 τάλαντα. Εκτός από τον θοσαυρό της Περγάμου, αξιόλογος ήταν και ο θοσαυρός των Σάρδεων, ο οποίος με συγκεκριμένο τέχνασμα που περιγράφει ο Πολυαινος¹⁵ έπεσε στα χέρια του Σελεύκου.

Την φύλαξη του θοσαυρού του στην Πέργαμο είχε εμπιστευθεί ο Λυσίμαχος στον στρατηγό του Φιλέταιρο(283-263), τον οποίο και κατέστησε θοσαυροφύλακα ή γαζοφύλακα¹⁶. Ο Φιλέταιρος είχε την οικονομική διαχείριση της Φρυγίας, με έδρα, πιθανόν, τα Σύνναδα. Ο Tarn¹⁷ τον φέρει τοποτρητή του σατράπη Δοκίμου και ταυτόχρονα, τότε, να προσχωρεί στον Λυσίμαχο¹⁸. Η μάχη της Ιψού (301 π. Χ.) θα αποτελέσει σταθμό για την επιβεβαίωση είτε σύσφιγξη των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στους Διαδόχους. Ο Λυσίμαχος συμμαχεί με τον Πτολεμαίο Α' Σωτήρα της Αιγύπτου (βασ. 306-285, +282) και επιβεβαιώνει αυτή την συμμαχία με διπλούς γάμους: Ο ίδιος ο Λυσίμαχος παντρεύεται την Αρσινόη¹⁹, θυγατέρα του Πτολεμαίου

13. Παυσανίου, Αιττικά 10, 4.

14. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ IV 1 (C 623): «επεπίστευτο δε την φυλακήν του ερύματος τούτου των χρημάτων (πν και δε τάλαντα ενακιοχίλια)».

15. Πολυαινού, Στρατηγήματα Δ, 9, 4 .

16. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ IV 1 (C 623) :«τραφείς δε καλώς εφάντη της πίστεως ταύτης ἀξιος».Ο Φιλέταιρος υπέρχει γυιος του Μακεδόνα Αττάλου και της Βόα από την Παφλαγονία. M. Holleaux «Φιλέταιρος Αττάλου», *Revue des Études Grecques* 15(1902) 302-310[= M. Holleaux, *Études d' épigraphie et d'histoire grecques*, τόμ. Β'. Paris 1938, σσ.1-8]. «Un nouveau document relatif aux premiers Attalides», *Revue des Études Anciennes* 20(1918) 9-16[=M. Holleaux, *Études d' épigraphie et d'histoire grecques*, τόμ. Β'. Paris 1938, σσ.9-15].

17. CAH , VI(1937), σ. 503.

18. Ο Διόδωρος Σικελίωντος δεν αναφέρει τίποτε σχετικό. Πβ. Eu. Pózou, ἐνθ'αν., σ. 214, σημ.11.

19. Ο γάμος αυτός χρονολογείται στην αλλαγή του τρίτου αιώνα, γύρω στα 299 ή 298 π.Χ.. R. Pietschmann «Arsinoë II», RE 2(1895) 1282 (298 ή 299). J.-G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, τόμ. Β'. Basel 1952², σσ. 366-367. B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, τόμ. Α': *Geschichte Alexanders des Grossen und seiner Nachfolger und der Westhellenen bis zum Jahre 281 v.Chr.* Gotha 1893, σ. 367. K.J. Beloch, *Griechische Geschichte III,1: Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens*. Strassburg 1904, σσ. 220-221. K. Scherling «Lysandra», RE 13(1927) 2501. F. Geyer «Lysimachos», RE 14(1928) 29 (299 ή 298). H. Bengtson, *Griechische Geschichte*. München: C. H. Beck, 1950, σ. 361. H. Volkmann «Ptolemaios I. Soter», RE 23 (1959) 1625 (299). J. Seibert, *Historische Beiträge zu den dynastischen Verbindungen in hellenistischer Zeit*. Wiesbaden: Fr. Steiner Verlag, 1967, σσ. 94-96 [Historia Einzelschriften 10] (το έτος 300 ή 299). S. M. Burstein «Arsinoe II. Philadelphos. A revisionist view», W. L. Adams and E. N. Borza, επιμ., *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*. Washington

Α' από την Βερενίκη, ενώ ο γυιός του και κληρονόμος Αγαθοκλής, που μπτέρα του ήταν η Νίκαια²⁰, θυγατέρα του αντιβασιλέα Αντιπάτρου (397-319) και χήρα του στρατηγού Περδίκκα, παντρεύεται την μεγαλύτερη ετεροθαλή αδελφή της Αρσινόης, την Λυσάνδρα, θυγατέρα του Πτολεμαίου από την Ευρυδίκη. Η Αρσινόη απέκτησε με τον Λυσίμαχο τρεις γυιούς, -η οποία, καθώς μεγάλωναν-, φθόνησε την θέση του Αγαθοκλή²¹ ως κληρονόμου²². Η «απαίσια σύζυγος», όπως την χαρακτηρίζει ο Ανδρεάδης²³, άρχισε να δηλητηριάζει το μυαλό του Λυσίμαχου εναντίον του Αγαθοκλέους προς όφελος του μεγαλύτερου παιδιού της, του Πτολεμαίου. Ο Λυσίμαχος ενέδωσε στις απαιτήσεις της Αρσινόης και έστειλε στον θάνατο τον Αγαθοκλή. Αυτό το γεγονός μετέβαλε την στάση του Φιλεταίρου, ο οποίος υπήρξε «εκ των πιστοτάτων οπαδών του Αγαθοκλέους» σύμφωνα με έκφραση του Droysen²⁴. Ο θησαυροφύλακας της Περγάμου έστειλε αγγελιοφόρο στον Σέλευκο γνωρίζας να πάει μαζί του και προσφέροντάς του τον θησαυρό της Περγάμου. Έτσι, τον χειμώνα του 282/1, ο Σέλευκος δεν έχασε την ευκαιρία. Εισέβαλε στην Μικρά Ασία²⁵, μία κίνηση που αιφνιδίασε τον Λυσίμαχο. Οι δύο στρατοί συναντήθηκαν στο Κουροπέδιον (Κούρου πεδίον), στα περίχωρα της πόλεως²⁶. Ο αριθμός και η σύνθεση των δύο στρατευμάτων

1982, σσ. 197-212, εδώ σ. 198. H. S. Lund, ἐνθ'αν., σ. 185. Landucci Gattinoni, *Lisimaco...* ἐνθ'αν., σ. 166 (περίπου 300-299). W. Ameling «Arsinoe II», *Der kleine Pauly* 7(1998) 606 (αμέσως μετά την μάχη της Ιψού). S. Dmitriev «The Last Marriage and the Death of Lysimachus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 47(2) (2007) 135-149, εδώ σ. 137.

20. Η Νίκαια υπήρξε η πρώτη σύζυγος του Λυσίμαχου από την οποία απέκτησε τρία παιδιά, τον Αγαθοκλή, την Ευρυδίκη και την Αρσινόη. Στράβωνος, *Γεωγραφικών* IB V, 7(C 565). Μετά τον γάμο αυτό, ο οποίος πρέπει να έλαβε χώρα μεταξύ 321 - έτος θανάτου του πρώτου συζύγου της Νικαίας Περδίκκα -, και του 319 - έτος θανάτου του Αντιπάτρου-, G. M. Cohen «The Marriage of Lysimachus and Nicaea», *Historia* 22(1973) 354-356, παντρεύτηκε μία γυναίκα από την Οδρύσσεια πριν το 302 π.Χ., Παυσανίου I 10,4, Αππιανού, *Συριακή* 64, - και το 302 π.Χ. την Αμάστριδα, χήρα του Διονυσίου, τυράννου της Ηρακλείας. Διοδ. Σικ. K 109,6. Μέμνων FGrH 434 F 4,9.
21. Ul. Wilcken «Agathokles(18)», RE 1(1893) 757. J. Seibert, *Verbindungen...* ἐνθ'αν., σ. 80, σημ. 28. E. Badian «Agathokles», *Der kleine Pauly* 1(1996) 239.
22. H. G. L. Hammond and F.W. Walbank, *Iστορία της Μακεδονίας*, ελλ. μτφ. Α. Κοσματόπουλος, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης, 1995, σ.258.
23. A.M. Ανδρέαδου, *Iστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τόμ. Β' (1992), σ. 104.
24. J. - G. Droysen, *Iστορία του Μακεδονικού Ελληνισμού*, μτφ. Ιω. Πανταζίδου. Αθήναι: Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1897, τόμ. Β', σ. 697.
25. Στράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ IV 1 (C 623). Παυσανίου, Αττικά 10,4-5. Αππιανού, *Συριακή* 62. Μέμνων, FGrH 434 F 5,7. Πορφυρίου FGrH 260 F 3,9.
26. Στράβωνος, *Γεωγραφικών* IB IV 5 Κύρου πεδίον.

παραμένουν άγνωστα, αλλά το αποτέλεσμα ήταν μια κατά κράτος ήττα του Λυσιμάχου. Ο ίδιος φονεύθηκε από έναν Ήρακλεώπο στρατιώτη²⁷.

Κατά τα τέλη Αυγούστου ή αρχές Σεπτεμβρίου 281 ο Σέλευκος πέρασε τον Ελλήσποντο, με σκοπό να καταλάβει δια της βίας τις υπόλοιπες κτίσεις του Λυσιμάχου, μαζί με την Θράκη και την Μακεδονία. Μόλις αποβιβάσθηκε κοντά στην Λυσιμάχεια, δολοφονήθηκε από τον Πτολεμαίο Κεραυνό²⁸. Ο Φιλέταιρος αφοσιώθηκε τόσο πολύ στον νέο του κύριο που, έκαψε τον Σέλευκο, «πολλών χρημάτων το σώμα τον Κεραυνόν αιτίσας, και τα λείψανα ἐπέμπεν Ἀντίοχῳ τῷ παιδὶ αὐτοῦ»²⁹. Γι' αυτόν τον λόγο και ο γυιός του Σελεύκου, Αντίοχος, σεβάσθηκε τον Φιλέταιρο, δεν θεώρησε σκόπιμο να συγκρουσθεί μαζί του και τον άφησε ν' ασκήσει και ν' αναπτύξει ο Φιλέταιρος την επιρροή του, χρησιμοποιώντας ελεύθερα, - «καὶ μάλιστα με τρόπο πολύ ελευθέριο», όπως σημειώνει ο Π. Κανελλόπουλος³⁰ τον θησαυρό. Η πολιτική που ακολούθησε ο Φιλέταιρος ήταν μια πολιτική υποσχέσεων, σημειώνει ο Σιράβων³¹, παίρνοντας το μέρος του εκάστοτε δυνατού κι όποιου ήταν πιο κοντά του. Κατώρθωσε να κυβερνήσει είκοσι χρόνια, έως τον θάνατο του, το 263 π.Χ³², -κρατώντας το φρούριο και τον θησαυρό. Η συμβολή του συνίσταται στην ουσιαστική ανεξαρτησία της Περγάμου, χωρίς να προσβάλει ποτέ το τυπικό κύρος του Σελεύκου που είχε την επικυριαρχία πάνω στην περιοχή αυτή.

Ο Φιλέταιρος υπέρχει άγαμος³³. Τον διαδέχεται ο Ευμένης, γυιός του αδελφού του Ευμένους, τον οποίο είχε χρίσει διάδοχο του θρόνου³⁴. Τον Ευμένην είχε υιοθε-

-
27. Μέμνων FGrH 434 F 5,7. Τα λείψανα του Λυσιμάχου εδόθησαν στον γυιό του Αλέξανδρο και ετάφησαν στην Λυσιμάχεια.
28. Μέμνων FGrH 434F 8,3. Αππιανού, *Συριακή* 62. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ IV 1 (C 623). Παυσανίου, I 16, 2. V, 19, 7. Πλούταρχου, *Περὶ τῶν υπό τον θεῖον βραδέως τιμωρουμένων* 555A. Πλίνιου, HN VI 31.
29. Αππιανού, *Συριακή* 63.
30. Π. Κανελλοπούλου, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, 490-146 π.Χ. τομ. Β' Αθήνα: Γιαλλελής, 1982, Βιβλίο Τρίτο, Κεφάλαιο Α', σ. 45.
31. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ IV 1(C. 623): «καὶ πολιτευόμενος δι' υποσχέσεων καὶ της ἄλλης θεραπείας αεὶ πρὸς τὸν ισχύοντα καὶ εγγύς παρόντα».
32. Σιράβωνος, *ενθ. av*, ΙΓ' IV 1 (C. 624).
33. Πιθανόν λόγω κάποιου ατυχήματος στην παιδική του πλοκία κατέστη ευνούχος. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ IV 1 (VC.623): «θλιβίας από παιδός. Ετι νύπιον συνθλιβίναι μέχρι τοσούδε ώστε ππρωθήναι τὸν παίδα. πν μὲν δη ευνούχος». Παυσανία, Αττικά 8,1: «ανήρ Μακεδών Δόκιμος...Φιλέταιρον Παφλαγόνα είχεν ευνούχον».
34. Ulrich-Walter Gans, *Attalidische Herrscherbildnisse. Studien zur hellenistischen Porträtplastik Pergamons*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004, 4[Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 15].

τίσει ο Φιλέταιρος. Η πγεμονία της Περγάμου απετελείτο τότε από την πρωτεύουσα Πέργαμο και τις γύρω πόλεις³⁵. Ο Ευμένης με τον θησαυρό του οποίο κληρονόμησε από τον θείο του Φιλέταιρο σχημάτισε στρατό, με την δύναμη του οποίου κατώρθωσε, όχι μόνον να στερεώσει την θέση του, αλλά και να επεκτείνει τα όρια του Κράτους του. Ο Ευμένης σκέφθηκε, - κι αυτό, όπως κατά το παρελθόν έχει υπογραμμισθεί³⁶, είναι το πιο περίεργο και πλέον σημαντικό γεγονός στην ιστορία της Μικράς Ασίας στον τρίτο αιώνα π.Χ., - να κάμει την Πέργαμο πρωτεύουσα και κέντρο ενός απόλυτα ανεξάρτητου κράτους. Και πραγματικά το πέτυχε.

Ο Αντίοχος Α' ο Σωτήρ (βασ. 281-261) ισχυρίζοταν ότι είχε δικαιώματα στο Περγαμηνό Κράτος και απαιτούσε και τους θησαυρούς του Λυσιμάχου κατά την μεταξύ του Φιλεταίρου και του Σελεύκου συμφωνία. Ο Ευμένης δεν αναγνώρισε τις αξιώσεις και τότε ο Αντίοχος αναγκάσθηκε να εκστρατεύσει εναντίον του. Στην μάχη που συνήφθη στις Σάρδεις (262 π.Χ.) νικήθηκε ο Αντίοχος³⁷. Η νίκη αυτή έδωσε στην Πέργαμο το πιστοποιητικό γεννήσεως ενός νέου κράτους στον κόσμο. Και το κράτος αυτό τάχθηκε να βγάλει τυχερούς βασιλείς και να επιπρέψει ως έναν βαθμό την παγκόσμια ιστορία και ιδιαίτερα την ιστορία της τέχνης.

Αξίζει να διερευνήσουμε τα αίτια που οδήγησαν στην σύγκρουση του Ευμένους με τον Αντίοχο της Συρίας.

Ο Φιλέταιρος, ο οποίος κατώρθωσε να οδηγήσει σε μία αυτοδύναμη πολιτική την Πέργαμο, είχε αναγνωρίσει την επικυριαρχία του Σελεύκου ειδικά, και της δυναστείας των Σελευκιδών γενικότερα. Τρανή απόδειξη είναι ότι ο ίδιος δεν προέβη σε κοπή δικού του νομίσματος, και μετά τον θάνατο του Λυσιμάχου. Τα νομίσματα της Περγάμου έφεραν το όνομα και την προσωπογραφία του Σελεύκου³⁸. Η κατάσταση αυτή όμως της συμμαχίας του κράτους των Σελευκιδών και της Περγάμου θα αλλάξει δραματικά με την ανάρρηση στον θρόνο του Ευμένη. Ο Ευμένης θα προσεταιρισθεί την Αίγυπτο. Ας μην λησμονούμε ότι η Αίγυπτος των Πτολεμαίων και η Συρία των Σελευκιδών αποτελούν τους δύο μεγάλους στρατιωτικούς και οικονομικούς συνασπισμούς στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Αίγυπτος των Πτολεμαίων ήλεγχε τις θαλάσσιες μεταφορές και υπερείχε στον στόλο. Τα νησιά του Αιγαίου ελέγχονταν στο μεγαλύτερο μέρος τους από τον Πτολεμαίο, ο οποίος είχε κόψει νόμισμα διαφορετι-

35. Σιράβωνος, *ενθ' αν.*, IV 2 (C. 624) : «καὶ πν ἡδὸν δυνάστης (Ευμένης) τῶν κύκλῳ χωρίω...».

36. M. Gary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B.C.* London 1959, σ. 107.

37. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΓ* IV 2 (C 624) : « ... ὥστε καὶ περὶ Σάρδεις ενίκησε μάχη συμβάλλων Αντίοχον τὸν Σελεύκου».

38. E. T. Newell, *The Pergamene Mint under Philetaerus*. New York 1936, σσ. 1-34 [Numismatic Notes and Monographs 76].

κό από το αιτικό, το οποίο είχε υιοθετήσει η δυναστεία των Σελευκιδών³⁹.

Η Πέργαμος έκρινε ότι ήταν περισσότερο φρόνιμο να συμμαχήσει με τον Πτολεμαίο Β' τον Φιλάδελφο (βασ. 282-246) της Αιγύπτου και, να διαρρήξει τους δεσμούς της με την Συρία του Αντιόχου Α' Σωτήρα. Λόγοι εμπορικοί έκριναν μια τέτοια απόφαση. Το εμπόριο μέσω θαλάσσης απέφερε περισσότερα οφέλη στην Πέργαμο, απ' όσο το χερσαίο μέσω Συρίας. Επιπρόσθετα, η Πέργαμος διέθετε πίσσα, ένα προϊόν το οποίο αποτελεί πρώτη ύλη για την κατασκευή των πλοίων και ήταν αναγκαίο στον Πτολεμαίο⁴⁰. Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, έστω και καθ' υπέρβαση, ότι η πίσσα παρήγετο από την ξυλεία των δασών του όρους Ίδη, βορείως της Περγάμου⁴¹. Κατά συνέπεια, εμπορικοί λόγοι συνετέλεσαν ώστε η Πέργαμος να διαρρήξει τους δεσμούς της και την συμμαχία της με την Συρία του Αντιόχου Α' και να συμμαχήσει με την Αίγυπτο. Πράγματι, μόνον όταν ισχυροποίησε τους δεσμούς του με τον Πτολεμαίο ο Ευμένης, διέρρεψε την συμμαχία με τον Αντίοχο, τον οποίο και νίκησε στις Σάρδεις⁴².

Η νίκη του Ευμένους Α' κατά του Αντιόχου και η ειρήνη που υπεγράφη δημιούργησαν προϋποθέσεις για την επέκταση του Κράτους. Πράγματι, το κράτος περιελάμβανε την κοιλάδα του Καΐκου με όλες τις παρακοιλάδες, ακόμα και τις κοιλάδες του Ευπίνου, δηλαδή του ποταμού Αγιασματίου και του ποταμού του Αδραμυττίου⁴³. Κατώρθωσε ο Ευμένης να κληρονομήσει από τον θείο του και θετό πατέρα του Φιλέταιρο την Πέργαμο και τους «εν κύκλῳ χωρίων», όπως αναφέρει ο Στράβων⁴⁴, περιοχές δηλαδή που δεν ήταν ιδιαίτερα εύπορες, αν κρίνουμε από τα γραφόμενα του Πολυβίου, «ος γε, πρώτον μεν, παραλαβών παρά του πατρός την βασιλείαν συνεσταλμένην

39. M. Rostovtzeff, SEHHW, τόμ. Α', σσ. 449-462. R. McShane, *The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum*. Urbana: Univ. of Illinois Press 1964, σ. 44 [Illinois Studies in the Social Sciences 53].

40. W. W. Tarn «The Struggle of Egypt against Syria and Macedonia», CAH VII (1938) 699-731, εδώ σ. 709.

41. Πλίνιου, HN XIII 5. XIV 128. XV 68. XVI 48, 62. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΒ VIII 3 (C 572). ΙΓ I 51 (C 607). ΙΓ I 56 (C 610). Αθηναίου, Δειπνοσοφισταί III 73d, 76a. Πβ. M. Rostovtzeff, SEHHW, τόμ. Α', σσ. 555-556, ο οποίος σχολιάζει τις αρχαίες πηγές.

42. Την άποψη αυτή υποστήριξε με πειστικούς συλλογισμούς ο K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*. Bd IV, 1: *Die Griechische Weltherrschaft*. Berlin und Leipzig 1925, σ. 593, και τον ακολούθο σαν οι G. Cardinali, *Il Regno di Pergamo*. Roma 1906, σ. 13, M. Rostovtzeff, SEHHW, τόμ. Α', σ. 555 και Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία της Αρχαίας...*, ενθ. αν., τόμ. Β', Βιβλίο Γ', σ. 46.

43. W. Dörpfeld «Τα όρια του Περγαμηνού Κράτους», ΠΕΡΓΑΜΟΣ, σσ. 62-66, εδώ σ. 65.

44. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ IV 2 (C 624).

τελέως εις ολίγα και λιτά πολισμάτια, ταίς μεγίσταις των καθ' εαυτόν εφάμιλλον εποίησε πιν ιδίαν αρχήν»⁴⁵, και να κληροδοτήσει στον γυιό του Άτταλο τον Α' ένα μεγάλο Κράτος. Τούτο έδωσε το δικαίωμα να περιβληθεί το βασιλικό διάδημα⁴⁶.

3. Η συνεισφορά των Ατταλίδων βασιλέων στον πολιτισμό.

3. 1. Η πολιτιστική πολιτική του Φιλεταίρου και του Ευμένους Α'

Ο Φιλέταιρος αναγνωρίζεται αναμφίβολα ως ο θεμελιώτης της πολιτιστικής πολιτικής που θα ακολουθήσουν και θα ασκήσουν οι διάδοχοί του. Η διαμόρφωση της Ακροπόλεως της Περγάμου απετέλεσε έργο που ξεκίνησε ο Φιλέταιρος και συνέχισαν οι διάδοχοί του. Το έργο αυτό ακολούθησε το πρότυπο της Αθηναϊκής Ακροπόλεως με μία σημαντική διαφορά: ενώ η αθηναϊκή Ακρόπολη ήταν αποκλειστικά ένας χώρος λατρείας, η περγαμηνή ακρόπολη περιελάμβανε κυρίως κτίρια δημοσίας χρήσεως, τα οποία εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της⁴⁷. Ο Φιλέταιρος έκτισε το Ιερόν της Αθηνάς Πολιάδος Νικηφόρου, το παλαιότερο θρησκευτικό κέντρο της πόλεως. Πρόκειται για περίπτερο δωρικό ναό, με έξι κίονες στις στενές και δέκα στις μακριές πλευρές του, χτισμένο από τοπικό ανδεζίτη λίθο⁴⁸. Ενα άλλο έργο του Φιλεταίρου είναι ο ναός της Δήμητρας εις μνήμην της θεάς της γεωργίας και της γονιμότητος, καθώς και της μπτέρας της μπτέρας του⁴⁹.

Ένας άλλος άξονας της πολιτικής του Φιλεταίρου, κοινό γνώρισμα των Επιγόνων του Μ. Αλεξάνδρου, είναι η ίδρυση πόλεων⁵⁰, όπως η Φιλεταίρεια και η Αττάλεια στα όρια του κράτους του, οι οποίες χρησίμευαν ως στρατιωτικές βάσεις⁵¹. Αναθί-

45. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΛΒ' 22,3.

46. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ IV 2 (C 624): «...Ατταλος διεδέξαιο την αρχήν και ανηγορεύθη βασιλεὺς πρώτος νικήσας Γαλάτας μάχη μεγάλην».

47. Αντουανέττας Καλλέγια «Πέργαμος. Η Αθήνα της Μικράς Ασίας», *Corpus*, τχ. 14, Μάρτιος 2000, σ.33.

48. H. -J. Schalles, *Untersuchungen...* σσ. 22-25..

49. H. Hepding , AM 35(1910) 437 ff. Nr. 22 : «[Φιλέταιρος και Ε]υμένης υπέρ της μη[τρό]ς Βόας Δῆμητρι».

50. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford 1940 [avat. 1957], σσ. 5 κ. εξ. σσ.7 κ. εξ.. G. M. Cohen, *The Seleucid Colonies. Studies in Founding, Administration and Organization*. Wiesbaden 1978 [Historia Einzelschriften 30]. Ερ' αυτού και την βιβλιογραφίαν της S. M. Sherwin-White, εις *Journal of Hellenic Studies* 100(1980) 259-261.

51. V. Tscherikower, *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander d. Grossen bis auf die Römerzeit*. *Philologus Suppl.* 19 (1927, 1973) 19. 179. E. V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1971², σσ. 22 κ. εξ. [Cornell Studies in Classical Philology XXXVI]. R. E. Allen, *The Attalid Kingdom: A Constitutional History* 1983, σσ. 4κ. εξ.. H.-J. Schalles, *Untersuchungen..* 32.

ματα και δωρεές στις Αιγές της Μακεδονίας, -στον Απόλλωνα Χαριστάριο-, στις Θε-σπιές, στη Δάλο, στην Πιτάνη και στην Κύζικο, συμπληρώνουν το έργον του Φιλε-ταίρου στον πολιτισμό⁵².

Οι λεπτομέρεις της βασιλείας του Ευμένους Α' δεν είναι απολύτως γνωστές. Φαί-νεται όμως ότι ο Ευμένης έπρεπε να αντισταθεί τόσο στις επιδρομές του ιδιαίτερα επιθετικού Αντιόχου Β' όσο και των Γαλατών, που παρέμεναν επικίνδυνοι⁵³. Οι επι-τυχίες του απέναντι στον πρώτο του επέτρεψαν να επεκτείνει την επικράτειά του. Αντίθετα, δεν μπόρεσε να ξεφορτωθεί τους Γαλάτες, παρά μόνον αφού αναγκάσθηκε να τους πληρώνει φόρο. Κατώρθωσε να αντιμετωπίσει μία εξέγερση, στην οποία συμμετείχαν δύο ξεχωριστές φρουρές, της Φιλεταιρείας και της Αιταλείας⁵⁴, γεγονός που υπογραμμίζει τον εύθραυστο χαρακτήρα του βασιλείου του⁵⁵.

Η συμβολή του Ευμένους Α' στον πολιτισμό είναι πενιχρή, όπως συμφωνούν οι ερευνητές⁵⁶. Αναδιοργάνωσε πλήρως την πόλη, ίδρυσε νέους ναούς και δημό-σια κτίρια, έκανε πολλές ευεργεσίες και ενίσχυσε τα Γράμματα⁵⁷. Προσεταιρίσθηκε τον Σχολάρχη του Περιπάτου Λύκωνα από την Αλεξάνδρεια της Τρωάδος, ο οποίος διηνύθυνε την Σχολή για σαράντα τέσσερα έτη (269-225) ⁵⁸ και με επιχορηγήσεις προς αυτόν, τον απέτρεψε να μεταβεί στον Αντίοχο Β' Θεό των Σελευκιδών (+246 π.Χ.)⁵⁹. Παράλληλα, προσεκάλεσε ως δάσκαλο του Αιτάλου Α' τον Λυσίμαχο, μα-θητή του Θεοφράστου, συγγραφέα έργου με τον τίτλο *Περί της Αιτάλου παιδείας*⁶⁰. Ο Ευμένης Α' εγκαινίασε την πολιτική προσεγγίσεων και επαφών με την Αθήνα.

-
52. H. -J. Schalles, *Untersuchungen...* σσ. 22-25.
53. Πηγές: M. Fraenkel, *Die Inschriften von Pergamon*, 13, OGIS,266. Maurice Sartre, *H Ελληνι-στική Μικρασία. Από το Αιγαίο ως τον Καύκασο*, μτφ. Δ. Παλαιοθόδωρος, επιμέλεια Μιχάλης Κοκολάκης. Αθήνα: Πατάκης, 2006, σσ.96-98.
54. H. - J. Schalles, *Untersuchungen...* σ. 96. B. Virgilio «Eumene I e i mercenari di Filetereia e di Attaleia», *Studi Classici Orientali* 32(1982) 97-140.
55. Πολυβίου, *Ιστοριών* XVIII 41,7: «Γαλάτας το βαρύτατον και μαχιμώτατον ἔθνος πν τότε κατά την Ασίαν».
56. H.-J. Schalles, *Untersuchungen...* σσ. 46-49. Ulrich – Walter Gans, *Attalidische Herrscherbildnisse. Studien zur hellenistischen Porträtplastik Pergamons*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006, σ. 5 [Philippika 15].
57. Αντουανέττας Καλλέγια «Πέργαμος. Η Αθήνα της...», ἐνθ'αν., σ. 28.
58. Διογ. Λαερτ. Ε 4, 68: «Αφηγήσατο δε της σχολής ἐπι τέσσαρα προς τοις τετταράκοντα».
59. Διογ. Λαερτ. Ε 4, 67. W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*. 1911, σ. 235. HAW VII 2,1,59, Nr. 390.
60. Αθηναίου, *Δειπνοσοφισταί VI* 60 p. 252c= FGrH II B 170 T1. Πβ. Huberta Heres «Griechisches Erbe in der pergamenischen Kunst», εις Elizabeth Charlotte Welskopf, επιμ., *Hellenische Poleis*, τόμ. Γ'. Berlin 1974, σσ.1589 – 1608, εδώ σ. 1600.

3.2. Οι Γαλάτες και η πολιτική του Αιτάλου Α' Σωτήρος.

Ο πατέρας του Αιτάλου Α', Άπαλος, υιοθετήθηκε από τον Φιλέταιρο με σκοπό να τον διαδεχθεί στον θρόνο. Απεβίωσε όμως πρίν από τον θετό του πατέρα⁶¹. Μπιτέρα του Αιτάλου Α' ήταν η Αντιοχίς, μία εγγονή του διαδόχου Σελεύκου Α' Νικάτορα (βασ. 306-280). Ο Ευμένης Α' (βασ. 263-241), εξάδελφος του πατέρα του Αιτάλου Α', δεν απέκτησε παιδιά και για τον λόγο αυτό υιοθέτησε τον ανιψιό του και τον έχρισε διάδοχο του θρόνου. Το 241 π.Χ., ο Άπαλος ο Α' έγινε βασιλέας σε πλικία 28 ετών, νυμφεύθηκε την Απολλωνίδα, θυγατέρα ενός ευπόρου πολίτη της Κυζίκου⁶².

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του, το κράτος έγινε δυνατόν να επεκταθεί και για ένα χρονικό διάστημα να φθάσει τα όρια του μέχρι τον Ταύρο και να περιλάβει όλη σχεδόν την Μικρά Ασία. Καθοριστική σημασία για την ιστορία της Περγάμου και την εξέλιξη του κράτους είχε ο πόλεμος του Αιτάλου κατά των Γαλατών. Το «βαρύτατον και μαχιμώτατον» έθνος των Γαλατών, όπως το χαρακτηρίζει ο Πολύβιος⁶³, κατόρθωσε, μετά την ήπα του από τους Αιτωλούς στις Θερμοπύλες και τον Αντίγονο Γονατά στην Μακεδονία⁶⁴, να εγκατασταθεί μόνιμα στην Μικρά Ασία. Στην αρχή υπηρέτησαν οι Γαλάτες ως μισθοφόροι του βασιλέα της Βιθυνίας Νικομίδη Α' (278 π.Χ.) και βαθμιαία απειλέσαν μόνιμην απειλή για τα κράτη της Μικράς Ασίας⁶⁵. Οι πόλεις της Μικράς Ασίας κατώρθωσαν να ευρίσκονται σε ειρήνη μαζί τους καταβάλοντας έναν επίσιο φόρο.

Ο Άπαλος Α' έμειλλε να αναδειχθεί ιδιαίτερα σημαντικός πγεμόνας. Έναν χρόνο μετά την ανάρρησή του, οι Γαλάτες ήλθαν να απαιτήσουν «τα γαλατικά», τον επίσιο φόρο που τους κατέβαλε η πόλη. Σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο⁶⁶, ο Άπαλος Α' αρνή-

61. Για τον Άπαλο Α': DNP Suppl. I (2004) 88 κ.εξ. s.v. Attaliden (E. Eder). E. Hansen, ένθ'αν., σ. 26 κ. εξ..

62. Για την Απολλωνίδα και την οικογένειά της C. Radinger, eis: *Philologisch-historische Beiträge. Festschrift für C. Wachsmuth*. 1897, 126 κ.εξ... E. V. Hansen, ένθ'αν., σ. 45, σημ. 93.

63. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΙΗ' 41,7.

64. X. Σαρικάκη «Η επιδρομή των Γαλατών στην Ελλάδα και ο ρόλος των Αιτωλών», *Επειρίδα Εταιρείας Ευρυτάνων Εποτημόνων* Α' (1990/91) 71-77.

65. Σύμφωνα με τον Παυσανία ΙΧ 15,2, η εγκατάσταση των Γαλατών στην Μικρά Ασία έγινε «επ' ολέθρω των πόλεων».

66. Titus Livius, *Ab urbe condita* 38, 16,14. Titus Livius, *Ab urbe condita* 38, 21,3 , όπου ένα εγκώμιο για τον Άπαλο Α' μετά τον θάνατό του. Πβ. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΓ' (C. 624). Πολυαίνου, *Στρατηγημάτων* Δ' 20. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor. To the end of the third century after Christ*, τόμ. B'. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1950 [New Hampshire 1975, 1988], σσ.734-735, σημ. 20.

θηκε να καταβάλει τον φόρο, συγκρούσθηκε με τον στρατό των Γαλατών⁶⁷ στις πηγές του Κάϊκου ποταμού και τον κατανίκησε. Η μάχη στις πηγές του Κάϊκου έλαβε χώρα το 238/37 ή 234/33 π.Χ.⁶⁸ και η νίκη του Αττάλου Α' εναντίον των Γαλατών είχε τεραστία απήκνηση στην Μικρά Ασία και στον ελληνικό κόσμο. Ο Άτταλος Α' επιμάτιο ως ισόθεος, προσέλαβε το προσωνύμιο «Σωτήρ» και έλαβε τον βασιλικό τίτλο⁶⁹.

Ο Άτταλος έστησε διάφορα τρόπαια στην Ακρόπολη της Περγάμου, στην Ακρόπολη των Αθηνών και σε διάφορες άλλες πόλεις παριστάνοντας τις νίκες αυτές. Ειδικότερα, το μνημείο σε σχήμα βωμού που ανηγέρθη στην Ακρόπολη της Περγάμου παριστά την μάχη των Ολυμπίων θεών κατά των Γιγάντων, την ονομαζόμενη Γιγαντομαχία, η οποία συμβολίζει την νίκη της θικής τάξεως του κόσμου κατά των αλόγων και αγρίων δυνάμεων της φύσεως⁷⁰. Ο Άτταλος βαθύτατα συναισθανόμενος την μεγάλη σημασία της νίκης του, ότι απετέλεσε κατόρθωμα ελληνικό, ότι πρόκειται για την περιφανή νίκη του ελληνικού γένους κατά των δυτικών βαρβάρων, συνέχεια των νικών στον Μαραθώνα, στην Σαλαμίνα και στην Πλαταιές, έπειτα αφιερώματα στην Ακρόπολη των Αθηνών, τέσσαρα γλυπτικής τέχνης συμπλέγματα, τα οποία αναπαρίσταναν, πρώτον, την νίκη των Ολυμπίων θεών κατά των Γιγάντων, δεύτερον, την νίκη των Αθηναίων κατά των Αμαζόνων, τρίτον, την νίκη των Αθηναίων κατά των Περσών στον Μαραθώνα και τέταρτον, την νίκη του Αττάλου κατά των Γαλατών⁷¹. Σχετική περγαμηνή επιγραφή μαρτυρεί: «[Βασιλεύς Άτταλος νικήσας μα]χ Τολιστ[οαγίους Γαλάτα]s π[ερὶ πηγάς] Καϊκ[ου ποταμού χα]ρ [στ]ή[ριον Αθ]η[ναῖ]ν[ναι]»⁷².

Οι νίκες της Περγάμου επί των Γαλατών τεκμηριώνονται πολύ καλά χάρι στα μνημεία που ύψωσε ο Άτταλος Α' για να τις απαθανατίσει. Ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος χαιρέτισε την νίκη με τον ίδιο zílio που υμνήθησαν οι νίκες των θεών πά-

67. Για την παρουσία των Γαλατών στην Μικρά Ασία θεμελιακό παραμένει το έργον του F. Stähelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater* (1907). D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, τόμ. B'. Princeton 1950[1966] σ.729, σημ. 9-15. H. D. Rankin, *Celts and the Classical World*. London/Sydney: Croom Helm, 1987. Peter B. Ellis, *Celt and Greek. Celts in the Hellenic World* (London 1997), ελλ. μτφ. N. Κούρκουλου. Αθήνα: Θεμέλιο, 2004, Κεφάλαιο 11, σσ. 141-150: Η Πέργαμος απαθανατίζει τους Κέλτες.

68. Για μία συζήτηση που αφορά την διαφορετική χρονολόγηση π.β. H.- J. Schalles, *Untersuchungen...σ. 51*, σημ. 323.

69. Ul. Wilcken «Attalos I. Soter (241-197)», RE II (2) (1896) cols. 2159-2168, εδώ col. 2160.

70. 71. M. Ευαγγελίδης «Η βασιλισσα Απολλωνιάς. Οι Γαλάται και η Γιγαντομαχία», ΠΕΡΓΑΜΟΣ, σσ. 44-49, εδώ σ. 47.

72. Ins. v. Perg. No20.

νω στους Τιτάνες. Ο ποιητής Καλλίμαχος, στον ύμνο *Eis Δῆλον*, τις εξύμνησε λυρικά. Ο Παυσανίας αναφέρει ότι ένα μεγάλο ανάγλυφο μνημείο που απεικόνιζε την νίκη υψώθηκε στο νότιο τείχος της ακροπόλεως της Αθήνας⁷³. Το διασημότερο από τα έργα αυτά ήταν το άγαλμα του «Θύνοκοντος Γαλάτη», σήμερα στο Καπιτώλιο Μουσείο της Ρώμης, που δείχνει έναν Γαλάτη να πεθαίνει από τα τραύματά του, διακρίνονται: η άγρια κόμη, το μεγάλο μουστάκι, τα τραχιά χαρακτηριστικά του προσώπου του, όπως και το χαρακτηριστικό περιλαίμιο (torques) των Γαλατών⁷⁴. Το «σύμπλεγμα Ludovisi», που φέρει το όνομα του από τους κύπους της έπαυλης που ευρέθησαν, εικονίζει έναν Γαλάτη που αυτοκτονεί, αφού έχει ήδη φονεύσει την σύζυγό του. Τα αγάλματα αυτά είναι, σύμφωνα με τον Πλίνιο⁷⁵, έργα του Επιγόνου, γιου του Χαρίου, περγαμηνού καλλιτέχνη που καθιέρωσε μία νέα τεχνοτροπία στην ναυουραλιστική ελληνιστική τέχνη. Τα ορειχάλκινα πρωτότυπα αντιγράφηκαν αργότερα σε μάρμαρο. Σίγουρα, ο Επίγονος καθιέρωσε, μία για πάντα, την κλασσική εικόνα του Γαλάτη. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, δημιούργησε ένα ακόμα αριστούργημα που εγκωμιάσθηκε πολύ, μία νεκρή Γαλάτησσα μπρέρα που τη χαϊδεύει το παιδί της.

Ο Ισόγονος, ο Πυρόμαχος, ο Σιρατόνικος και ο Αντίγονος είναι άλλοι καλλιτέχνες που αναφέρεται ότι εργάσθησαν στα μεγάλα γλυπτά που εξυμνούσαν τις νίκες⁷⁶. Η επεξεργασία των γλυπτών αυτών συνεχίσθηκε και κατά την βασιλεία του Ευμένη Β', διαδόχου του Αιτάλου Α'.

Ο Άιταλος Α' εγκαινίασε την πολιτική συμμαχιών με την Ρώμη, την οποία θα ακολουθήσουν οι διάδοχοι του, πολέμησε ως σύμμαχός της τον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας⁷⁷, θεμελίωσε την Βιβλιοθήκη στην Πέργαμο, ευεργέτησε και ευεργετήθηκε

73. Παυσανία, Αιτικά

74. Peter B. Ellis, *Celt and Greek. Celts in the Hellenic..* ἐλλ. μτφ., σσ.143-144. Αντουανέττας Καλλέγια «Πέργαμος. Η ...», ἐνθ'αν., σ. 38.

75. 76. Πλίνιος, HN 34,84: «Plures artifices fecere Attali et eumenis adversus Gallos proelia: Isigonus, Phyromachus, Stratonicus, Antigonus qui volumina condidit de sua arte». Christoph Michels, *Der Pergamonalter als 'Staatsmonument' der Attaliden. Zur Rolle des historischen Kontextes in den Diskussionen über Datierung und Interpretation der Bildfriese. M. A. Thesis.* Bochum : Europäischer Universitätsverlag, 2003-2004, σ. 15.

77. Μία αναλυτική παρουσίαση των φάσεων του πολέμου Φιλίππου Ε' κατά του Αιτάλου Α' θα βρεί ο αναγνώστης σε Π. Κανελλοπούλου, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος...ένθ'αν..* τόμ. Β', Βιβλίον Γ', Κεφάλαιον Β', §36. Κατά τη διάρκεια του πολέμου κατά του Φιλίππου και ενώ αυτός πολιορκούσε τη Χίο, σύμμαχο της Περγάμου, κατεστράφησαν τα τείχη του λιμένος της Χίου. Από επιγραφή που δημοσίευσε ο Γ. Ζολώτας «Επιγραφαί Χίου Ανέκδοτοι», Αθηνά 20(1908), σ. 167, αρ. 3, αναφέρεται ότι ο Άιταλος χρηματοδότησε την ανοικοδόμηση των τειχών: «[των χ]ρημάτων ων ἐδω[κ]εν [βασι]λεύς Άιταλος εις την [τω]ν τειχών οικοδο-

από την Αθήνα και την Σικυώνα⁷⁸, «σωφρονέστατα μεν εβίωσε, και σεμνότατα προς γυναίκα και τέκνα, διεφύλαξε δε την προς πάντας τους συμμάχους και φίλους πίστιν, εναπέθηκε δ' εν αυτοίς τοις καλλίστοις ἔργοις, αγωνιζόμενος υπέρ της των Ελλίνων ελευθερίας», όπως σημειώνει ο Πολύβιος⁷⁹, ο οποίος μετά τον θάνατον του Απτάλου σκιαγραφεί τις αρετές του, και τον πλούτο που είχε αποκτήσει, όταν ανέβηκε στον θρόνο «μετά νου και τόλμου» χρησιμοποίησε έτσι ώστε να παράσχει «αληθώς μεγάλην χρείαν προς πάσαν επιβολήν»⁸⁰. Ειδικά για την Αθήνα πρέπει να επισημανθεί ότι υπήρχε ένας ανταγωνισμός με τους Πτολεμαίους, οι οποίοι και αυτοί είχαν πιμπσει την Αθήνα με δωρεές⁸¹. Κατά τη διάρκεια του πολέμου με τον Φίλιππο, γύρω στα 200 π.Χ., επισκέφθηκε με το Ρωμαίο ναύαρχο Λεύκιο Απούστιο την Αθήνα και του έδειχνε τις δωρεές που είχε κάνει στην Αθήνα και ειδικά στην Ακρόπολη και καμάρωνε που οι Αθηναίοι, καταργώντας τις δύο φυλές που τις είχαν άλλοτε συνδέσει με τα ονόματα μεγάλων προγόνων του Φιλίππου, είχαν ιδρύσει την Απαλίδα φυλή⁸¹. Ο Άπταλος Α΄ εισήγαγε τη λατρεία του Ασκληπιού ως επίσημη λατρεία της πόλεως και αμέσως προσέλαβε σημαντική θέση στο πάνθεο των Περγαμηνών⁸². Την υστεροφημία του την οφείλει στην αγάπη του στα Γράμματα και στις Τέχνες. Είχε επαφή με τον Ακαδημαϊκό Αρκεσίλαο και τον επίσης Ακαδημαϊκό Λακύδη τον Κυρναίο (+208/7 ή 207/6), ο «της νέας Ακαδημείας κατάρχας», διάδοχος του Αρκε-

μίαν». Ο Ζολώτας, ένθ'αν., σ. 170, φρονεί ότι πρόκειται για τον Άπταλο Α΄ και τον ακολουθεί ο Rostovtzeff, SEHHW, σ. 804, σ. 1464, σημ. 22, σ. 1474, σημ. 50, σ. 1520, σημ. 73, ο L. Robert, *Études anatoliennes*. Paris 1937, σ. 85, σημ. 1. Αντιθέτως, ο D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, τόμ. Α΄. Princeton: Princeton Univ. Press, 1950 [1966], σ. 891, σημ. 97, θεωρεί τον Άπταλο Β' ή Γ'. Πβ. Θ. Σαρικάκη «Η Χίος κατά την Αρχαιότητα», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πλανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 14 (1975) 351-371, εδώ σ. 354.

78. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΙΗ' 16,2-4.

79. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΙΗ' 41,2-10.

80. W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens* 1911, σ. 209.

81. Οι Αθηναίοι zήπτοσαν από τον ίδιο τον Άπταλο να εμφανισθεί στην εκκλησία του δήμου για να μιλήσει και να αναφέρει ο ίδιος με πόσα δώρα είχε ευεργετήσει τους Αθηναίους. Ως μετριόφρων βρέθηκε σε δύσκολη θέση, «erubescere» κατά τον Τίτο Λίβιο, *Ab urbe condita* XXXI 15,2, και του είπαν να γράψει μόνος του όσα καλά είχε κάμει στην Αθήνα. Στην «επιστολήν» του απαρίθμησε ο Άπταλος τα «ευεργετήματα» που είχε κάμει στους Αθηναίους και τους zήπτοσε να λάβουν μέρος μαζί του κατά του Φιλίππου, λέγοντάς τους, ότι, εάν δεν συμπορευθούν μαζί του, με τους Ρωμαίους και τους Ροδίους, μάταια θα περιμένουν να επωφεληθούν από τηνίκη «κοινωνείν...της ειρήνης, άλλων αυτήν κατεργασαμένων» Πολυβίου, *Ιστοριών* ΙΣΤ' 25,2-9.

82. Αντουανέτια Καλλέγια «Πέργαμος. Η Αθήνα της Μικράς Ασίας», *Corpus...* σσ. 38-39.

σιλάου⁸³ και Σχολάρχης της Ακαδημείας επί δέκα έξι έτη (241/0-226/5 ή 225/24)⁸⁴, είχε προσκαλέσει στην Αυλή του τον Αντίγονο τον Καρύστιο, τον νεαρό Νεάνθη, ο οποίος συνέγραψε και την ιστορία του Αττάλου, τον επιφανή γεωμέτρην Απολλώνιο από την Πέργη της Παμφυλίας⁸⁵. Χρηματοδότησε την «κατασκευή» του κτίου «εν Ακαδημείᾳ», στον οποίο «εσχόλαζεν» ο Λακύδης και «Λακύδειον απ' αυτού προσπογορεύετο»⁸⁶. Η πολυποίκιλη αυτή φιλολογική και επιστημονική δραστηριότητα στην Αυλή της Περγάμου δικαιολογεί την επιγραφή, την οποία έγραψε στα 1836 ο Wagener στην Κοπεγχάγη : «De aula Attalica literarum artiumque fautrice»⁸⁷. Ειδικότερα, ο Αρκεσίλαος (316/15-244/43 ή 241/40) από εύπορη οικογένεια της Πιτάνης της Αιολίδος⁸⁸ διετέλεσε σύμβουλος του Ευμένους Α΄ και συνέθεσε σχετικό επίγραμμα προς την Αττάλου, γιο θεού του Φίλεταιρου και πατέρα του Αττάλου Α΄ :

«Η Πέργαμος δεν είναι μόνον για τα όπλα της ξακουστή,
αλλά και για τα ζωηρά άλογά της συχνά πιμάται στη
Θεία πόλη Πίσα. Αν είναι επιτετραμμένο σ' έναν θυντό
να προείπει των σκέψη των θεών, η Πέργαμος θα εξυμνηθεί
πολύ περισσότερο από τους αοιδούς στο μέλλον»⁸⁹.

Ο Λύκων (300/299 ή 299/98–226)⁹⁰, γιος του Αστυάνακτος, από την Αλεξάνδρεια της Τρωάδος, διαδόχου του Στράτωνος του Λαμψακηνού στην διεύθυνση του Περιπάτου⁹¹, είχε μετάσχει σε αποστολές στην Αθήνα με ενιολή του Αττάλου Α'⁹².

83. Διογ. Λαερτ. Ε' π' 59.

84. Διογ. Λαερτ. Ε' π' 61. Για τον Λακύδη, πβ. P. Scholz, *Der Philosoph und die Politik*. Frankfurt/M., 1998, σ. 202, συμ. 67.

85. Fr. Susemihl, *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit*, τόμ. Α'. Leipzig: Teubner, 1891, σσ. 5,124,126,147,469, 618, 634, 671, 736, 749.

86. Διογ. Λαερτ. Ε' π' 60.

87. Γ. Χονδρονίκη «Οι βασιλεῖς της Περγάμου λόγιοι και προστάται των Γραμμάτων, των Τεχνών και του Εμπορίου», ΠΕΡΓΑΜΟΣ, 50-53.

88. Ο Αρκεσίλαος (318-242 π.Χ.) «εστιν ο της μέσης Ακαδημείας κατάρξας». Διογ. Λαερτ. Δ' στ' 28.

89. Διογ. Λαερτ. Δ' στ' 30. P. von der Mühl «Die Gedichten des Philosophen Arkesilaos», *Studi in onore di Ugo E. Paoli*. Firenze 1956, σσ. 717-724.

90. Για τον Λύκωνα πβ. F. 1-16 Wehrli (vita) και F. 17-30 Wehrli (έργα).

91. Στην διαθήκη του ο Στράτων ορίζει ως διάδοχο του τον Λύκωνα. Διογ. Λαερτ. Ε' 62.

92. Διογ. Λαερτ. Ε' 66. Για τον Λύκωνα ως σύμβουλο των Ατταλιδών πβ. F. L. Vatai, *Intellectuals in Politics in the Greek World. From Early Times to the Hellenistic Age*. London-Sydney-Dover, 1984, σ. 121. P. Scholz, *Der Philosoph...* ἐνθ'αν., σσ.191-192.

Δίκαια χαρακτηρίσθησαν ο Λακύδης και ο Λύκων ως «εμ[φανέστατοι] / δ[ε των γν]ωρίμω[ν Ευμένης] τε και Ἀππαλος [της] Ασ[ίας β]ασιλεύς»⁹³. Είναι γεγονός αξιοσημείωτο, ότι οι λόγιοι, οι οποίοι ευρήκαν προστασία στον Ἀππαλο Α', αφιέρωναν πραγματείες τους στο πρόσωπό του, όπως ο Βίτων, ο Απολλώνιος της Πέργης στα Κωνικά του⁹⁴. Τέλος, ο ίδιος ο Ἀππαλος υπήρξε συγγραφέας πραγματείας με τον τίτλο *Περὶ της καλῆς πευκῆς, ἐργο*⁹⁵, το οποίο όπως δηλώνει ο τίτλος του θα πρέπει να έχει αγρονομικό περιεχόμενο. Ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919)⁹⁶ απέδειξε όμως ότι το έργο ασχολείται με την γεωγραφία, αναδεικνύοντας έτσι μία άλλη διάσταση του Ἀππάλου, αυτήν την γεωγράφου.

Η βασιλεία του Ἀππάλου, ο οποίος «τέτταρας υιούς εν πλικίᾳ καταλιπών ούτως προμόσατο τα κατά την αρχήν ώστε παισί παίδων αστασίαστον παραδοθήναι την βασιλείαν»⁹⁷, χαρακτηρίσθηκε από την προσήλωσή του στην Ρώμην αφενός και στον θαυμαομό του οτι μεγαλείο των Αθηνών αφετέρου. Η συμμαχία του με την Ρώμην χαρακτηρίσθηκε «μοιραία» τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Πέργαμο⁹⁸. Όμως, οι γεωπολιτικές και οικονομικές συνθήκες ήταν εκείνες που υπαγόρευαν στον Ἀππαλο μία τέτοια πολιτική.

Τέλος, αξίζει να εξαρθεί ότι τον Λακύδη διεδέχθησαν, ζώντα όντα, οι Φωκαείς Τπλεκλής και Εύανδρος. Τον τελευταίο διεδέχθη ο Ηγούρινος από την Πέργαμο και αυτόν ο Καρνεάδης⁹⁹. Συνδέεται άρα το όνομα της Περγάμου και με την ιστορία της πλατωνικής Ακαδημείας.

3.3. Η ανάδειξη των καλλιτεχνημάτων της Περγάμου από τον Ευμένη Β' Σωτήρα.

Τον Ἀππαλο διαδέχθηκε ο πρεσβύτερος γιοίς του Ευμένης Β'¹⁰⁰, ο οποίος βασίλευσε από του 197 έως το 159 π.Χ., τριάντα οκτώ συνολικά έτη, και όχι σαράντα εννέα, όπως εκ παραδρομής γράφει ο Στράβων¹⁰¹. Ακολουθώντας τη φιλορωμαϊκή

93. Philod. Ind. Acad. Col. O,15-18 Dorandi=T 2b 17f. Mette.

94. E. V. Hansen, ἐνθ' αν., σ. 368.

95. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ' I 44 (C. 603).

96. Σπ. Λάμπρου «Ἀππαλος Α' ως Γεωγράφος», *Νέος Ελληνομνημών* 1(1904) 156-161, εδώ σσ. 158-161.

97. Πολυβίου, Ιστοριών ΙΗ' 41,2-10.

98. Την μορφή αυτή αποδίδει ο A. B. Ranowitch, *Der Hellenismus und seine geschichtliche Rolle*, γερμ. μτφ. υπό O. Roth. Berlin 1958, σ. 233.

99. Διογ. Λαερτ. Δ' n' 60.

100. Συνηθίζεται να τον ονομάζουμε δεύτερο, μολονότι ο πρώτος, ο ανιψιός και θετός γιοίς του Φιλεταίρου, θείος και θετός πατέρας του Ἀππάλου, δεν είχε ανακηρύξει τον εαυτό του βασιλέα.

101. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ' IV 2 (C.624): «βασιλεύσας δε ἐπ τεσσαράκοντα και εννέα...».

πολιτική του πατέρα του, αρνήθηκε να συμμαχήσει με τον Αντίοχο Γ' τον Μεγάλο (βασ. 223-187) και λαμβάνοντας μέρος στον Αντιοχικό Πόλεμο (192-188 π.Χ.)¹⁰², κατόρθωσε με τη συνθήκη της Απαμείας (188 π.Χ.)¹⁰³ να επεκτείνει τα όρια του κράτους της Περγάμου στην μεγαλύτερη έκταση της ιστορίας του: τα όριά του εκτείνονταν από την Βιθυνία έως την Καππαδοκία και από την Θράκη έως την βόρεια όχθη του ποταμού Μαιάνδρου.

Ο Ευμένης Β' ενίσχυσε τα μισοκαταστρεμμένα τείχη της πόλεως, ολοκλήρωσε την Βιβλιοθήκη, την οποία εμπλούτισε με πολλά κείμενα, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε να αποκτήσει φήμην αντάξια της Αλεξανδρινής. Η μία Βιβλιοθήκη ανταγωνιζόταν σε τέτοιο βαθμό την άλλη ώστε ο Πτολεμαίος Ε' Επιφανής (βασ. 203-181) απαγόρευσε την εξαγωγή παπύρου, αλλά οι βασιλείς της Περγάμου ανακάλυψαν την περγαμονή ως γραφική ύλη, έχοντας ως πρώτη ύλη το δέρμα των μοσχαριών¹⁰⁴. Αναφέρεται¹⁰⁵ ότι ο Αντώνιος όταν έφθασε στην Πέργαμο, εδώρισε στην Κλεοπάτρα της Αιγύπτου (βασ. 51-30 π.Χ.) τους 200.000 ρόλους των βιβλίων της Βιβλιοθήκης.

Εκείνο όμως που ξεχωρίζει απ' όλα τα έργα του Ευμένους Β' και χαρακτηρίζει την Πέργαμο είναι ο βωμός του Διός ή της Περγάμου (Pergamonaltar)¹⁰⁶, που αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο γλυπτό σύνολο της Ελληνιστικής περιόδου. Το μνημείο αναγέρθηκε στην Ακρόπολη της Περγάμου, νότια από το Ναό της Αθηνάς, μετά τις νίκες του Ευμένους Β' εναντίον του Πόντου και της Βιθυνίας και την καθιέρωση της εορτής των Νικηφορίων. Αποτελούσε ανεξάρτητο τόπο λατρείας, αφιερωμένο στον Δία και την Αθηνά, και περιβαλλόταν από κιονοστοιχίες και πληθώρα ολογλύφων και αναγλύφων παραστάσεων. Ο βωμός ήταν εξ ολοκλήρου από μάρμαρο, με μνημειακές διαστάσεις (36,44 X 34,20m). Μία ιωνική στοά, προσανατολισμένη στα δυτικά, οδηγούσε σε εσωτερική αυλή, όπου γίνονταν οι θυσίες. Στο εμπρόσθιο τμήμα της ενωνόταν με δύο στοές προσανατολισμένες στα βόρεια και στα νότια, ώστε να

102. Ο πόλεμος αυτός διεξήχθη σε δύο φάσεις: στην πρώτη φάση του, φάση στην Ελλάδα και στην δεύτερη φάση στην Μικρά Ασία. Για μία αναλυτική παρουσίαση των δύο φάσεων του πολέμου, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο έργον του Δ. Βελισσαροπούλου, *Ρωμαίοι και Ελλήνες*, τόμ. Α'. *Η Ρωμαϊκή Κατάκτηση*. Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη, 1998, Μέρος Ζ' Κεφάλαιο 21-22.

103. Το κείμενο της συνθήκης παραδίδεται από τον Τίτο Λίβιο, *Ab urbe condita* XXXVIII 38. Παρατίθεται στου Δ. Βελισσαροπούλου, *ένθ'αν.*, τόμ. Α', σσ. 496-499, με τις αναγκαίες προσθήκες από τον Πολύβιο.

104. Παιοναία V 13,8. W. von Massow, *Führer durch das Pergamonmuseum*. Berlin 1932.

105. Πλούταρχου, *Αντώνιος* 58,9.

106. Ο βωμός χρησιμοποιήθηκε από τους Βιζαντινούς από τον έβδομο αιώνα ήδη ως πρώτη ύλη για την ενίσχυση των τειχών. Ανακαλύφθηκε το 1864 από τον Γερμανό Carl Humann.

οχηματίζουν Π. Η αναζήτηση και η διάταξη στην ζωοφόρο του πλήθους των θεών (δώδεκα θεοί του Ολύμπου, θεοί της ημέρας, της νύχτας και του υγρού στοιχείου), που απαιτούσε η μνημειακότητα της παραστάσεως, θα πρέπει να απασχόλησε ιδιαίτερα όχι μόνον τους καλλιτέχνες και γλύπτες του έργου, αλλά και τους φιλοσόφους και διανοούμενους της αυλής των Ατταλίδων. Οι σημαντικότερες απόψεις των τελευταίων για την υπεροχή του καλού και των θεϊκών στοιχείων ενάντια στο κακό και στις χθόνιες δυνάμεις που αντιπροσωπεύουν οι Γίγαντες, με τα φιδίσια σκέλη και τον ανθρώπινο άνω κορμό, διαφαίνονται μέσα από τη θεατρικότητα της στάσεως των μορφών, τις έντονες κινήσεις των σωμάτων και τη συναισθηματική φόρτιση των προσώπων¹⁰⁷. Η μοναδική γραπτή μαρτυρία για το όλο έργο οφείλεται στον L. Ampelius, έναν άγνωστο κατά άλλα συγγραφέα του τετάρτου μ.Χ. αιώνα, ο οποίος στο έργον του με τίτλο *liber memorialis*, αναφέρει τον βωμό ανάμεσα στα «*miracula mundi*»: «Pergamo, ara marmorea magna, alta pedes XL cum maximis sculpturis; continet autem gigantomachiam»¹⁰⁸. Περαιτέρω, η αναφορά σε χωρίο της Αποκάλυψεως του Ιωάννου¹⁰⁹ στον «θρόνο του Σατανά» δεν αποκλείεται να αφορά το μνημειακό αυτό συγκρότημα.

Έργον του Ευμένους Β' είναι το Άνω Γυμνάσιο, αφιερωμένο στην άθληση των ανδρών, καθώς και το Κάτω Γυμνάσιο¹¹⁰. Μία σειρά επιγραφών αναδεικνύει τον Ευμένην ως ευεργέτη πόλεων της κυρίως Ελλάδος¹¹¹. Καθιέρωσε τα Νικηφόρια, μία φανταχτερή επινίκια εορτή, που εισήχθη ίσως μετά την μάχη της Μαγνησίας του Σιπύλου (189 π.Χ.), οπωσδήποτε πάντως πρίν από το 182/1 π.Χ., τα οποία είχαν ως σκοπό την εξύμνηση των μεγάλων στρατιωτικών επιτυχιών του ενώπιον όλου του κόσμου¹¹².

Λίγο πρίν από τον θάνατό του, ο Ευμένης Β' «η πλέον αντιπροσωπευτική μορφή

107. W. von Massow, *Führer durch....* E. Schmidt, *Der Grosse Altar zu Pergamon*. Leipzig 1961.

Christoph Michels, *Der Pergamonaltar. ... Παράλια Μικράς Ασίας*. Αθήνα: Explorer – IME, 2005, σσ. 94-95.

108. L. Ampelius, *Liber memorialis*, VIII, 14: «Η Πέργαμος κατέχει ένα βωμό από μάρμαρο, ύψους 40 ποδών, με βίαια γλυπτά. Περιέχει μία γιγαντομαχία».

109. Αποκάλυψης του Ιωάννου Β' 13: «ξέρω τα έργα σου και που κατοικείς, γιατί κατοικείς εκεί που ο σατανάς έχει στημένο τον θρόνο του»

110. Παράλια της Μικράς Ασίας...σσ. 98-99.

111. Πβ. Ulrich-Walter Gans, *Attalidische Herrscherbildnisse. Studien...*

112. H. Bengtson, *Griechische Geschichte. Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*.

München:C.H. Beck, 1969⁴, ελλ. μιφ. A. Γαβρίλην. Πρόλογος M. B. Σακελλαρίου. Αθήνα: Μέλισσα, 1991², σ. 402.

πυγμόνα των ελληνιστικών χρόνων», σύμφωνα με τον Hermann Bengtson¹¹³, «περί τα οπουδαιότατα και κάλλιστα μείζων και λαμπρότερος», κατά τον Πολύβιο¹¹⁴, παρόλο που ήταν «τη σωματική δυνάμει παραλευμένος»¹¹⁵, όρισε ως διάδοχό του τον αδελφό του Άπαλο Β', πλικάς 61 ετών, εφόσον ο γυιός του ήταν μόλις 12 ετών.

3.4. Ο Άπαλος Β' ως ζπλωτής της φιλοσοφίας και των γραμμάτων.

Ο Άπαλος Β' διακρίνοταν για την μεγάλη και ανυστερόβουλη αγάπη του προς τον αδελφό του, και γι αυτό ονομάσθηκε «Φιλάδελφος». Ο ίδιος, όσον καιρό κυβερνούσε ο αδελφός του, είχε πυγμή πλείστων διπλωματικών αποστολών στην Ρώμη, οι οποίες απαιτούσαν λεπτούς χειρισμούς, τους οποίους έφερε με επιτυχία σε πέρας. Ειδικότερα, μετέβη στην Ρώμη την πρώτη φορά κατά τα τέλη του 192 π.Χ.¹¹⁶, το 181/80 με τον αδελφό του Αθήναιο και τον Φιλέταιρο, όπου η Σύγκλητος «μεγαλομερέστερον απεδέξατο την παρουσίαν αυτών»¹¹⁷ και «ξένια και παροχάς τας μεγίστας εξέθηκεν αυτοίς»¹¹⁸, το 170 π.Χ. με επικεφαλής τον στωϊκό γραμματικό Κράτη του Μαλλώπη, το 168/7 π.Χ. με τον ιατρό Στράτιο¹¹⁹ και το 164 π.Χ. με τον Αθήναιο, όπου όχι μόνον ανέτρεψαν ενώπιον της Συγκλήτου όλες τις κατηγορίες, αλλά «και τιμηθέντες επανήλθον εις την Ασίαν»¹²⁰.

Με την ανάρροπή του στον θρόνο ως βασιλέας της Περγάμου είχε να αντιμετωπίσει τις συνεχείς οχλήσεις των κατοίκων της Σέλγης της Βιθυνίας, οι οποίοι «διεμάχοντο προς τους βασιλέας αεί»¹²¹ και κυρίως του Προυσία Β' της Βιθυνίας

113. H. Bengtson, *Herrschergestalten des Hellenismus*. München: C.H. Beck, 1975, σσ.236-250.

114. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΒ'* 8(22), 2-3.

115. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΒ'* 8(22), 1. Πράγματι, ο Ευμένης Β' ήταν το 181 π.Χ. «απολελυμένος της αρρωστίας και διατρίβων εν Περγάμῳ». Πολυβίου, *Ιστοριών ΚΔ''* 5,2,-ότιαν ο Άπαλος Β' διεξήγε τον πόλεμο κατά του Φαρνάκη του Πόντου (βασ. 190-169 π.Χ.). Το 168/67 ήταν τόσο ασθενής, «ου μακράν ταύτης (της) ελπίδος υπαρχούσης», ώστε αναμενόταν «εκ του βίου μετάστασις». Πολυβίου, *Ιστοριών Λ'* 2 ,5. Πβ. Τίτος Λιβίος, *Ab urbe condita* XLV 19,11. XLV 34, 11. Πολυαίνου, *Στρατηγημάτων Δ'* 8,1.

116. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXV 23,10.

117. Πολυβίου, *Ιστοριών ΚΔ'* 5,5.

118. Πολυβίου, *Ιστοριών ΚΔ'* 5,6.

119. Πολυβίου, *Ιστοριών Λ'* 2,1.

120. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΑ'* 1(9),6.

121. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΒ'* VII 3(C. 571). Pompeius Trogus , prol. XXXIV: «Ut mortao rege Asiae Eumene suffectus Attalus bellum cum Selegensibus habuit et cum rege Prusia». Πβ. J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden*. München: C. H. Beck, 1977, σσ.70-74.

(182-149 π.Χ.), στον καλούμενο βιθυνο-περγαμηνό πόλεμο (156-154)¹²². Αναμείχθηκε στην ανάρροπη του Νικομήδους Β' (149-95 π.Χ.) στον θρόνο του βασιλείου της Βιθυνίας¹²³ και συνέβαλε στην καθυπόταξη του Ανδρίσκου, του εμφανιζομένου ως βασιλέα της Μακεδονίας, από τους Ρωμαίους¹²⁴. Άγημα Περγαμηνών υπό την Φιλοποίμενα¹²⁵ κάτω από την διοίκηση του υπάτου L. Mummius στην αποφασιστική μάχη του Ισθμού της Κορίνθου το 146 π.Χ. –«η περί τον Ισθμόν μάχην»¹²⁶, που σήμαινε την κατάλυση της Αχαικής Συμπολιτείας και την υπαγωγή της Ελλάδος στους Ρωμαίους. Ο Mummius, αφού εσύλησε τα καλλιτεχνήματα της Κορίνθου, εκράτησε τα καλύτερα, τα υπόλοιπα έδωσε «Φιλοποίμενι τω παρ' Αιτάλου στρατηγῷ», τα οποία στην εποχή του Παυσανία «εν Περγαμηνοίς ἐτι και εις εμέ λάφυρα Κορίνθια»¹²⁷.

Όπως αποδεικνύεται από πολλές μαρτυρίες, ο Αιταλος ήταν φιλότεχνος και ενίσχυε οικονομικά τους καλλιτέχνες¹²⁸. Ευεργέτησε πόλεις, όπως συνάγεται από τα ψηφίσματα των πόλεων προς τιμήν του¹²⁹. Περαιτέρω, χρηματοδότησε την κατασκευή της στοάς στην Αθήνα, επισκεπτόμενος συχνά την πόλη της Παλλάδος¹³⁰.

Απεβίωσε το 138 π.Χ. σε ηλικία 82 ετών μετά από μία γόνιμη και επιτυχή βασιλεία 21 ετών¹³¹. Στα θετικά της βασιλείας του καταλογίζεται η ίδρυση πόλεων, οι οποίες θα καταστούν διάσημες. Η Φιλαδέλφεια της Λυδίας, η οποία είχε πρόβλημα λόγω της σεισμογενούς περιοχής¹³², διέθετε γόνιμη και εύφορη γή, στην οποία

122. Για τον πόλεμο αυτό, ο οποίος έληξε με ήττα του Προυσία Β' με την αρωγή της Ρώμης, δεν έχουν γραφεί πολλά. Μοναδικές πηγές παραμένουν ο Πολύβιος, *Ιστοριών ΛΒ'* 15, 1-4 .16, 1-5 . ΛΓ' 1, 1-2 . 7, 1-4 . 12, 1-13.13,1-10 και ο Αππιανός, *Μιθριδατικός* 6-8, ο οποίος διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία από την αφήγηση του Πολυβίου, ενώ ο Διοδ. Σικ. ΛΑ' 35=Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΒ'* 15, επαναλαμβάνει τα γραφόμενα του Πολυβίου. Ch. Habicht «Über die Kriege zwischen Pergamon und Bithynien», *Hermes* 84(1956) 80-110, εδώ σσ.101-110. J. Hopp, *Untersuchungen...* σσ. 74-79.

123. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΙ'* IV 2 (C. 624). J. Hopp, *Untersuchungen...* σσ. 86-92.

124. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΙ'* IV 2 (C. 624).Ul. Wilcken «Andriskos 4», RE I (2) (1894) 2141-2143. Niese, ἐνθ' αν., τόμ. Γ', σσ. 331-334.

125. Παυσανία, *Αχαϊκά* XVI 1.

126. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΘ'* 8,6.

127. Παυσανία, *Αχαϊκά* XVI 8.

128. Πλίνιου, HN VII 126. XXXV 24,100,132.

129. Ulrich – Walter Gans, *Attalidische Herrscherbildnisse...ἐνθ' αν.,σσ.* 139-142.

130. Ul. Wilcken «Attalos II (No 10)», RE II 2 (1896) cols. 2168-2175, εδώ col. 21868-2170.

131. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΙ'* IV 2 (C. 624). Λουκιανού, *Μακρόβ.* 12.

132. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΒ'* VIII 18 (C. 579).

«πολλοί καταβιούσιν... γεωργούντες»¹³³, η Αιτάλεια της Παμφυλίας¹³⁴, της οποίας οι κάτοικοι ωνομάσθησαν Αιταλείς και προέρχονταν από αποίκους της Περγάμου¹³⁵. Η Έφεσος, που υπήρξε διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο των Σελευκιδών, περιήλθε στην Πέργαμο μετά την συνθήκη της Απαμείας¹³⁶ και κατέστη επί Αιτάλου Β' «εμπόριον μέγιστον των κατά την Ασίαν την εντός του Ταύρου»¹³⁷.

3.5. Η ενασχόληση του Αιτάλου Γ' με τα πολιτιστικά δρώμενα και τις επιστήμες.

Το πρόβλημα της καταγωγής και γεννήσεως του Αιτάλου Γ', του τελευταίου βασιλέα της Περγάμου, είναι ένα «diffiziles und schon seit dem Altertum umstrittenes Problem»¹³⁸. Ο Στράβων είναι σαφής, ότι ο Άπαλος υπήρξε γυιός του Ευμένους και της Σιρατονίκης¹³⁹, όμως δύο χωρία του Πολυβίου, τον οποίο ακολουθεί ο Τίτος Λίβιος¹⁴⁰, δημιουργούν πρόβλημα περί της καταγωγής του Αιτάλου Γ'. Ειδικότερα, σύμφωνα με το πρώτο χωρίο, στο οποίο περιγράφεται η αποστολή του Αιτάλου Β' στην Ρώμη το 168 π.Χ., ο Ευμένης Β' αποστέλλει τον ιατρό Σιρατίο για να τον συμβουλεύσει να μην κινηθεί εναντίον του αδελφού του, δεδομένου ότι «κατά το παρόν συμβασιλεύει ταδελφώ»¹⁴¹, «την λοιπήν ίσην και την αυτήν έχων εξουσίαν» και αυτός θα είναι ο «διάδοχος της αρχής», δεδομένου ότι ο Ευμένης «διὰ την απαιδίαν ουδέ εἰ βουληθείν δυναμένου την αρχην ἄλλω καταλιπείν»¹⁴². Σε άλλο χωρίο αναφέρει ο Πολύβιος¹⁴³ ότι ο Ευμένης απέστειλε στην Ρώμη τον γυιό του Άπαλο Γ', ο οποίος ήταν «παῖς ὧν» για να παρουσιασθεί στην Σύγκληπτο και να ανανεώσει «τας

133. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ' IV 10 (C. 628).

134. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΔ' IV 1 (C. 667): «ειτα πόλις Αιτάλεια, επώνυμος του κισαντος Φιλαδέλφου...». Για την Αιτάλεια και την ιστορία της πβ. Γ. Π. Πεχλιβανίδη, Αιτάλεια και Αιταλειώτες, 2 τόμοι. Αθήνα Ατλαντίς, 1989. Πβ. την βιβλιοκρισία του Μεθοδίου Φούγια, Μητροπολίτου Πιοιδίας, εις Εκκλησία και Θεολογία ΙΑ' (1992).

135. J. Hopp, *Untersuchungen...* σ. 103.

136. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΚΑ' 46,10. Titus Livius, *Ab urbe condita* XXXVIII 39,16.

137. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΔ' I 24 (C. 642).

138. J. Hopp, *Untersuchungen zur Geschichte...* 16.

139. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΓ' IV 2 (C. 624).

140. Titus Livius, *Ab urbe condita* XLV 19. H. Nissen, *Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekade des Livius*. Berlin 1863, σ. 274

141. Πολυβίου, *Ιστοριών* Α' 2,4.

142. Πολυβίου, *Ιστοριών* Α' 2,5.

143. Πολυβίου, *Ιστοριών* ΑΓ' 18,1-4.

πατρικας φιλίας και ξενίας»¹⁴⁴. Η διαιτύπωση του Πολυβίου περί της «απαιδίας» του Ευμένους το 168/7 π.Χ., σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε ο ίδιος «ουδ' ει βουληθείν δυναμένου την αρχήν ἄλλω καταλιπείν»¹⁴⁵ και του γεγονότος ότι το 152 π.Χ. είχε μικρό παιδί, διεμόρφωσε αμφιβολίες για την νομιμότητα του Αιτάλου Γ' ως γυιού του Ευμένους Β', οι οποίες συγκεφαλαιώνονται σε τέσσερις κατηγορίες: Πρώτον, ο Άιταλος Γ' γεννήθηκε από την εφήμερη σχέση ανάμεσα στον Άιταλο Β' και την Σιρατονίκη¹⁴⁶. Δεύτερον, ο Άιταλος Γ' υπήρξε γυιός του Ευμένους Β' και μιας ερωμένης του¹⁴⁷. Τρίτον, ο Άιταλος Γ' είναι το παιδί του Ευμένους Β' και της Σιρατονίκης¹⁴⁸. Τέταρτον, ο Άιταλος Γ' είναι γυιός της Σιρατονίκης και όχι του Ευμένους¹⁴⁹. Ο Πλούταρχος¹⁵⁰ παραδίδει ότι ο Άιταλος Β' παντρεύθηκε την Σιρατονίκη μετά τον θάνατο του Ευμένους. Η γέννηση του Αιτάλου Γ' τοποθετείται ανάμεσα στο 168/7 και 159, έτος θανάτου του Ευμένους Β'. Ειδικότερα, το 152 π.Χ., όταν εστάλη ο Άιταλος Γ' στην Ρώμη ήταν «έτι παις ων» και «τιμάς αρμοζούσας τη καθ' αυτόν πλικία»¹⁵¹ και όταν απεβίωσε ο Ευμένης Β', η Σιρατονίκη «κατέστησε επίτροπον» των αδελφών Άιταλο Β', του «παιδός νέου τελέως όντος»¹⁵². Στα δύο αυτά δεδομένα, ο J. Hopp¹⁵³

144. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΓ'* 18,2.

145. Πολυβίου, *Ιστοριών Λ'* 2,6.

146. F. Koeppe «De Attali III patre», *Rheinisches Museum für klassische Philologie* 48(1893) 154-157. Ul. Wilcken «Attalos II», RE II,2 (1896) cols. 2168-2175, εδώ col. 2170. «Attalos III», RE II,2(1896) cols. 2175-2177, εδώ col. 2175. F. Geyer«Stratonike Nr.11», RE IV A 1(1931) 321.

147. B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, τόμ. Γ'. Gotha 1903, σ. 204, σημ. 4. E. Brescia, *Il diritto dinastico nelle monarchie dei successori d' Alessandro Magno*. Roma 1903, σσ. 50-57 [Studia Historica 26][1966]. S. Koperberg «De origine Attali III», *Mnemosyne* 54(1926) 195-205. D. Magie, *Roman Rule in Asia* ,... τόμ. Β' 1950, σσ. 772-774, σημ. 6. Π. Κανελλοπούλου, *Ιστορία της Αρχαίας ...τόμ. Β'*, Βιβλίον Γ', Κεφάλαιον Γ', σσ. 570-571.

148. G. Cardinali «La morte di Attalo III e la rivolta di Aristonicus», *Saggi di Storia Antica e di Archeologia offerti a G. Beloch*. Roma: G. Bretschneider, 1910, σσ. 269-310, εδώ 129-138.

149. C. Vatin, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l' époque hellénistique*. Paris 1970, σσ. 108-111, αναφ. υπό J. Hopp, *ένθ'αν..*, σ. 16, σημ. 2.

150. Πλούταρχου, *Αποφθέγματα βασιλέων και στρατηγών* 184 Β: «Άιταλος ο αδελφός αυτού περιθέμενος το διάδημα και την γυναίκα γῆμας εβασίλευε». Περί φιλαδελφείας 489 Ε-Φ : «την γυναικα ταδελφου Σιρατονίκην έγημε και συνήλθεν».

151. Πολυβίου, *Ιστοριών ΛΓ'* 18,2.

152. Σιράβωνος, *Γεωγραφικών ΙΓ'* IV 4 (C. 624).

153. J. Hopp, *ένθ'αν..*, σ. 25.

επισείει την προσοχή και σε μία επιγραφή, σχετική με την εφηβεία, χρονολογημένη το 146/5 π.Χ., στην οποία αναφέρεται ότι η «παιδεία» στην Πέργαμο διαρκούσε έως το δέκατο πέμπτο έτος της πλικίας: «οι εκκριθέντες εκ των παιδών εις τους εφήβους εις το πεντεκαιδέκατον έτος γυμνασιαρχούντος Ηρακλεών του Μενεκράτου Αιτάλωι Βασιλέως Ευμένου». Από την συλλογιστική αυτή εξάγεται το συμπέρασμα ότι το έτος γεννήσεως του Αιτάλου Γ' είναι το 161 π.Χ..

Ο Αιτάλος Γ' διετέλεσε βασιλέας της Περγάμου επί μόνον πέντε έτη (138-133 π. Χ.), διαδεχόμενος τον θείο του Άιταλο Β', και ακολούθησε τη φιλορωμαϊκή πολιτική των προκατόχων του βασιλέων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της αποστολής την άνοιξη του 133 π.Χ., με δική του πρωτοβουλία, δυνάμεων για να συνδράμουν τον Κορνήλιο Σκιπίωνα Αιμιλιανό κατά την πολιορκία της Νουμαντίας στην Ισπανία¹⁵⁴. Μετά την κατάληψη της πόλεως, ο Άιταλος Γ' του απέστειλε ακριβά δώρα για να τον συγχαρεί. Η αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων και δώρων προς τον Κορνήλιο Σκιπίωνα Αιμιλιανό (Αφρικανό τον Νεώτερο) οφείλεται και στην προσωπική σχέση που συνέδεε τους δύο άνδρες, δεδομένου ότι ο Ρωμαίος αξιωματούχος είχε παραμείνει το 139 π.Χ. στην Πέργαμο και προφανώς επηρέασε τον Άιταλο Γ'¹⁵⁵.

Οι πληροφορίες μας για τον τελευταίο Αιταλίδην βασιλέα στηρίζονται τόσο στους αρχαίους συγγραφείς όσο και σε επιγραφικό υλικό. Από τις πηγές λαμβάνουμε μία αντιφατική άποψη για την πολιτική που ακολούθησε. Οι σωζόμενες επιγραφές, που παλαιότερα δεν είχαν τύχει της προσοχής των ερευνητών, μας παρουσιάζουν έναν πυρεμόνα, ο οποίος ασχολήθηκε με την κατασκευή ναών και αναθημάτων προς τους θεούς και συνέβαλε στον καλλωπισμό του βασιλείου του¹⁵⁶. Από τις μοναδικές μαρτυρίες του Ιουστίνου¹⁵⁷ και του Διοδώρου Σικελιώτου¹⁵⁸ διαφαίνεται ένας άνθρωπος δεσποτικός, με μία ψυχή αδιάκοπα ταραγμένη από τις υποψίες ανύπαρκτων επιβουλών, ο οποίος παγίδευε τους φίλους του, κατηγορώντάς τους για τον θάνατο της μητέρας του Στρατονίκης και της συζύγου του Βερενίκης, δολοφονούσε τους «amici

154. Cicero, Deiot. 7,19. Schol. Ambros. p. 272 Stangl. H. Simon, *Roms Kriege in Spanien* 154-133 v.Chr.. Frankfurt am Main, 1962, σ. 186. A. E. Astin, *Scipio Aemilianus*. Oxford 1967, σ. 138,177.

155. A. E. Astin «Diodorus and the Date of the Embassy to the East of Scipio Aemilianus», *Classical Philology* 54(1959) 221-227. D. Knibbe «Die Gesandtschaft des jüngeren Scipio Africanus im Jahre 140 v.Chr. : ein Höhepunkt der Weltreichspolitik Roms im 2. Jahrhundert», *Österreichische Jahresschriften des Archaeologischen Instituts* 45(1960) 35-38.

156. J. Hopp, ἐνθ'αν., σσ. 108-116.

157. Trogī Pompeii Historiarum Philippicarum epitome XXXVI 4, 1-5.

158. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 3.

et cognati» - κατά την έκφραση του Ιουστίνου, ενώ στη συνέχεια διέταξε να φονεύονται οι γυναίκες και τα παιδιά τους. Ο Διόδωρος Σικελιώτης τον κατηγορεί ως «ωμόν και μιαιφόνον»¹⁵⁹, διαφοροποιούμενος από τους προκατόχους του, οι οποίοι «χρηστότερη και φιλανθρωπία χρώμενοι τοις βασιλείαις ενευδαιμόνησαν»¹⁶⁰. Οι περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων πρέπει να γίνουν δεκτές με προσοχή και να σχολιασθούν ανάλογα.

Η μπτέρα του Στρατονίκη άσκοπε αποφασιστική επίδραση στη διαμόρφωση της προσωπικότητος του νεαρού πρίγκιπα. Ο θάνατός της, το 134 π.Χ., οδήγησε σε αλλαγή της συμπεριφοράς του Αττάλου προς τους υπηκόους του. Όπως αποκαλύπτεται από τη διήγηση του Ιουστίνου, ο Ατταλος απομονώθηκε στο παλάτι και ασχολήθηκε με έρευνες ζωολογίας¹⁶¹, βοτανολογίας¹⁶² και φαρμακευτικής¹⁶³, αποκτώντας μεγάλη φήμη. Δεν είναι τυχαίο ότι αξιώθηκε τον έπαινο του διασήμου και δευτέρου μετά τον Ιπποκράτη ιατρού της Αρχαιότητος, Γαληνού από την Πέργαμο, ο οποίος υπογραμμίζει ότι ο Ατταλος «εσπούδασε περί φάρμακα παντοία» και εξεθείασε τις συνταγές του στα κοιλιακά νοούματα¹⁶⁴. Περαιτέρω, σύμφωνα με τον Ρωμαίο γεωργοοικονομολόγο Varro¹⁶⁵, ο Ατταλος συνέγραψε έργο για τη γεωργία και συγκαταλέγεται στους συγγραφείς εκείνους που συνέγραψαν πραγματείες τεχνικού χαρακτήρα.

Ο Ατταλος συνέχισε την παράδοση των προκατόχων του προσκαλώντας στην αυλή του σημαντικούς διανοουμένους της εποχής του. Είναι η εποχή εκείνη κατά την οποία ο βασιλέας της Αιγύπτου Πτολεμαίος Η' Ευεργέτης Β' ο Φύσκων (146-115 π.Χ.) «εξ ανομημάτων ἤρξατο μεγάλων διοικείν τα κατά την βασιλείαν», δολοφονώντας πολλούς με σκληρότητα και παράνομα, συκοφαντώντας και αρπάζοντας τις πε-

159. Διοδ. Σικ. ΛΔ'/ΛΕ' 3.

160. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 4.2-4.

161. Γαληνού, *Περὶ τῆς απλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως* (*De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus*) β X, εἰς C. G. Kuehn, ed., *Claudii Galeni opera omnia*, vol. XII. Lipsiae: Teubner, 1826, σ. 205.

162. Διοδ. Σικ. ΛΔ' 3. Πλούσιαρχου, *Δημήτριος* 20.

163. Γαληνού, *Περὶ αντιδότων* (*De antidotis*) β A, εἰς C. G. Kuehn, ed., *Claudii Galeni opera omnia*, vol. XIV. Lipsiae: Teubner, 1827, σ. 2. Περὶ συνθέσεως φαρμάκων των κατά γένη (*De compositione medicamentorum per genera*) β A, εἰς C. G. Kuehn, ed., *ἐνθ'αν.*, vol. XIII. Lipsiae: Teubner, 1826, σ. 416.

164. Γαληνού, *Περὶ συνθέσεων φαρμάκων των κατά τόπους* (*De compositione medicamentorum secundum locos*) β Θ', εἰς C. G. Kuehn, ed., *ἐνθ'αν.*, vol. XIII. Lipsiae: Teubner, 1827, σ. 162.

165. Varronis, *Rerum rusticarum* I i 8. Πβ. Columella, *De re rustica* I i 8, όπου αναφέρεται ο Ατταλος ως συγγραφέας με γνώσεις στη γεωργία, αν και δεν αναφέρεται ο τίτλος συγκεκριμένης πραγματείας.

ριουσίες τους. Οι πράξεις αυτές επέσυραν την «օργήν πάντων»¹⁶⁶. Ο Αθηναίος ομιλεί για «ανανέωσις πάλιν παιδείας απάσους»¹⁶⁷. Το γεγονός αυτό δημιούργησε ένα κύμα φυγής των λογίων σε διάφορες πόλεις, και κυρίως στην ανταγωνίστρια της Αλεξανδρείας, Πέργαμο. Ο Αππαλος πλήρωσε τις νήσους και πόλεις με ειδικούς διαφόρων επιστημονικών πεδίων «ανδρών γραμματικών, φιλοσόφων, γεωμετρών, μουσικών, ζωγράφων, παιδοτριβών».

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Επίχαρμος ο Συρακούσιος υπήρξε δάσκαλος του Αππάλου¹⁶⁸ καθώς και ο Αρίσταρχος «Αλεξανδρεύς θέσει, τη δε φύσει Σαμοθράξ», ο οποίος διετέλεσε μαθητής του Αριστοφάνους του γραμματικού και «Κράτητι τω γραμματικών Περγαμηνών πλείστα διημιλλόσατο εν Περγάμῳ»¹⁶⁹. Ιδιαίτερα πρέπει να σχολιασθεί η συναναστροφή του Αππάλου Γ' με τον Νίκανδρο τον Κολοφώνιο (δεύτερος π.Χ. αιώνας)¹⁷⁰. Σύμφωνα με τη Σούδα ο Νίκανδρος «γραμματικός τε και ιατρός, γεγονώς κατά τον νέον Αππαλον»¹⁷¹. Στο ίδιο λόγια της Σούδας διαβάζουμε στη συνέχεια: «ίγουν τον τελευταίον των Γαλατονίκην, ον Ρωμαίοι κατέλυσαν»¹⁷¹. Αυτό δημιουργεί έναν προβληματισμό, δεδομένου ότι ο Αππαλος Γ' ούτε καταλύθηκε από τους Ρωμαίους ούτε Γαλατονίκης υπήρξε. Κληροδότησε το βασίλειό του στην Ρώμη, ενώ Γαλατονίκης υπήρξε ο Αππαλος Α', που νίκησε τον Αντίοχο Ιέρακα και τους Γαλάτες συμμάχους του το 228 π.Χ.. Περαιτέρω, το όνομα του Αππάλου εμφανίζεται σε ύμνο του Νικάνδρου¹⁷²:

Τευθρανίδης, ω κλήρον αεί πατρώιον ίσχων,
κέκλυθι μηδ' ἀμνηστον απ' ούατος ύμνον ερύξης,
Αππαλ' επεί σεο rίζαν επέκλυον Ηράκλης
εξέτι Λυσιδίκης τε περίφρονος, νν Πελοπῆς
Ιπποδάμη εφύτευσεν ότ' Απίδος ήρατο τιμήν.

166. Διοδ. Σικ. ΛΓ' 6. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ιστορική συλλογή* τ.2 (1), σ. 296[Excerpta Historica Jussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, éκδ. Boissemain, de Boor, Buttner-Wobst, 1906].

167. Αθηναίου, *Δειπνοσοφισταί* IV 184c.

168. Columella , ἐνθ'αν., I i 8. V. Lundström «Litteraturhistoriska Bidrag, etc.: Epicharmos och Attalos Philometor», *Eranos* 15(1915) 165-171.

169. Σούδα, λόγια Αρίσταρχος, επηρ. B. Κατσαρού. Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2003, σ. 193.

170. Για την προσωπικότητα και το έργον του πβ. W. Kroll «Nikandros 11», RE XVII (1) (1936) cols. 250-265. Κ. Οικονομάκου «Εισαγωγή», εις Νικάνδρου, Αλεξιφάρμακα. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2002, σσ.1*-109*, εδώ 1*-208*, όπου κριτική εξέταση και ανάλυση των πηγών.

171. Σούδα, λόγια Νίκανδρος, σ. 800.

172. A. S. F. Gow and A. F. Scholfield, eds., *Nicander. The Poems and Poetical Fragments*. Edited with a translation and notes. Cambridge: At the University Press, 1953, F. 104: Hymn to Attalus[?]. Κ. Οικονομάκου, ἐνθ'αν., σ. 3*.

Ο ύμνος πιθανόν να συνετέθη το 148 π.Χ. προς τιμήν του Αππάλου Γ', ενώ ακόμη βασίλευε ο θείος του Άππαλος Β'¹⁷³. Η άποψη αυτή, την οποία αποδέχεται και ο Pasquali¹⁷⁴, ενισχύεται από τα φαρμακολογικά ενδιαφέροντα του Αππάλου Γ', πράγμα που οδήγησε στην υπόθεση ότι ο Νίκανδρος προσέφερε ιατρικές υπηρεσίες στον Άππαλο Γ'¹⁷⁵. Η δυσκολία αυτή στη Σούδα και στον ύμνο αίρεται, εάν ακολουθήσουμε τον O. Schneider¹⁷⁶, ο οποίος προτείνει να διορθώσουμε «Περγάμου, ο κατελύθη...» στο ανωτέρω απόσπασμα 104 σε «Χρόνω δε εγένετο κατα Άππαλον, τον τελευταίον άρξαντα Περγάμου, ός κατελύθη υπό Ρωμαίων, ω προσφωνεί λέγων ούτως» σε συνδυασμό με «τον τελευταίον, <ου> τον Γαλατονίκην»¹⁷⁷.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον ενέχει η περίπτωση του γραμματικού Δαφίδα, ο οποίος εξ αιτίας ενός διστίχου¹⁷⁸ που λοιδωρούσε τα ενδιαφέροντα και την συμπεριφορά του Αππάλου βρίκε οικτρό θάνατο¹⁷⁹.

Η σύγχρονη έρευνα δεν αναγνωρίζει τον Άππαλο ως τον χαρακτηριστικό τύπο του μονάρχη των Ελληνιστικών Χρόνων¹⁸⁰. Στην θέση αυτή πρέπει να υπενθυμί-

173. O. Schneider, ed., *Nicandrea, Theriaca et Alexipharmacata*. Recensuit et emendavit Fragmenta collegit, commentationes addidit. Lipsiae: Teubner, 1856, σ. 7.

174. G. Pasquali «I due Nicandri», *Studi Italiani di Filologia Classica* 20(1913) 55-111, εδώ σ. 69,76 [= *Scritti filologici*. Firenze 1986, σσ. 340-387].

175. Jean – Marie Jacques «Nicandre de Colophon poète et médecin», *Ktéma* 4(1979) 133-149, εδώ σ. 147.

176. O. Schneider, ed., *Nicandrea...* σ. 4.

177. K. Οικονομάκου, ένθ'αν., σσ.6*-7*.

178.Το δίστιχο έχει ως ακολούθως «Πορφύρεοι μώλωπες, απορρινήματα γάζνς/Λυσιμάχου, Λυδών άρχετε και Φρυγίνς» Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΔ' I 39 (C. 647)

179. Στράβωνος, Γεωγραφικών ΙΔ' I 39 (C. 647) «κείται δ' εν πεδίῳ προς ὄρει καλουμένω Θώρακι πόλις (Μαγνοσία του Μαιάνδρου), εφ ω σταυρωθηνά φασιν Δαφίταν τον γραμματικόν, λοιδορίσαντας τους βασιλέας δια διστίχου».

180. H. – J. Gehrke «Der siegreiche König. Überlegungen zur hellenistischen Monarchie», *Archiv für Kulturgeschichte* 64(1982) 247-277. G. A. Lehmann «Expansionspolitik im Zeitalter des Hochhellenismus: Die Anfangsphase des «Laodike-Krieges» 246/4 v.Chr.», Th. Hantos und G. A. Lehmann, επιμ., *Althistorisches Kolloquium aus Anlass des 70. Geburtstages von Jochen Bleicken*. Stuttgart 1998, σσ. 81-102. D. Engster «Attalos III. Philometor-ein 'Sonderling auf dem Thron?'», *Klio* 86(1) (2004) 66-82. X. Π. Μπαλόγλου «Το κίνημα του Αριστονίκου 133-129 π.χ. Η ύστατη αντιρωμαϊκή κίνηση των Ελλήνων», *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 44, Οκτώβριος 2005, 25-45· «Το κίνημα του Αριστονίκου στην Πέργαμο και τη κοινωνική και οικονομική δομή της «Ηλιοπολιτείας»», *Μικρασιατικά Χρονικά* 22(2007) 11-28.

σουμέ δι τον Ατταλος ἐδειξε ἐμπρακτα την αγάπη του για την ἔρευνα και την συγγραφή επιστημονικών πραγματειών, κάτι που χαρακτήριζε και προγενεστέρους Ατταλίδες, και συναναστρεφόταν με αρκετούς διανοούμενους. Το όνομά του και η πολιτεία του ταυτίσθηκε με την διαθήκη. Αναφορά στη διαθήκη κάνει και ο ποιητής Οράτιος¹⁸¹.

4. Συμπεράσματα- Τελικές παρατηρήσεις.

Κοινό γνώρισμα των Ατταλίδων βασιλέων υπήρξε η αγάπη τους για τα Γράμματα και τις Τέχνες, που συνεισφορά τους στην προαγωγή των φυσικών επιστημών και της φιλολογίας. Χρησιμοποίησαν τον πλούτο της Περγάμου και εκμεταλλεύθησαν την μονοπωλιακή θέση που τους επέτρεψε να παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων, όπως τα υφαντά και η πίσσα για τα πλοία, για να χρηματοδοτήσουν συγκεκριμένα καλλιτεχνήματα τόσο στην Πέργαμο όσο και σε άλλες πόλεις. Κατώρθωσαν να προσεταιρισθούν τις τρεις κύριες φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών, την Ακαδήμεια, τον Περίπατο και την Στοά. Ειδικότερα, ο Ατταλος Α' προήγαγε τις σχέσεις με την Ακαδήμεια και τον Περίπατο, ο διάδοχος του Ευμένης Β' δημιούργησε σχέσεις με την Στοά. Ο Ευμένης Β' συνδιαλέχθηκε με τον ιστορικό Πολύβιο και πιθανόν με τον Πολέμωνα από το Τλιον, ενώ ο Ατταλος Β' διετέλεσε μαθητής του Καρνεάδου¹⁸². Επιπρόσθετα, ο Παναίτιος ο Ρόδιος, ο μετέπειτα ιδρυτής της Μέσης Στοάς, δάσκαλος του Κορυντίου Σκιπίωνος Αφρικανού του Νεωτέρου στην Ρώμη, μεταβαίνει μετά την ολοκλήρωση της εγκύκλιας παιδείας του στην Πέργαμο και μαθητεύει στον Κράτο του Μαλλώπη¹⁸³. Οι βασιλείς της Περγάμου απεδείχθησαν να ικανοποιούν το γνώρισμα του «φιλοσόφου-βασιλέως» του Πλάτωνος, εσεβάσθησαν τους θεομούς μιας δημοκρατικής πόλεως, όπως την εκκλησία του δήμου, και κατέλιπαν μνήμη αγαθή στην παγκόσμια ιστορία.

Αξίζει να υπογραμμισθεί, έστω και καθ' υπέρβασην, ότι η Πέργαμος δεν απώλεσε την πνευματική της ακτινοβολία και μετά την κατάλυση του βασιλείου και την ίδρυση της Ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας. Ειδικότερα, ο Αθηνόδωρος ο Ταρσεύς, ο τελευταίος εκπρόσωπος της Στοάς στην Αθήνα, μετέβη στην Πέργαμο και ανέλαβε τη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης¹⁸⁴. Η φήμη του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ο Κάτων ο Νεώ-

181. Horace, Carm. II 18, 5-6: «neque Attali/ignotus heres regiam occupavi». Γ. Τουρλίδου, *Η επεκτατική πολιτική της Ρώμης και ο Οράτιος*. Αθήναι 1976, σ. 13.

182. A. Schober, *Kunst von Pergamon*. Innsbruck-Wien, 1951, σσ. 41-42.

183. Στράβωνος, *Γεωγραφικών* ΙΔ' V 16 (C. 676). Για την σημασία της παρουσίας του Κράτους από τους Μάλλους της Κιλικίας πβ. W. Kroll «Krates 16», RE XI 2(1922) cols. 1634-1641.

184. Πλουτάρχου, *Κάτων* 10,1-2.

τερος (95-46 π.Χ.), δισέγγονος του Μάρκου Κάτωνος, θεώρησε υποχρέωσή του να τον φέρει στην Ρώμη. Ο ίδιος ο Αθηνόδωρος, «γυραιός ων», είχε απαρνηθεί σθεναρά όλες τις οικειότητες και φιλίες με πγεμόνες και βασιλείς¹⁸⁵. Ο Κάτων «έπλευσε εις την Ασίαν επί τον ἄνδρα», κατώρθωσε «συγγενόμενος και καταγωνισάμενος και μεταστήσας εκ της προαιρέσεως αυτόν», τον έφερε στο στρατόπεδο, «περιχαρής και μεγαλόφρων», ώστε να είχε κατακτήσει κάτι μεγαλύτερο από εκείνο που κατέκτησαν ο Πομπίος και ο Λεύκολλος¹⁸⁶. Περαιτέρω, ο περιπατητικός Κράτιππος από την Μυτιλήνη, εδίδαξε στην Πέργαμο και στην συνέχεια στην Αθήνα διετέλεσε δάσκαλος του Βρούτου και του γυιού του Κικέρωνος¹⁸⁷. Δάσκαλος, τέλος, του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου υπήρξε ο Τίλεφος ο Περγαμηνός¹⁸⁷.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

CAH	The Cambridge Ancient History, edit. by S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth. Cambridge University Press, 1926-39.
Διογ. Λαερτ.	Διογένους Λαερτίου, Βίοι Φιλοσόφων
Διοδ. Σικ.	Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκη Ιστορική
ΕΡΓΑ	ΕΡΓΑ Α. Μ. Ανδρεάδου, εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, επιμ. Κ. Βαρβαρέσου, Πετροπούλου, Ι. Πίντου, 3 τόμοι. Αθήναι 1938-1940.
FGrH	Felix Jacoby, επιμ., Die Fragmente der Griechischen Historiker. Berlin-Leiden, 1923-1958.
Ins. v. Pergamon	Die Inschriften von Pergamon, hg. von M. Fränkel, Altertümer von Pergamon. VIII 1 und 2, Berlin 1890 und 1895.
ΠΕΡΓΑΜΟΣ	Πέργαμος. Σύγγραμμα ιστορικόν, αρχαιολογικόν, λαογραφικόν, επιμ. Γ. Χονδρονίκη και Α. Θηβαιοπούλου. Μυτιλήνη 1929.
RE	Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften, hg. von P. Wissowa und Swoboda. Stuttgart.
SEHHW	M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, 3 vols. Oxford: At the University Press, 1941 [repr. 1998].

185. Πλουτάρχου, Κάτων 10,1-2.

186. Πλουτάρχου, Κάτων 10,3.

187. Αλεξ. Καλυφέτη «Οι αριστείς των λογίων της αρχαίας Περγάμου (των Απαλικών και Ρωμαϊκών Χρόνων)», ΠΕΡΓΑΜΟΣ, σσ.73-76.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Θέμα: Η Ιατρική παράδοση στη Μικρά Ασία.

1. Εισαγωγή

Η ιατρική στη Μικρά Ασία πέρασε από διάφορα στάδια καθώς η γεωγραφική θέση της πείρου προϋπόθετε τη σύζευξη των χωρών όλου του κόσμου. Η γεωπολιτική της θέσην την τοποθετούσε ως το κύριο πέρασμα σε Ανατολή και Δύση.

Η ανάπτυξη της ιατρικής στον ευρύτερο χώρο της Μικράς Ασίας συμπίπτει χρονικά από τα ρεύματα που επρέασαν αυτήν και την ενέταξαν στο χώρο των επιστημών. Η απόρριψη της σχολαστικής φιλοσοφίας, κατά τον 17ο αιώνα και η εισαγωγή της λογικής και πειραματικής μεθόδου, επρέασαν πολύ και την περαιτέρω πρόοδο της ιατρικής. Σε αυτό συνέβαλε η ίδρυση νέων πανεπιστημίων, σοφών εταιρειών και ακαδημιών (Γαλλική Ακαδημία, Royal Society κτλ.) και οι έρευνες στις φυσικές επιστήμες. Ιδιαίτερα για την ιατρική μεγάλης σημασίας αποτέλεσε η εφεύρεση και τελειοποίηση του μικροσκοπίου (1618) και η ανακάλυψη της ακριβούς κυκλοφορίας του αίματος, π. οποία οδήγησε στην πληρέστερη έρευνα της καρδιάς και των αγγείων. Αργότερα, κατά τον 18ο αιώνα, οι πρόοδοι στις φυσικές επιστήμες, που επιτεύχθηκαν με τις εργασίες του Φραγκλίνου, Νεύτωνα, Γαλβάνη και Βόλτα, Πρίστλεϋ, Λαβοαζιέ, Λινναίου, Βισφών κτλ. είχαν μεγάλη επίδραση και στην ιατρική. Στον 19ο αιώνα, η ιατρική, αφού απέβαλε κάθε φιλοσοφική ή σοφιστική θεωρία, καθίσταται και αυτή εφαρμοσμένη φυσική επιστήμη και στηρίζει πλέον τον θεμέλιο λίθο του νεότερου οικοδομήματός της στο στέρεο έδαφος των φυσικών επιστημών, των οποίων οι πρόοδοι συμβάλλουν όχι μόνο στη σπουδή και κατανόηση των λειτουργιών που τελούνται στον οργανισμό, αλλά και στη διάγνωση και θεραπεία των νόσων.

Το υψηλό πνευματικό επίπεδο της Κωνσταντινούπολης αλλά και των μεγάλων αστικών κέντρων της Μικράς Ασίας, και ιδιαίτερα το έντονο ελληνικό επιστημονικό στοιχείο τους που είχε τη δυνατότητα εκπαίδευσης στην ιατρική επιστήμη στην Ευρώπη, επηρέαστηκε σημαντικά από τις προαναφερθείσες αλλαγές και κατά την επιστροφή τους εφάρμοσαν τις συγκεκριμένες ιατρικές πρακτικές σε όλες τις περιόδους

της ιστορίας της Μικράς Ασίας, από την προ-Βυζαντινή Περίοδο μέχρι και την Μικρασιατική Καταστροφή. Επιπλέον, σημαντικό παράγοντα εξέλιξη και εφαρμογής της ιατρικής επιστήμης αποτέλεσε η συμβολή της χριστιανικής εκκλησίας με τη βοήθεια της οποίας διαμορφώθηκε η έννοια και η μορφή των πρώτων νοσοκομείων στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Ασία, γενικότερα.

Η παρούσα εισήγηση αφορά στην παρουσίαση των βασικών ιατρικών παραδόσεων της ελληνικής κοινότητας στον ευρύτερο χώρο της Μικράς Ασίας, συμπεριλαμβανομένης και της Κωνσταντινούπολης, για χρονική περίοδο από τα μέσα του 1700 μέχρι το 1922. Αρχικά, πραγματοποιείται αναλυτική καταγραφή των νοσηλευτικών ίδρυμάτων της ελληνικής κοινότητας της Μικράς Ασίας για τη συγκεκριμένη περίοδο, ο τρόπος λειτουργίας τους και οι ιατρικές υπηρεσίες/πρακτικές που προσφέρονταν μέσω αυτών στους Έλληνες υπποκόους της οθωμανικής κυριαρχίας. Η καταγραφή αφορά στα σημαντικότερα νοσοκομεία σε επίλεγμένα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Μικράς Ασίας καθώς μόνο για αυτά υπάρχει επαρκείς βιβλιογραφικές αναφορές. Επιπλέον, παρουσιάζονται στοιχεία των εφαρμοζόμενων ιατρικών πρακτικών διαχρονικά στη Μικρά Ασία με αναφορά στους βασικούς Έλληνες ιατρούς που επηρέασαν σημαντικά τον τρόπο της παροχής των ιατρικών υπηρεσιών στην ελληνική κοινότητα.

2. Τα Νοσοκομεία της Μικράς Ασίας.

Στην παρούσα ενότητα γίνεται αναφορά και ιστορική αναδρομή στα ελληνικά νοσηλευτικά ίδρυματα της Μικράς Ασίας και της Κωνσταντινούπολης από την ίδρυσή τους και μετά. Τα στοιχεία που παρατίθενται αναφέρονται κυρίως στα μεγάλα κέντρα της Μικράς Ασίας, αφενός μεν λόγω του γεγονότος της ύπαρξης έντονου ελληνικού στοιχείου σε αυτές, το οποίο διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο στην ίδρυση και λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων, αφετέρου λόγω του περιορισμένου αριθμού βιβλιογραφικών αναφορών σχετικών με το θέμα. Συνεπώς, για όσες περιοχές-πόλεις της Μικράς Ασίας δεν αναφέρονται στοιχεία για ελληνικά νοσηλευτικά ίδρυματα, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν, απλά δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές στη βιβλιογραφία. Επιπλέον, για τις συγκεκριμένες περιοχές, υπάρχουν περιορισμένες αναφορές σύμφωνα με τις οποίες τα υπάρχοντα νοσοκομειακά ίδρυματα βρισκόταν στη δικαιοδοσία άλλων εθνοτήτων (Αρμενίων, Εβραίων και Ευρωπαίων) που είναι έξω από το σκοπό της παρούσας εισήγησης.

2.1 Τα Νοσοκομεία της Κωνσταντινούπολης.

Στην παρούσα ενότητα γίνεται αναφορά στα νοσοκομεία της Κωνσταντινούπολης για την περίοδο μέσα 1750 – αρχές 1900. Ο λόγος για τη συγκεκριμένη αναφορά

βασίζεται στο γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της εφαρμογής της ιατρικής επιστήμης για τον ελληνικό χώρο της Ανατολής επηρεάζοντας ομαντικά και τα μεγάλα αστικά ελληνικά κέντρα της Μικράς Ασίας.

2.1.Α Πρώτη περίοδος: 1753 – 1792.

Η νοσοκομειακή δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη στο διάστημα των προηγούμενων τριών αιώνων επικεντρώνεται στην ύπαρξη και λειτουργία δύο νοσοκομείων – ξενώνων, στην περιοχή του Γαλατά και στην περιοχή Ερμιολάνων, αντίστοιχα, και ενός φρενοκομείου του Εγρί Κοπού. Είναι πιθανόν να υπήρξαν και άλλες προσπάθειες για σύσταση παρόμοιων νοσοκομειακών ίδρυμάτων αλλά παραμένουν άγνωστες με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Στα μισά του 18ου αιώνα, η ελληνική κοινότητα επανακτά τη χριστιανική της ιδεολογία περί κοινωνικής αλληλεγγύης και βοήθειας στον άρρωστο σε συνδυασμό με την άνθιση του εμπορίου και της επαφές της κοινότητας με τη Δύση. Σημαντικό ρόλο στη δραστηριοποίηση του ελληνικού στοιχείου προς την κατεύθυνση ίδρυσης νοσοκομείων έπαιξαν και οι εξάρσεις των επιδημιών πανώλης του 1751 και του 1752 με πάνω από 150.000 θύματα. Ως αποτέλεσμα αυτών, ιδρύθηκε το 1753 το νοσοκομείο του Επιαπυργίου (ή Γουλάδων), ειδικό για θέματα πανώλης, από συντεχνία Ελλήνων παντοπωλών της Κωνσταντινούπολης και μετά από οχεική άδεια των οθωμανικών αρχών. Επίσημα στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία του νοσοκομείου δεν υπάρχουν έως το 1793 όπου αναφέρεται η ανοικοδόμησή του μετά από πυρκαγιά.

Το 1762 ιδρύθηκε το δεύτερο νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης, στο Γαλατά, που αναφέρεται ως νοσοκομείο του Γαλατά ή το νοσοκομείο των γεμιτζήδων ή των ναυτών. Το νοσοκομείο ιδρύθηκε από το Γεώργιο Σταυράκη, γιό του χειρουργού Σταυράκη ή Σταυράκογλου με σκοπό την περίθαλψη ναυτικών που έπασχαν από γενικά νοσήματα. Στη συνέχεια, το νοσοκομείο παρείχε ιατρική περίθαλψη σε γενικότερους ελληνικούς πληθυσμούς, πέραν των ναυτικών. Η διοίκηση του νοσοκομείου είχε ανατεθεί σε κληρικούς, όπως και στα άλλα νοσοκομεία, μέχρι το 1794, όπου έγινε κοινή η διοίκηση των νοσοκομείων της Κωνσταντινούπολης μέσω της Κοινής Εφορείας.

Το 1780 ιδρύθηκε το ελληνικό νοσοκομείο του Σταυροδρομίου προκειμένου να εξυπηρετήσει τους παροικούμενους ελληνικούς πληθυσμούς της Πόλης καθώς το νοσοκομείο του Επιαπυργίου βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση. Το νοσοκομείο είχε 11 δωμάτια και βοηθητικά παραρτήματα καθώς και μεγάλο κάποι και στην ανέγερση του συνέβαλαν ουσιαστικά οι εκκλησίες της Κωνσταντινούπολης και ο ίδιος ο τότε Πατριάρχης. Το νοσοκομείο χρησίμευε κυρίως για τη νοσηλεία ανθρώπων που είχαν προσβληθεί από την επιδημία πανώλης και αργότερα για την νοσηλεία αναπόρων και φιωχών.

2.1.B Δεύτερη περίοδος: 1793 – 1838.

Κατά την περίοδο αυτή, συντηρείται, ανοικοδομείται και λειτουργεί στην Κωνσταντινούπολη το φρενοκομείου του Εγρί-Καπού, ως βασικό φρενοκομείο. Δύο βασικές διαφορές καταγράφονται στη λειτουργία του φρενοκομείου κατά την εν λόγω περίοδο: α) Η αρχική διοίκησή του περνάει από την εκκλησιαστική διαχείριση στην Κοινή Εφορεία των νοσοκομείων που ρυθμίζουν τα οικονομικά του φρενοκομείου και β) Η τροποποίηση της νοσηλείας των ασθενών από «άμισθο ιατρείο» σε καταβόληκή χρηματικού ποσού από τους έχοντες. Το φρενοκομείο εξυπηρετούσε τον ελληνικό πληθυσμό, κυρίως φρενοβλαβείς αλλά και τυφλούς. Δεν υπάρχουν βιβλιογραφικές αναφορές για συγκεκριμένες ιατρικές παρεμβάσεις για τους ασθενείς του φρενοκομείου. Η ιατρική πρακτική βασιζόταν κυρίως στην εφαρμογή θεραπειών εκκλησιαστικού τύπου όπως ευχές, εξορκισμοί καθώς και ψυχρολουσίας με αγίασμα. Γενικότερα, και μέχρι το 1815, οι ιατροί δεν παρέμβαιναν ουσιαστικά στον τρόπο θεραπείας των ψυχοπαθών καθώς δεν ήθελαν να εμπλακούν σε αντιπαραθέσεις με την εκκλησία. Το ίδιο εκκλησιαστικό καθεστώς λειτουργίας του φρενοκομείου παρέμεινε και μετά το 1832 παρόλο τη σημαντική διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση των ψυχασθενών που επέφερε σχετικό διάταγμα του σουλτάνου Μαχμούτ.

Το νοσοκομείο του Γαλατά συνέχισε να λειτουργεί για τη συγκεκριμένη περίοδο κάτω από το καθεστώς της Κοινής Εφορείας καλύπτοντας το βάρος της νοσοκομειακής πολιτικής της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης στους τομείς της γενικής νοσολογίας και χειρουργικής. Η άνθιση του νοσοκομείου φαίνεται να σημειώνεται μετά το 1805 όπου αναδιοργανώνεται και ανοικοδομείται. Ενδεικτικά αναφέρεται η κατασκευή ανατομείου για διδασκαλία ανατομίας και παθολογοανατομίας, η δημιουργία ιδιαίτερου γραφείου ιατρού, η ανοικοδόμηση του φαρμακείου και η ανανέωση της επίπλωσης των δωματίων του νοσοκομείου και του γενικότερου εξοπλισμού του. Το νοσοκομείο διέθετε μία δύναμη περισσοτέρων των 40 κλινών που μπορούσε να φθάσει τις 60 κλίνες, όπως προκύπτει εμπέσως από τον αριθμό των νοσηλευόμενων. Το νοσοκομείο λειτούργησε μέχρι το 1839 όπου και σταμάτησε η λειτουργία του και μεταφέρθηκε στο νέο νοσοκομείο των Επτά Πύργων το οποίο παρέμεινε μετά ως το μόνο ελληνικό νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης. Μετά την μεταφορά του νοσοκομείου του Γαλατά, το κτίριο επισκευάστηκε λειτουργώντας ως ξενοδοχείο ενώ το 1875 χτίστηκε στη θέση του το «Μέγα Χάνιον Βαλουκλήν». Όσον αφορά στην εφαρμογή της ιατρικής πρακτικής, και μέχρι το 1805, στο νοσοκομείο νοσηλεύονταν Έλληνες με γενικά νοσήματα παρά τον αρχικό του προορισμό για τη νοσηλεία ναυτών. Στην περίοδο 1805-1806, και με την έλευση του Ιταλού αρχιάτρου Pezzoni και την υποστήριξη της διοίκησης, πάρθηκαν συγκεκριμένα μέτρα για την οργάνωση του νοσοκομείου και την καταγραφή των ασθενών. Επιπλέον, το νο-

σοκομείο στελεχώθηκε και από ένα δεύτερο ιατρό ενώ πραγματοποιούνταν κάποιες χειρουργικές επεμβάσεις. Στην περίοδο 1814-1832, ο αριθμός των ασθενών ανέρχεται σε 54 ασθενείς. Η περίοδος 1833-1838 αποτελεί τη σημαντικότερη για τη λειτουργία του νοσοκομείου καθώς καταγράφονται στοιχεία κίνησης ασθενών, είδη ασθενειών και διαγνώσεις με έμφαση στην πανώλη, στη φυματίωση, στα τραύματα, κ.λπ. Αναφέρεται δε ότι τη συγκεκριμένη περίοδο στο εν λόγω νοσοκομείο θνησιμότητα ανέρχονταν συνολικά περίπου στο 2,11%. Στην περίοδο αυτή, δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές σχετικά με τους Έλληνες ιατρούς του νοσοκομείου, αν και συμπεραίνεται η ύπαρξη ενός γενικού ιατρού και δύο χειρουργών ιατρών. Κάποια ονόματα όπως του ιατρού Πετριτζόνη, των χειρουργών Διαμαντή και Κιμόνη, των ιατρών Ιωαννίτη και Κυπέλη συνδέονται με τα οικονομικά στοιχεία του νοσοκομείου χωρίς να συνάγεται η άμεση εμπλοκή τους στη λειτουργία του.

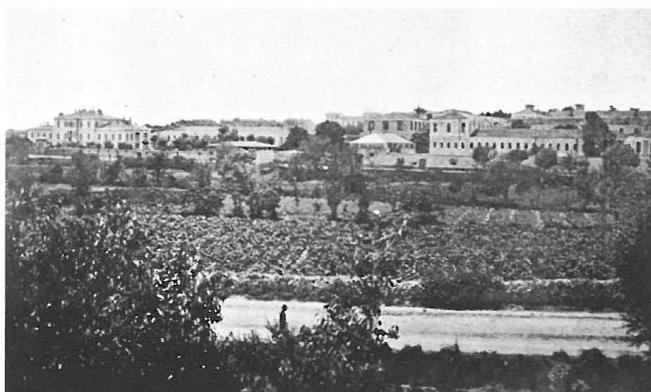
Το κατεστραμμένο νοσοκομείο του Επταπυργίου ανοικοδομήθηκε το 1793 και έκτοτε επεκτάθηκε σημαντικά. Λειτούργησε κανονικά ως γενικό νοσοκομείο και μέχρι το 1836 όπου στον ίδιο χώρο ανοικοδομήθηκε το μετέπειτα νέο γενικό νοσοκομείο των Επτά Πύργων ή του Βαλουκλή. Ασθενείς προσβεβλημένοι από πανώλη αποτελούσαν την πλειοψηφία των νοσηλευόμενων στο νοσοκομείο, οι οποίοι προέρχονταν και από άλλα νοσοκομεία όπως του Γαλατά. Επίσης, στο νοσοκομείο είχαν προσκομισθεί άποροι και πλικιωμένοι που είχαν παλαιότερα προσβληθεί από πανώλη.

Το νοσοκομείο του Σταυροδρομίου συνέχισε να παρέχει νοσηλευτικές υπηρεσίες κατά της πανώλης έως και το 1806 σε συνδυασμό με το νοσοκομείο Γαλατά κάτω από εκκλησιαστική επιτήρηση. Δεν έχουν καταγραφεί ιστορικά στοιχεία σχετικά με το διορισμό ιατρού στο νοσοκομείο παρά μόνο εποχιακά σε περιόδους έξαρσης των επιδημιών. Ίσως οι ιατρικές ανάγκες του νοσοκομείου να εξυπηρετούντο από τους ιατρούς του νοσοκομείου του Γαλατά. Μετά την καταστροφή του νοσοκομείου Γαλατά το 1806, το νοσοκομείο Σταυροδρομίου μετατρέπεται ως γενικό νοσοκομείο για την αντιμετώπιση των νοσηλευτικών αναγκών της Πόλης. Το νοσοκομείο διέθεται μόνο τρία δωμάτια ασθενών συντελώντας στη γενική αδυναμία για ανταπόκριση των αναγκών ως γενικού νοσοκομείου αν και διέθετε μόνιμο ιατρό - χειρουργό. Στην περίοδο αυτή, ο μόνος ιατρός που αναφέρεται είναι ο Σπυρίδων Ασάνης, καταξιωμένη προσωπικότητα, ο οποίος εκτελούσε και χρέη Διευθυντή του νοσοκομείου. Το 1820 έγινε ανοικοδόμηση του νέου κτιρίου του νοσοκομείου π οποία παρέμεινε πιττελής λόγω των γεγονότων του 1821. Το νοσοκομείο λειτούργησε πάλι το 1824 μαζί με μία νέα πτέρυγά του αλλά τελικά παύει να λειτουργεί το 1826.

2.1.C Τρίτη περίοδος: 1839-1922 – Το Νοσοκομείο Μπαλουκλί.

Το Νοσοκομείο Μπαλουκλί της Κωνσταντινουπόλεως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το Ιδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων όλου του Μικρασιατικού Ελληνισμού κα-

Θώς εκεί κατέφευγαν οι περισσότεροι ασθενείς από όλα τα μέρη της Μικράς Ασίας. Η ανοικοδόμηση του νοσοκομείου και των επιμέρους κτισμάτων του άρχισε θεωρητικά από το 1837 σε μία περιοχή που λεγόταν Μικρό Μπαλουκλί (έξω από τα τείχη) και εκεί θα αναγερθεί σταδιακά το νοσοκομείο της ομογένειας. Το νοσοκομείο θα εξοπλιστεί με επιχορηγήσεις της εκκλησίας, ιδιωτών, διαφόρων συντεχνιών, κυρίως όμως με δωρεές πλουσίων ομογενών από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα μέχρι το 1922. Το νοσοκομείο αυτό θα λειτουργήσει μαζί με το γηροκομείο με το τίτλο «Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα» μέχρι το 1923, οπότε πλέον οι συνθήκες που θα επικρατήσουν θα αναγκάσουν να προσαρμοστεί αλλάζοντας το τίτλο του σε «Ρωμαϊκό Νοσοκομείο του Μπαλουκλί». Αξίζει να τονιστεί ότι παρά τα όποια προβλήματα είτε σε επίπεδο περιουσιακών του στοιχείων και διοίκησης του είτε σε επίπεδο προσωπικού, το νοσοκομείο εξακολουθεί να υφίσταται έως σήμερα παρέχοντας ιατρικές υπηρεσίες όχι μόνο στη συρρικνωμένη ελληνική κοινότητα αλλά και σε αλλοεθνείς.

Φωτογραφία 1. Το Ρωμαϊκό Νοσοκομείο του Μπαλουκλί. Γενική άποψη του νοσοκομείου. Το οφθαλμιατρείο (σήμερα).

2.2 Το Νοσοκομείο της Σμύρνης.

Η Σμύρνη αποτελεί σημαντικό κέντρο του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Αναφέρεται ότι μέχρι και το 1857, η Σμύρνη διέθετε μέχρι και εννέα (9) νοσοκομεία. Σημαντικότερο όλων θεωρείται το Γραικικό νοσοκομείο για το οποίο γίνεται αναλυτική παρουσίαση στη συνέχεια.

2.2.A Η ίδρυση του νοσοκομείου.

Το πρώτο νοσοκομείο των ελληνορθόδοξων ιδρύθηκε το 1723 στη Σμύρνη από προσφορές ατόμων και συντεχνιών. Το ίδρυμα είχε κοινούς επιτρόπους με την εκκλησία της Αγίας Φωτεινής. Η εκκλησία ανέλαβε την πρωτοβουλία για την αγορά

του οικοπέδου στην περιοχή του Νέου Μαχαλά. Όλα τα αρχικά έξοδα για τη δημιουργία του νοσοκομείου καλύφθηκαν από δωρεές πιστών και από τα έσοδα της εκκλησίας. Πολλοί από τους επιτρόπους είχαν καταβάλει μεγάλα ποσά για την αγορά του οικοπέδου. Ωστόσο οι χορηγίες δεν επαρκούσαν και λόγω οικονομικών δυσχερειών, το 1745, συστήθηκε αδελφάτο από ομάδα 12 ελληνορθόδοξων Σμυρναίων οι οποίοι ανέλαβαν να στηρίξουν οικονομικά το νοσοκομείο. Μαζί με τις χρηματικές προσφορές εμπόρων από τη Χίο, συνέβαλαν καθοριστικά στην ανακαίνιση και στην ενίσχυση της οικονομικής βάσης του ιδρύματος, που από το 1748 και έπειτα πήρε την ονομασία Γραικικό νοσοκομείο. Το 1797, το κτίριο καταστράφηκε στο πλαίσιο των λεπλασιών που έλαβαν χώρα κατά το γνωστό «ρεμπελί της Σμύρνης» και ξαναχτίστηκε το 1804 με γενναιόδωρες προσφορές των ελληνορθόδοξων της Σμύρνης. Το νοσοκομείο σε όλο το 19ο αιώνα βρισκόταν σε μια πορεία συνεχούς ανάπτυξης. Στις αρχές του 19ου αιώνα προστέθηκε στην ονομασία Γραικικό νοσοκομείο η επωνυμία «Άγιος Χαράλαμπος», το όνομα του οποίου οι πιστοί επικαλούνταν για να σωθούν από την πανώλη. Το 1833 χτίστηκε στον περίβολο του νοσοκομείου ο σταυροπηγιακός ναός του Αγίου Χαραλάμπους, στον οποίο εκκλησιάζονταν όχι μόνο οι άνθρωποι του νοσοκομείου αλλά και διάφορες συντεχνίες και αδελφότητες. Το 1909 επιχειρήθηκε να μετονομαστεί σε «Ελληνικό νοσοκομείο» αλλά αντέδρασε το οθωμανικό στοιχείο της πόλης. Ως το 1922, το ίδρυμα συνεχώς ανακαίνιζόταν, επεκτεινόταν με νέες εγκαταστάσεις και εξοπλιζόταν με τα πλέον σύγχρονα μέσα της εποχής, πάντοτε χάρη στους εράνους και τις δωρεές των ελληνορθόδοξων της Σμύρνης αλλά και των Ελλήνων του εξωτερικού. Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου, οι Γερμανοί, τότε σύμμαχοι των Οθωμανών, κατέλαβαν το μισό συγκρότημα του ιδρύματος και το χρησιμοποίησαν για τις δικές τους ανάγκες, καθώς και της οθωμανικής Ερυθράς Ημισελήνου. Αντιστοίχως, κατά την ελληνική κατοχή της Σμύρνης (1919-1922) λειτούργησε εντός του ιδρύματος το Α' Στρατιωτικό νοσοκομείο καθώς και τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Τον Αύγουστο του 1922, το νοσοκομείο κάπκε ολοσχερώς από τις φλόγες της πυρκαγιάς της Σμύρνης και οι ασθενείς μεταφέρθηκαν στο κοντινό Ολλανδικό νοσοκομείο. Το κλειδί του νοσοκομείου, τελευταίο λείψανο του ιδρύματος, παραδόθηκε στο Σμυρναίο γιατρό Απόστολο Ψαλτώφ, τότε Γενικό Διοικητή Χίου, και φυλάσσεται στην Ένωση Σμυρναίων.

Φωτογραφία 2. Το Ελληνικό Νοσοκομείο της Σμύρνης φλεγόμενο.

2.2.B Τα τμήματα του νοσοκομείου.

Οι πολλαπλές αυτές λειτουργίες του ιδρύματος κατέστησαν αδήριτη ανάγκη τη συνεχή επέκτασή του, καθώς ο αριθμός των εισαγόμενων ασθενών στο ίδρυμα ολοένα και αυξανόταν. Σε πλήρη ανάπτυξη το 1912 περιλάμβανε τα εξής τμήματα: χειρουργική κλινική, παθολογική κλινική, μαιευτική-γυναικολογική κλινική, κλινική μεταδοτικών νοσημάτων, ψυχιατρική-νευρολογική κλινική, γηροκομείο ανδρών και γυναικών, ακτινοδιαγνωστικό τμήμα, ακτινοθεραπευτικό τμήμα και εξωτερικά ιατρεία (αστυκλινική, λοιμοκομείο). Η φήμη του ήταν τέτοια, ώστε πολλοί Ευρωπαίοι και μουσουλμάνοι προτιμούσαν να νοσηλεύονται εκεί παρά στα δικά τους νοσοκομεία. Οι περιπητές του 19ου αιώνα, αλλά και τα αρχεία του νοσοκομείου, φανερώνουν ότι δεχόταν ασθενείς όλων των εθνοτήτων, αν και η μεγάλη πλειονότητα αυτών ήταν ορθόδοξοι Ρωμιοί. Για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1896-1899, νοσηλεύτηκαν 10.530 ασθενείς από τους οποίους οι 9.557 ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί. Οι ασθενείς δεν προέρχονταν μόνο από την ευρύτερη ζώνη της Σμύρνης, αλλά και από μακρινές περιοχές, καθώς νοσηλεύονταν ναυτικοί, έμποροι και ταξιδιώτες από τα νησιά του Αιγαίου και τη μικρασιατική ενδοχώρα.

2.2.C Η οικονομική βάση και οι διοικητικές λειτουργίες του νοσοκομείου.

Οι υπηρεσίες που προσέφερε το νοσοκομείο είχαν ως αποτέλεσμα τη συνεχή αύξηση των λειτουργικών του εξόδων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και σε στιγμές που αντιμετώπισε τον κίνδυνο της χρεοκοπίας τα έξοδα του ιδρύματος καλύπτονταν εξ ολοκλήρου από τις φιλανθρωπικές εισφορές των Σμυρναίων με τη μορφή των χρηματικών ποσών, της δωρεάς ακινήτων, της αμισθί παροχής υπηρεσιών για τις ανάγκες του νοσοκομείου αλλά και των δωρεών από τους πιστούς προς τις εκκλησίες που θεωρούνταν παραρτήματα του Γραικικού νοσοκομείου. Με βάση τα διοικητικά έγγραφα του νοσοκομείου μαθαίνουμε για την περίοδο 1896-1899 ότι οι μόνιμοι πόροι του ιδρύματος ήταν ελάχιστοι. Αναφέρεται ακόμη ότι μεγάλο μέρος του ιατρικού προσωπικού προσέφερε αμισθί τις υπηρεσίες του σε μόνιμη ή περιστασιακή βάση. Το 1896 καταγράφονται ως έμμισθο προσωπικό 65 άτομα. Ωστόσο η φιλανθρωπική δράση δεν απέκλεισε τη χρηματοδότηση του ιδρύματος και μέσω νοσηλίων, αλλά μόνο από τους εύπορους ασθενείς. Το ελληνικό κράτος δεν αποτέλεσε ποτέ σημαντικό στήριγμα για την λειτουργία του ιδρύματος. Εξαίρεση αποτελεί το μέτρο που θεσπίστηκε το 1854, σύμφωνα με το οποίο το Γραικικό νοσοκομείο λάμβανε ένα ποσό από τα τέλη ελλιμενισμού που εισέπρατταν οι προξενικές ελληνικές αρχές. Τη διαχείριση του προϋπολογισμού του νοσοκομείου, όπως και όλα τα θέματα που το αφορούσαν, είχε αναλάβει 12 μελήδης εφορεία με τριετή θητεία, την οποία αποτελούσαν σημαίνοντα μέλη της σμυρναϊκής κοινωνίας. Σε κάθε ανανέωση τα μέλη της λογοδοτούσαν στη συνέλευση του νοσοκομείου, η οποία

εξέλεγε τριμελή επιτροπή για να ελέγχει τα πεπραγμένα της διοίκησης.

2.2.D Η φιλανθρωπική δραστηριότητα του νοσοκομείου.

Το νοσοκομείο, εκτός από τη νοσηλευτική του δράση, ήταν χώρος περίθαλψης πλικιωμένων και απόρων. Επίσης δρούσε ως χώρος επιβολής των αρχών ποθικής και συμπεριφοράς της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης σε κοινωνικές ομάδες όπως οι ιερόδουλες. Το 1882, δημιουργείται στο νοσοκομείο και σωφρονιστήριο για τους ψυχικά ασθενείς, στο οποίο λειτουργεί και ειδικό σωφρονιστήριο γυναικών. Το 1902 ιδρύθηκε επίσης βρεφοκομείο για τα έκθετα και εγκαταλελειμμένα βρέφη. Η είσοδος του νοσοκομείου ήταν ανοικτή για όλους τους άπορους ασθενείς ανεξαρτήτως θρησκεύματος και εθνότητας. Δωρεάν ήταν επίσης η παροχή φαρμάκων για τους φτωχούς. Μάλιστα μεταξύ 1896-1899 χορηγήθηκαν δωρεάν 49.941 φάρμακα σε άνδρες και γυναίκες.

2.3 Νοσοκομείο Νέας Εφέσου, Κουσάντασι.

Το νοσοκομείο της Νέας Εφέσου ιδρύθηκε στο Κουσάντασι το 1756 έπειτα από χρηματικές δωρεές επιφανών μελών της ελληνικής κοινότητας. Τη διοίκηση του είχε αναλάβει ειδική εφορεία. Ανακαινίστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και λειτούργησε σε όλο το διάστημα κατά το οποίο υπήρχε η ελληνική κοινότητα. Παράλληλα, στην ευρύτερη περιοχή της Εφέσου (Νοτιοδυτική Μικρά Ασία) υπήρχαν σπουδαϊκά εμπορικά κέντρα με έντονο το ελληνικό στοιχείο που σε συνεργασία με την εκκλησία είχαν ανοικοδομήσει ελληνικά νοσηλευτικά ιδρύματα. Αναφέρονται ενδεικτικά το ελληνορθόδοξο νοσοκομείο 16 κλινών στο Αϊδίνι (βλέπε Φωτογραφία 3) και το νοσοκομείο οι Οδεμίσι ή Λειτούργησε μέχρι το 1900 καθώς το έκλεισαν οι οθωμανικές αρχές.

Φωτογραφία 3. Ερείπια του νοσοκομείου στο Αϊδίνι (από το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας).

2.4 Νοσοκομεία στο Αϊβαλί (ΚΥΔΩΝΙΕΣ).

Από το 1780 λειτουργούσαν στον περίβολο του ναού της Παναγίας των Ορφανών νοσοκομείο και βρεφοκομείο. Τα ευαγή αυτά ιδρύματα συντηρούνταν από συνδρομές των ναών και των κατοίκων της πόλης. Ο Didot και ο Raffenel κάνουν λόγο για δύο νοσοκομεία. Και τα δύο κτίστηκαν με δωρεές κατοίκων. Σε ένα από τα δύο αναφέρεται ότι λειτουργούσε πτέρυγα για «παράφρονες». Εκεί δημιουργήθηκε και

πέρυγα για ασθενείς με μολυσματικές ασθένειες, όπως η λέπρα. Οι ιδρυτής του λεπροκομείου αναφέρεται ο Ευαγγελίνος Αγγέλου Οικονομέλης. Στα ευαγή ιδρύματα που έπρεπε να ενισχύονται από το ψυχομερίδιο περιλαμβάνονταν το νοσοκομείο, το ορφανοτροφείο, το γραμματείο, το λεπροκομείο και το φρενοκομείο. Το 1880 ιδρύθηκε το Ιερόν Νοσοκομείον. Υπαγόταν στα καθιδρύματα της μητρόπολης, διοικούνταν όμως από εφορεία. Ο ετήσιος προϋπολογισμός του ξεπερνούσε τις 1.600 τουρκικές λίρες. Τα απαιτούμενα έξοδα προέρχονταν από δωρεές. Οι παραρτήματα του νοσοκομείου λειτουργούσαν γραμματείο, βρεφοκομείο και ορφανοτροφείο. Στο Ιερόν Νοσοκομείον γίνονταν δεκτοί για νοσηλεία και κάτοικοι άλλων περιοχών.

2.5 Νοσοκομείο Τραπεζούντας.

Στην Τραπεζούντα αναφέρεται η ανέγερση του Ακρίτειου Νοσοκομείου Τραπεζούντας, το οποίο οικοδομήθηκε το 1906 μετά από γενναία χρηματοδότηση του Παναγιώτη Ακρίτα. Το νοσοκομείο βρισκόταν σε οικόπεδο στις παρυφές του λόφου Μποζ τεπέ, στα νότια της πόλης, πολύ κοντά στη Μονή Θεοσκεπάστου. Το Ακρίτειο νοσοκομείο είχε δικό του κανονισμό και διοικούνταν από Συμβούλιο που εκλεγόταν από την Αντιπροσωπεία, στην οποία και λογοδοτούσε.

Φωτογραφία 4. Ακρίτειο Νοσοκομείο Τραπεζούντας (1914): το χειρουργείο (από το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας).

Φωτογραφία 5. Το Νοσοκομείο της Αμισσού στον Πόντο.

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, το συγκεκριμένο νοσοκομείο αποτέλεσε το βασικό ελληνορθόδοξο νοσοκομείο της περιοχής καθώς συρρέανε Έλληνες από όλο τον Πόντο. Παρόλα αυτά, υπάρχουν αναφορές για ελληνικά νοσηλευτικά ιδρύματα στην περιοχή του Πόντου όπως ενδεικτικά το νοσοκομείο της Αμισσού στον Πόντο.

2.6 Νοσοκομείο Μαγνησίας (Νότια Μικρά Ασία).

Η Μαγνησία ήταν κτισμένη στις βόρειες υπώρειες του όρους Σιπύλου και στην αριστερή όχθη του Έρμου ποταμού, στα όρια των περιοχών Ιωνίας και Αιολίας. Στην πόλη υπήρχαν Νοσοκομείο, Φρενοκομείο, Γηροκομείο απόρων και Εθνικό

Φαρμακείο για πτωχούς και απόρους, τα οποία συντηρούνταν από την εκκλησία και την ελληνική κοινότητα της Μαγνησίας.

2.7 Νοσοκομείο Προύσας.

Μόλις το 1806, αναφέρεται η λειτουργία ελληνικού νοσοκομείου στην Προύσα μέσω δωρεών της ελληνικής κοινότητας χωρίς να προσδιορίζεται ο ακριβής χρόνος ίδρυσής του.

3. Η άσκηση της ιατρικής στη Μικρά Ασία (μέσα του 18ου αιώνα – αρχές 20ου αιώνα).

Η ιατρική κατά τον Μεσαίωνα στη Μικρά Ασία εξασκείτο από κληρικούς οι οποίοι θεωρούσαν ως καθήκον τους να θεραπεύσουν το σώμα των ανθρώπων παράλληλα με τη ψυχή τους. Εποι, κατά τους βυζαντινούς χρόνους, υπήρχαν ιατροί οι οποίοι επισκεπτόταν ανά δύο τους ασθενείς προσφέροντας τις υπηρεσίες τους δωρεάν. Είναι αυτοί που ονομάστηκαν από την Εκκλησία ως Άγιοι όπως οι άγιοι Ανάργυροι, άγιοι Θεόδωροι, κλπ.

Με την παρέλευση του χρόνου, η ιατρική, κατά τα μέσα έως και τα τέλη του 18ου αιώνα, εξασκείται κατά βάση από ιατρούς που εργάζονταν αρχικά σε νοσοκομεία που ονομάζονταν ξενώνες. Οι ξενώνες διέθεταν τακτικούς ιατρούς, οι οποίοι έφεραν τον τίτλο του ιατροφιλοσόφου, καθώς και κατώτερο βοηθητικό προσωπικό. Οι περισσότεροι από αυτούς σπούδασαν ιατρική στο εξωτερικό μαζί με άλλες επιστήμες όπως φιλοσοφία, φιλολογία, μαθηματικά ενώ ήταν κάτοχοι ξένων γλωσσών. Ήταν κατά βάση Έλληνες επιστήμονες ντόπιοι ή υπόκοι της οθωμανικής επικράτειας οι οποίοι σπούδασαν στα Πανεπιστήμια της Ιταλίας και της Κεντρικής Ευρώπης, καθώς και άλλες εθνικότητες όπως Αρμένιοι, Εβραίοι και Ευρωπαίοι.

Η ίδρυση των πρώτων ελληνικών νοσοκομείων σε σημαντικές πόλεις – εμπορικά κέντρα της Μικράς Ασίας, καλλιεργεί την ιδέα της αντιμετώπισης μίας νόσου εντός του νοσοκομείου όπου η περίθαλψη μπορεί να γίνει πιο συστηματικά και κυρίως μέσω της απομόνωσης του ασθενούς λόγω μη ύπαρξης ορών και αντιβιοτικών.

Ο χαρακτήρας των νοσοκομείων ήταν αρχικά καθαρά εκκλησιαστικός καθώς τη διαχείρισή τους είχε κυρίως η εκκλησία. Εξαιτίας αυτού, από τα μέσα μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα, παρατηρείται η εφαρμογή εκκλησιαστικών κυρίως προσεγγίσεων στην ιατρική. Όσον αφορά στην αποστολή των πρώτων νοσοκομείων, δύο ήταν οι βασικές κατηγορίες ασθενών που εισαγόταν στα νοσοκομεία: οι φρενοβλαβείς και οι ασθενείς προσβεβλημένοι από την πανώλη, που αποτελούσε μία από τις βασικές νόσους που έπληξε σε πολλές χρονικές στιγμές τα μεγάλα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας. Αργότερα, ως οικότροφοι των νοσοκομείων ήταν άστεγοι και τυφλοί. Επιπλέον, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η άσκηση της ιατρικής γινόταν και στα

σπίτια των ασθενών από τους ιατρούς ή στα ιατρεία και φαρμακεία των μεγάλων αστικών κέντρων μέσω της παροχής βοτάνων και άλλων φαρμακευτικών παρασκευασμάτων. Σημαντική πλευρά της άσκησης της ιατρικής στη συγκεκριμένη περίοδο σε ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια ήταν ο τσαρλατανισμός, κυρίως λόγω της ελλιπούς ιατρικής παιδείας των υπαρχόντων ιατρών.

Η εικόνα της άσκησης της ιατρικής στη Μικρά Ασία αλλάζει σημαντικά με την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής, ως πανεπιστημιακή σχολή, στην Κωνσταντινούπολη το 1827 υπό τη διεύθυνση του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή. Ιατροί έκτοτε κατέλαβαν θέσεις στη σχολή, γίνονται ιατροί των ανακτόρων, μεταβαίνουν σε μεγάλες αστικές πόλεις της Μικράς Ασίας ως μέλη ειδικών επιτροπών σε περιπτώσεις έξαρσης ασθενειών προκειμένου να δώσουν κατευθύνσεις, ενώ μετά την αποφοίτησή τους πολλοί από αυτούς στελεχώνουν πολλά νοσοκομεία των κέντρων της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, σημαντικοί παράγοντες άνθισης της ιατρικής αποτέλεσε η ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης στα 1861 από ιατρούς και του Ιατρικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως που αποσκοπούσε στη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων ιατρών και στη διάδοση των ιατρικών γνώσεων στην Ανατολή. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη χρονική αυτή περίοδο καταγράφονται πολλοί σημαντικοί ιατροί όπως ο Στέφανος Καραθεοδωρής, ο Σπυρίδων Μαυρογένης, ο Ηρακλής Βασιάδης, ο Ξενοφών Ζωγράφος, ο Θεόδωρος Ζωγράφος, ο Αλέξανδρος Ζωπρός, ο Αριστείδης Πασάς ο Σκούρος, ο Φ. Πάνας, ο Γιώργος Νούλης, κ.α.

Η ιατρική της εποχής στη Μικρά Ασία ασχολείται κυρίως με τη θεραπεία νέων αιόμων από διφθερίτιδα και οστρακώδη διφθερίτιδα, περισφιγμένες κοίλες και ελώδεις πυρετούς. Επιχειρούν αντισυφιλιδική θεραπεία και συστίνουν τη γαστροεντεροτομία. Οι παθήσεις επίσης ποτείου κακού, δηλ. κατάγματα και των δυο κνημών και φυματίωση της σπονδυλικής στήλης, ήταν γενικότερες προτάσεις προ συζήτηση. Άλλα θέματα που απασχολούσαν την ελληνική ιατρική κοινότητα της Μικράς Ασίας ήταν η συνύπαρξη καρκίνου της χοληδόχου κύστης και χολολιθιάσεως και η δύσκολη διάγνωσή τους. Αναφέρονται επίσης θάνατοι αρρώστων που οφείλονται σε δηλητηρίαση και περίπτωση χολαιμίας με επιπλοκή οξείας νεφρίτιδας και πνευμονίας. Οι χειρουργικές επεμβάσεις αποτελούν πλέον καθημερινή πρακτική στα περισσότερα νοσοκομεία των μεγάλων πόλεων της Μικράς Ασίας όπως η θωρακοκέντηση.

Οι ασθένειες παιδιών, επιπλέον φαίνεται ότι απασχολούν την ιατρική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας. Παιδιά λ.χ. που παρουσίαζαν ελαττώματα ραχιτισμού και οφείλονταν κυρίως στην κακή θρέψη τους με ξένο γάλα. Υπάρχουν επίσης ενδεικτικές αναφορές για περιπτώσεις οστρακιάς διετούς παιδιού και τυφοειδούς πυρετού. Η ελώδης πνευμονία, η δηλητηρίαση από τροφές, η παρουσία ξένων σωμάτων στην σκωληκοειδή απόφυση, η ύπαρξη περιτυφλίτιδας ανεξάρτητα από τη σκωληκοειδήτιδα και τα περιστατικά γρίπης ήταν δυνατόν, κατά την

άποψη των ειδικών της εποχής, να προκαλέσουν εγκεφαλικές αλλοιώσεις.

Οι ιατροί, κυρίως των μεγάλων κέντρων, παρακολούθιούν τη θεραπεία των ασθενών στο σπίτι, παρόλο που η εγχείρηση στα νοσοκομεία γίνονταν με όλες τις απαιτούμενες αντισπητικές προφυλάξεις. Επιπλέον, ιατροί υποβάλλουν σε αναισθησία ασθενείς στο σπίτι και ειδικότερα αναισθησία με χλωροφόρμιο σε καρδιοπαθείς και σε παιδιά καθώς ο «φορπτός χειρουργικός αποστειρωτής» είχε ευρεία εφαρμογή όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην υπόλοιπη Μικρά Ασία. Αναφέρονται, επιπλέον, περιπτώσεις σχετικές με τον τυφοειδή πυρετό όπου παρατηρείται μείωση της θνησιμότητας, στη δαμαλίδα και την επίδρασή της στον κοκίτη, στον αντιδιφερικό ορό που χρησιμοποιούνταν κατά την πνευμονίας καθώς και τα εξανθηματικά νοσήματα, όπως η ερυθρά, την οποία ακολούθησε ο τυφοειδής πυρετός και η σχέση τυφοειδούς με το ελώδες μίασμα. Αναφέρονται εκτενές παρατηρήσεις για τις ελμινθιάσεις, που είναι συχνές στις επαρχίες, ενώ είναι σπάνια η σκωληκοειδίτιδα και τα θεραπευτικά μέσα υπερευαισθησίας του στομάχου.

Ασθένειες του γυναικείου φύλου και μάλιστα κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης ήταν ορισμένα από τα ιατρικά ζητήματα της εποχής. Ο εχινόκοκκος, οι υδατίδες κύστεις, που είναι μεταστατικές ιδιαιτερα από το ήπαρ, περιπτώσεις παρωνυχιών, οι οποίες συσχετίζονται με τον αλκοολισμό, εγχειρητικά θέματα και ο θάνατος των μυών εντάσσονται στην ιατρική θεματογραφία της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

Τέλος, το υψηλό επίπεδο παροχής της ιατρικής στην Μικρά Ασία από Έλληνες επιστήμονες φαίνεται από τη συμμειοχή 38 ουνέδρων - ειδικών στο 1ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 1901 από τη Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, πολλοί από τους οποίους πραγματοποίησαν εισηγήσεις επί ειδικών θεμάτων χειρουργικής. Ενδεικτικά, στο Συνέδριο προσόλθαν από την Κωνσταντινούπολη, ο διεθνώς γνωστός δερματολόγος Δημήτριος Ζαμπάκος πασάς, ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής Κωνσταντινούπολης και ιδιαιτερος αρχιάτρος του σουλτάνου Σπυρίδων Μαυρογένης πασάς, ο αρχιχειρουργός πολλών νοσοκομείων της Πόλης Αλέξανδρος Καμπούρογλους πασάς, οι διάσημοι χειρουργοί Αντώνιος Δάλλας και Τομάζος Σγουρδαίος, οι πρωτοπόροι οφθαλμίατροι Αλέξιος Τράντας και Ανανίας Γαβριηλίδης ενώ από τη Σμύρνη οι διάσημοι σε όλη την Ανατολή χειρουργοί Απόστολος Ψαλιώφ και Μιχαήλ Τσακύρογλους.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούν τα πρωτοποριακά πειράματα μεταμοσχεύσεων σε ζώα που πραγματοποίηθηκαν στη Σμύρνη στα 1903 από τον ιατρό Σκεύο Ζερβό. Στα πειράματα περιλαμβανόταν μεταμόσχευση-ενοφθαλμισμό των όρχεων, μεταμοσχεύσεις νεφρών, σπλήνας και οφθαλμών. Το έργο του ιατρού δυστυχώς δεν αναγνωρίστηκε από την μικρασιατική και ελληνική ιατρική κοινότητα παρά μόνο από ξένους επιστήμονες. Ακόμη και ο ιατρός Σέργιος Βορονώφ, που θεωρήθηκε πατέρας των μεταμοσχεύσεων, παραδέχθηκε γραπτώς ότι η πατρότητα της ιδέας των μεταμοσχεύσε-

ων οφείλεται στο ιατρό Σ. Ζερβό. Άλλωστε οι όροι μεταμόσχευσης (transplantation) και ενοφθαλμισμός (inoculation) που καθιερώθηκαν μεταγενέστερα στην ιατρική οφείλονται στα αρχικές μελέτες και δημοσιεύσεις του ιατρού Σ. Ζερβού.

Βιβλιογραφία

- [1] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ. 21-23.
- [2] Κωστής, Ν., «Σμυρναϊκά ανάλεκτα. Το εν Σμύρνη πρώτον νοσοκομείον των Ορθοδόξων», Ξενοφάνης 2 (1905), σελ. 266-267.
- [3] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ. 24.
- [4] Αργυρόπουλος, Γ., «Το Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης "Ο Άγιος Χαράλαμπος"», Μικρασιατική Ήχω, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995, σελ. 12.
- [5] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ. 24-32.
- [6] Σταυρόπουλος, Α., Τα Νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της Ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838) (Αθήνα 1984), σελ. 63-71.
- [7] Αργυρόπουλος, Γ., «Το Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης "Ο Άγιος Χαράλαμπος"», Μικρασιατική Ήχω, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995, σελ. 12-13.
- [8] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ. 43, σημ. 3.
- [9] Βλαδίμηρος, Λ., «Η ιστορία της ελληνικής ιατρικής στη Σμύρνη», Medicus. Περιοδική έκδοση της ιατρικής εταιρείας και του ιατρικού συλλόγου Χίου, 8 (βλ. δικτυογραφία)
- [10] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ 40-47.
- [11] Λογοδοσία της Εφορείας του Ιερού Γραικικού νοσοκομείου του Αγίου Χαραλάμπους εν Σμύρνη κατά την τριετή αυτής διαχείρισιν από 1 Μαρτίου 1896 μέχρις 28 Φεβρ. 1899 (χ.τ.έ. 1899).
- [12] Αργυρόπουλος, Γ., «Το Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης "Ο Άγιος Χαράλαμπος"», Μικρασιατική Ήχω, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995, σελ 13-14.
- [13] Λογοδοσία της Εφορείας του Ιερού Γραικικού νοσοκομείου του Αγίου Χαραλάμπους εν Σμύρνη κατά την τριετή αυτής διαχείρισιν από 1 Μαρτίου 1896 μέχρις 28 Φεβρ. 1899 (χ.τ.έ. 1899).
- [14] Βλαδίμηρος, Λ., «Η ιστορία της ελληνικής ιατρικής στη Σμύρνη», Medicus. Περιοδική έκδοση της ιατρικής εταιρείας και του ιατρικού συλλόγου Χίου (βλ. δικτυογραφία), 8, Λογοδοσία της Εφορείας Σμύρνης (1886-1889).
- [15] Σολομωνίδης, Χ., Η ιατρική στη Σμύρνη (Αθήνα 1955), σελ 53-54.Daugman J.: Biometric personal identification system based on iris analysis. U.S. Patent 5 291 560 (1994).
- [16] Αντωνόπουλος, Σ., Μικρά Ασία (Αθήνα 1907), σελ. 180 - 190.
- [17] Παυλίδης, Α., «Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο», Κοινωνική Εκπαίδευση, Περιοδικό «ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ», Παράτημα 24, Αθήνα 2004.
- [18] Υψηλάντης, Σ., «Οι Ρωμοί Ιατροί της Πόλης», Τα Επαγγέλματα των Ρωμιών στην Πόλη, Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, Αθήνα 2001.
- [19] Παπαδοπούλου, Μ., «Η ζωή και το έργο του γιατρού Γεωργίου Νούλη (1849-1915) και η ιδιαίτερη συμβολή του στην χειρουργική του γόνατος», Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 1999.
- [20] Εγκυλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ehw.gr/>.
- [21] Βλαδίμηρος, Λ., Φραγκίδης, X., «Το Πανελλήνιον Ιατρικόν Συνέδριον του 1901», Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 19(6): 700-709, 2002.
- [22] Βαλδίμηρος, Λ., «Πρωτοποριακά πειράματα μεταμοσχεύσεων στην Σμύρνη», Μικρασιατική Ήχω, σελ. 12-13, 2006.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ

Θέμα: Η δυναμική της μικρασιατικής παράδοσης.

1. Εισαγωγικά

Στο μικρό χωριό των Σερρών όπου γεννήθηκα, η οικογένειά μου ήταν μια από τις ελάχιστες ποντιακές μικρασιατικές οικογένειες. Θυμάμαι τη γιαγιά μου που μιλούσε μόνο τουρκικά και ποντιακά, που δεν ήθελε να μου μιλάει στα τουρκικά γιατί έτσι της είχε παραγγείλει ο νεκρός πριν την Καταστροφή παππούς μου. Θυμάμαι τις ατέλειωτες διηγήσεις της για τα πρότερα στην «πατρίδα» και την αγωνία της να περάσει σε μένα τις μνήμες. Θυμάμαι και νοιώθω τη γεύση από τις μπάλες του αγελαδινού βουτύρου που έκανε η ίδια και στη συνέχεια - πολλά χρόνια μετά το θάνατό της - τη θυμήθηκα πολύ έντονα όταν στα χωριά των Σερρών όπου υπηρέτησα ως Δάσκαλος, είδα και γεύτηκα τις ίδιες μπάλες βουτύρου που κάναν εκεί οι Μικρασιάτισσες γιαγιάδες. Με άλλα λόγια είχα χάσει τη συνέχεια της μνήμης. Μέσω των στοιχείων της παράδοσης όμως οδηγήθηκα στην **ανασυγκρότηση της μνήμης**, άρχισα να μελετώ, να ερευνώ, να συγγράφω και από απλός διανοούμενος άρχισα να μετασχηματίζομαι σε Μικρασιάτη Πόντιο. Διηγήθηκα στο φίλο μου Καθηγητή Νίκο Λυγερό το ουρβάν αυτό. Εκείνος το θεώρησε ως σημαντικό παράδειγμα ανασυγκρότησης της μνήμης και ως τέτοιο το μετέδωσε, διδάσκοντάς το, στους φοιτητές του.

Τα διαχρονικά στοιχεία του ελληνισμού, που φαινομενικά είναι ανούσια, συνιστούν την ουσία της παράδοσης. Με το θάνατο των επιζώντων και των οικείων τους, εξαφανίστηκε ένα κομμάτι του μικρασιατικού ελληνισμού. Στη συνέχεια ανασυγκροτήσαμε τη μνήμη μας (το ιστορικό πλαίσιο) προχωρώντας στην αναδίπλωση (στρατηγικό πλαίσιο). Με άλλα λόγια, με τα κομμάτια της μνήμης μας που ανασυγκροτήσαμε, αρχίσαμε να βρίσκουμε κατευθύνσεις: προς τα πού να πορευτούμε και τρόπους: πώς ν' αγωνιστούμε.

2. Τα διαχρονικά στοιχεία του ελληνισμού.

Η μικρασιατική παράδοση μας δείχνει τα διαχρονικά στοιχεία του ελληνισμού. Ας πάρουμε για παράδειγμα την περίπτωση του ελαιόδεντρου. Το χτυπάμε μόνο

mahkemeleri (δικαστήρια «ανεξαρτησίας»). Άλλο ιδιαίτερα συμβολικό παράδειγμα το Αρτοάχ της Αρμενίας (Ναγκόρνο Καραμπάχ), που απέδειξε ότι μια γη είναι χαμένη μόνο όταν το πιστεύει κανείς και πάψει ν' αγωνίζεται γι' αυτή. Εκεί υπάρχει πρόβλημα με την παράδοση, γιατί ο Στάλιν εξαφάνισε τους παλαιούς και τη θρησκεία (εκκλησίες, ιερείς, κλπ). Έμειναν μόνο τα ερείπια. Οι άνθρωποι προσπαθούν ν' ανασυγκροτήσουν τη μνήμη τους. Σ' αυτό το πλάισιο βρίσκεται η Ειρήνα, που υπηρετεί στο τοπικό ΥΠΕΞ της μικρής αυτής χώρας, που μόλις πέρυσι βαπτίστηκε.

4. Η ουσία της μικρασιατικής παράδοσης: Η περίπτωση των «Μωμόγερων».

Η παράδοση έχει δυνατότητες, που μπορούν να μετατραπούν σε δυναμική. Όταν αποκτά ομοιομορφία μετατρεπόμενη σε μια απλή αναπαραγωγή των πρότερων, καταρρέει. Για να έχει δυναμική, πρέπει να είναι ενεργή, ζώσα: Αυτό γίνεται όταν δια μέσου των αιώνων προσλαμβάνει συνεχώς νέα στοιχεία, που την εμπλουτίζουν, κάνοντάς τη να λειτουργεί ως καθρέπτης της ιστορίας. Δεν πρόκειται δηλαδή για στατικό, αλλά για δυναμικό στοιχείο. Παράδειγμα το έθιμο των μωμόγερων. Μέσω της αναπαραγωγής του πανάρχαιου αυτού ελληνικού εθίμου, που γονιμοποιήθηκε στην περιοχή του Πόντου, αναδεικνύεται όλη η ιστορία του ελληνισμού.

Οι ρίζες του δρώμενου ανιχνεύονται πολύ βαθιά στους αιώνες, πριν από την αρχαϊκή περίοδο. Μέσω των αιώνων προσλαμβάνει νέα στοιχεία, που το εμπλουτίζουν. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της τουρκοκρατίας, όπου προστίθενται νέα σατυρικά στοιχεία, μέσω των οποίων χλευάζονται η αυθαιρεσία και η καταπίεση των τουρκικών αρχών, γεγονός που από μόνο του καταρρίπτει το μύθο του φιλελεύθερου οθωμανικού καθεστώτος που προσπαθούν να κατασκευάσουν οι φανατικοί της λήθης μέσω σχολικών εγχειριδίων.

Εκτός από το καθαρά θεατρικό στοιχείο με την αρπαγή της νύφης, υπάρχει το περιπαικτικό στοιχείο με τις βωμολοχίες, τη γριά και το γέρο, το σατυρικό περιεχόμενο των στίχων, όπου εκτίθενται τα ελαττώματα εκείνων από τους οποίους περνάει η πομπή, που παραπέμπουν απευθείας στο Διόνυσο. Το ψυχαγωγικό στοιχείο είναι κυρίαρχο γιατί μέσω αυτού ο θεατής παραπέμπεται στο χώρο του ιστορικού Πόντου, όπου μέσω αυτού επιδιώκεται η δημιουργία κλίματος χαράς, ευθυμίας, ευφορίας, για να εκτονωθεί η πίεση από τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης των Ελλήνων του ιστορικού Πόντου, που σε πολλές περιπτώσεις δίνονταν μέσα από οριακές συνθήκες. Έτσι επέρχονταν ένα είδος κάθαρσης, ανανεώνονταν οι δυνάμεις τους, για να συνεχιστεί από αύριο εκ νέου ο αγώνας επιβίωσης. Αυτό ερμπνεύει το γεγονός ότι οι Έλληνες του Πόντου επιδίωκαν να μεγιστοποιούν τις ευκαιρίες διασκέδασης, γι' αυτό άλλωστε κάθε χωριό και οικισμός είχε κάθε χρόνο περισσότερες πανηγύρεις

της μιας. Το έθιμο υπενθυμίζει την πανάρχαια προέλευση και τους συμβολισμούς του, όπως πχ το παραδοσιακό στοιχείο του δώδεκα. Έτσι, οι χορευτές που είναι δώδεκα, συμβολίζουν αρχαίους Έλληνες πολεμιστές και οι κινήσεις τους έχουν πολεμικό χρώμα. Σύμφωνα με κάποια άποψη οι δώδεκα χορευτές αντιστοιχούν στους δώδεκα μήνες του χρόνου, ενώ κατά μία άλλη στο δωδεκαμελή αρχαίο ελληνικό χορό, ενώ ο αρχηγός στον κορυφαίο του χορού. Το ίδιο σύμβολο όμως στις συλλογικές μας αναπαραστάσεις παραπέμπει στους δώδεκα Θεούς του Ολύμπου, που στη συνέχεια μετεξελίσσονται στους δώδεκα Αποστόλους του χριστιανισμού, ενώ αργότερα σε άλλα δόγματα αντιστοιχούν στους δώδεκα Δερβίσοντες του Αλεβισμού, γεγονός που αποδεικνύει ότι τίποτε δεν χάνεται από το συλλογικό υποσυνείδητο και στο πέρασμα των αιώνων εκφράζεται αναπαραγόμενο μέσω της παράδοσης.

5. Οι μικρασιατικοί διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσας.

Ο μικρασιατικός ελληνισμός μέσω της παράδοσης δεν έσβησε. Κινδυνεύει όμως ένα σημαντικό παραδοσιακό στοιχείο του: Οι διάλεκτοί του. Παρά κάποια στοιχεία στην Καππαδοκία, στο Λιβίσι, κλπ, όμως εκεί που πρωτίστως αναπτύχθηκε μια ιδιαίτερη διάλεκτος της ελληνικής γλώσσας είναι ο Πόντος, κυρίως εξ αιτίας της γεωγραφικής απομόνωσης των Ελλήνων, διατηρώντας –για το λόγο αυτό– πολλά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Με την πάροδο του χρόνου και με την αλλαγή φάσης που έζησε με την Καταστροφή, ο μικρασιατικός ελληνισμός και κυρίως ο ποντιακός, δεν είναι πλέον απομονωμένος στον ιστορικό του χώρο, όπου αναπαράγονται εξελισσόμενη η γλώσσα του για αιώνες, αλλά είναι διασκορπισμένος τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και σε άλλες χώρες. Έτσι η ποντιακή διάλεκτος δεν χρησιμοποιείται τόσο έντονα, παρά και παραδόξως, στον ιστορικό Πόντο, όπου η έντονη επιβίωση των συλλογικών αναπαραστάσεων δημιουργεί άγχος και φοβίες στην τουρκική ελίτ. Γλωσσολογικά η διάλεκτος κινδυνεύει γιατί συρρικνώνεται ο αριθμός αυτών που την ομιλούν. Μια από τις λύσεις που προτείνεται για την επιβίωσή της, είναι η διδασκαλία της στο πλαίσιο ανάπτυξης γνωστικών αντικειμένων για το μικρασιατικό ελληνισμό στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Αυτό θα προσφέρει πολλές δυνατότητες. Τα μαθήματα μπορεί να είναι και επιλογής στο πλαίσιο της ελληνικής φιλολογίας. Η ποντιακή διάλεκτος ως κοντίτερης από κάθε άλλη στα αρχαία ελληνικά, θα αποτελέσει ένα ζωντανό μέσο για τη μελέτη και των αρχαίων ελληνικών, όχι ανταγωνιστικά, αλλά συμπληρωματικά. Επί πλέον για τους Μικρασιάτες Πόντιους φοιτητές θα λειτουργήσει καταλυτικά, εφόσον η οικογενειακή τους διάλεκτος θα διδάσκεται στο Πανεπιστήμιο. Αυτό θα προσδώσει κύρος σε μια γλωσσική ομάδα που το έχει ανάγκη και μπορεί να υπαχθεί και σε ευρωπαϊκά προγράμματα που προστατεύουν τις γλώσσες που κινδυνεύουν.

6. Άσμα μνήμης.

Ο ποντιακό ελληνισμός, ως μια βασική συνιστώσα του μικρασιατικού ελληνισμού, με τη συμβολή του στη λαογραφία, κατάφερε να μετατρέψει το παραδοσιακό τραγούδι σε άσμα μνήμης. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το θρυλικό «Πάρθεν η Ρωμανία» που αναφέρεται στην Άλωση της Πόλης το 1453, οπότε τερματίζεται η δράση των Ακριτών. Χωρίς να προχωρήσουμε στην ανάλυση του άσματος και στους συμβολισμούς του, παραθέτουμε την ουσία του. Το άσμα αυτό δεν είναι ένας απλός ποντιακός θρήνος. Συμβολίζει και κωδικοποιεί ένα κομμάτι που ανήκει σ' όλο τον ελληνισμό. Ο Πόντος θυμάται και τιμά την Πόλη για όλους τους Έλληνες, γιατί είναι το μόνο τμήμα του ελληνισμού που εξακολουθεί να υπάρχει και μερικά χρόνια μετά την Άλωση. Δεν είναι τυχαίο που αυτός μόνος θρηνεί. Γιατί για να υπάρχει μνημόσυνο πρέπει να υπάρχουν ζωντανοί. Αυτό είναι μια ουσιαστική συμβολή ενός τμήματος του μικρασιατικού ελληνισμού στον όλο ελληνισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- ΒΟΥΡΝΑΣ ΤΑΣΟΣ (1979) *Η παράδοση* (Αθήνα, Τολίδης).
- ΖΙΑΚΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (1993) *Έθνος και παράδοση* (Λευκωσία, «Αιγαίον»).
- HIRSCHON RENEE (2004) *Οι κηπουρούμοι της Μικρασιατικής καταστροφής* (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.)
- ΚΑΚΡΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (1979) *Οι Αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση* (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.)
- ΛΥΤΕΡΟΣ Ν.-ΠΑΥΛΙΔΗΣ Α. (2007) *Γενοκτονία: από την αναγνώριση στην ποινικοποίηση της μη αναγνώρισης* (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου του Συλλόγου Καυκασίων Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη).
- ΛΥΤΕΡΟΣ Ν. (2005) *Άσμα Μνήμης* (www.lygeros.org, OPUS 1483)
- ΛΥΤΕΡΟΣ Ν. (2006) *Η ουσία της παράδοσης* (www.lygeros.org, OPUS 1664)
- ΛΥΤΕΡΟΣ Ν.(2005) *Ποντιακός προβληματισμός* (www.lygeros.org, OPUS 1488)
- ΠΑΥΛΙΔΗΣ Α. (2004) *Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων του Πόντου* (Αθήνα, έκδοση Επιτροπής Ποντιακών Μελετών)
- ΠΑΥΛΙΔΗΣ Α (2006) *Παρουσίαση του βιβλίου του Θέμη Απατούδη «τα μωμογέρεα»* (περιοδικό «Αντικείμενα», σελίδες 24-28, Πτολεμαΐδα, Μάρτιος).
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ (2003) *Η ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές εποικήμες* (Αθήνα, «Νίσσος»)

ΜΕΡΟΣ Ε'

2η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Άρης Χατζησαββίδης
Μέλη: Χρυσούλα Αθηνάκη, Σωτήρης Βάρδογλης

Σάββατο, 24 Νοεμβρίου 2007

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ

Θέμα: Η σημασία της Μικράς Ασίας για το Βυζάντιο.

Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος χαρακτηρίζει τη Μικρά Ασία «Μεγάλη Ελλάς του μέσου αιώνος!» Πράγματι μετά την απώλεια της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου και της βόρειας Αφρικής, που έπεσαν στα χέρια των Αράβων τον 7ο αιώνα, η Μικρά Ασία απετέλεσε για την Βυζαντινή αυτοκρατορία καίριο στρατηγικό γεωγραφικό χώρο. Από τον 7ο ως τον 11ο αιώνα υπήρξε η σημαντική στήλη και το κύριο ορμητήριο της βυζαντινής δυνάμεως. Οι βλέψεις και τα σχέδια των επικίνδυνων εχθρών της αυτοκρατορίας Περσών, Αράβων και εν συνεχείᾳ Τούρκων για την κατάληψη της Μικράς Ασίας και για τον έλεγχο των στενών του Βοσπόρου κατέστησαν τις ακριτικές περιοχές της, επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κεντρικής κυβέρνησης του Βυζαντίου. Έτσι ένα μεγάλο τμήμα του βυζαντινού στρατού έπρεπε να υπάρχει συνεχώς σ' αυτή την ευαίσθητη περιοχή για την αμυντική θωράκιση των ανατολικών συνόρων.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που στοιχειοθετούν και τεκμηριώνουν τη μεγάλη σημασία του μικρασιατικού χώρου για το Βυζάντιο.

1. Η εθνογραφική δομή: Από τους αρχαίους χρόνους το στοιχείο που κυριαρχούσε σ' ολόκληρη τη Μικρά Ασία, στην αρχή στα παράλια και έπειτα στο εσωτερικό της, ήταν η ελληνική γλώσσα. Η ρωμαϊκή κυριαρχία στις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ. βρήκε τη χώρα κατά το πλείστον εξελληνισμένη. Η ενιαία και ομοιόμορφη ρωμαϊκή διοίκηση, στην οποία συμμετείχαν και παρά πολλοί Έλληνες ρωμαίοι πολίτες όχι μόνο δεν προσπάθησε να εξουδετερώσει την ελληνική γλώσσα και επίδραση αλλά συνέβαλε ακόμη περισσότερο στην εδραίωσή της. Ο Χριστιανισμός στη συνέχεια, με όργανο διάδοσης, πνευματικής καλλιέργειας την ελληνική γλώσσα συμπλήρωσε το έργο του εξελληνισμού και στους πληθυσμούς της μικρασιατικής υπαίθρου. Ήδη κατά τον 6ο αιώνα μ.Χ. η ελληνική γλώσσα κυριαρχεί ως προφορικό και γραπτό γλωσσικό όργανο επικοινωνίας σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία. Άλλα και αργότερα, όταν ο πληθυσμός της Μικράς Ασίας υπέστη μείωση και αραιώση λόγω των πολέμων και των πολιτικών ερίδων και διενέξεων, εθνογραφικά δεν παρατηρείται καμιά

ουσιώδης μεταβολή. Γενικά, η ελληνική Ασία αντιστάθηκε με τον ομογενή πληθυσμό της ακόμη και όταν με την πάροδο του χρόνου εγκαταστάθηκαν σ' αυτή ορισμένα ξένα στοιχεία σε κοινόποτες, όπως των Σύρων, των Αράβων, των Αρμενίων κ.λπ. ή κατακτητές, όπως οι Τούρκοι.

2. Το σύστημα των «θεμάτων»: Η ίδρυση των στρατιωτικών διοικήσεων - των «θεμάτων» - συνδέεται άμεσα με τη Μικρά Ασία. Με τον θεσμό των «θεμάτων» η πολιτική και στρατιωτική εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια ενός αξιωματούχου. Ο νέος διοικητικός μηχανισμός είχε δικό του σύστημα άμυνας που βασιζόταν στη δημιουργία εθνικού στρατού με την στρατολόγηση των ιθαγενών υπποκών της αυτοκρατορίας – και όχι μισθοφόρων – για την υπεράσπιση των εστιών τους. Από τις ακτές του Εύξεινου Πόντου μέχρι τις καλαμώδεις όχθες του Ευφράτη και τις άγριες κλεισούρες του Ταύρου η Μικρά Ασία απειλούνταν από τον αραβικό κίνδυνο. Σ' αυτές τις ακριτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας υπήρχαν παντού ισχυρά φρούρια, όπου οι ημέρες περνούσαν κάτω από τη συνεχή απειλή των μουσουλμανικών επιδρομών και οι στρατιώτες φρουροί ασκούνταν συνεχώς στην πολεμική τέχνη zώντας σκληρά και επικίνδυνα. Ένα μικρό στρατιωτικό βιβλίο του 10ου αιώνα με τον τίτλο «Περί παραδρομής πολέμου», που διασώθηκε με το όνομα του μεγάλου αυτοκράτορα Νικηφόρου Β' του Φωκά, αναφέρεται στο ετοιμοπόλεμο των στρατιωτικών μονάδων στα σύνορα της Κιλικίας και στις στρατηγικές διαβάσεις της Καππαδοκίας. Περιγράφει με εξαιρετικό λυρισμό και με έντονα χρώματα πώς οι άγρυπνοι φρουροί των συνόρων παρακολουθούσαν και έλεγχαν από κοντά τις κινήσεις και τα τεχνάσματα των ποικιλώνυμων εχθρών και με το χέρι πάντοτε στο σπαθί και με το άλογο σελωμένο, ύψιστη έκφραση του αγωνιστικού παλμού τους, έτοιμοι να σπεύσουν στη μάχη και να αποκρούσουν τον επιδρομέα. Αυτές, λοιπόν, οι στρατιωτικές μονάδες, διασπαρμένες σ' όλο το μήκος του συνόρου είναι οι περίφημοι ακρίτες, οι γενναίοι φρουροί των άκρων δηλ. των συνόρων, (οι συνοριοφύλακες, θα λέγαμε σήμερα), οι οποίοι διατηρούσαν κατά τρόπο θαυμαστό αμείωτη την ενέργεια τους και ακμαιότατο το στρατιωτικό τους φρόνημα με τους συνεχείς αγώνες στα σύνορα του Ευφράτη και του Ταύρου με σκοπό να απαγορεύσουν στους Άραβες κάθε εισβολή στη Μικρά Ασία. Η πλούσια λαϊκή βυζαντινή ποίηση έχει εξυμνήσει την πρωική εποποιία αυτών των αγώνων και των κατορθωμάτων των ακριτών της Μικράς Ασίας. Ο περίφημος ακριτικός κύκλος της πρωικής ποίησης με τα ακριτικά τραγούδια από τις περιοχές της Μεσοποταμίας και της Καππαδοκίας, που σώθηκαν με την προφορική παράδοση και εξαπλώθηκαν σε όλη τη Μικρά Ασία, και το τραγούδι του Διγενή Ακρίτα δείχνουν ότι οι Ακρίτες, πρωικά και ιπποτικά, έκαναν ένα συνεχή αγώνα στο όνομα του βυζαντινού αυτοκράτορα κατά των απίστων. Η ζωή τους ήταν μια διαρκής μάχη και η κύρια έγνοια τους ήταν, αντιμετωπίζοντας κάθε

μέρα τον θάνατο, να πέσουν πρωικά, υπερασπιζόμενοι την αυτοκρατορία και την ορθοδοξία.

3. Η Μικρά Ασία φυτώριο των υψηλόβαθμών στελεχών του Βυζαντίου.

Στην Μικρά Ασία συγκροτήθηκαν νωρίς μεγάλες γαιοκτησίες των οποίων οι ιδιοκτήτες ζούσαν με τους υποτελείς και τους στρατιώτες τους ως φεουδάρχες. Η αφρόκρεμα της βυζαντινής ατομοκρατίας έχει τις ρίζες της στην Ανατολή. Από τη Μικρά Ασία προέρχονταν όλες οι μεγάλες αριστοκρατικές και αυτοκρατορικές οικογένειες: οι Φωκάδες, οι Σκληροί, οι Ισαυροί, οι Μαλεΐνοι, οι Δαλασσηνοί, οι Διογένηδες, οι Δούκες, οι Κομνηνοί κ.α.

Με την υπερηφάνεια τους οι ασιάτες βαρώνοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως αριστοκρατική τάξη πολύ ανώτερη από την αντίστοιχη τάξη των «θεμάτων» της Ευρώπης. Δικαιολογούσαν δε αυτή την κενοδοξία τους με τις έχοχες υπηρεσίες, που πρόσφεραν στην αυτοκρατορία. Τις έδιναν τους καλύτερους από τους αξιωματούχους τους, τους πιο ένδοξους από τους στρατηγούς τους· εξασφάλιζαν στα στρατεύματα της Μικράς Ασίας με την παρουσία τους μια σταθερότητα και μια απαράμιλλη συνοχή. Στους κόλπους αυτής της οπουδαίας και μεγάλης αριστοκρατίας της Μικράς Ασίας η κεντρική κυβέρνηση της αυτοκρατορίας έβρισκε, όχι μόνο για τον στρατό, αλλά και για όλες τις μεγάλες υπηρεσίες της δημόσιας διοίκησης τα καλύτερα στελέχη. Κατά το ιστορικό Κ. Άμαντο «τα τρία τέταρτα περίπου των ανδρών, οι οποίοι διπύθυναν το κράτος του Βυζαντίου και τον πολιτισμόν αυτού προήρχοντο εκ Μικράς Ασίας».

Βέβαια, αυτή η στρατιωτική δύναμη, που πρόσφερε τη Μικρά Ασία στην αυτοκρατορία, είχε μερικές φορές και την αρνητική εκδήλωση με τις τάσεις επανάστασης ή ανεξαρτησίας από την κεντρική διοίκηση. Αυτή δηλ. η μεγάλη αριστοκρατία της Ανατολής, η υπερήφανη για την καταγωγή της, για τον πλούτο της και για τη στρατιωτική ικανότητα και δύναμή της, είχε τη τάση και την περίεργη επιθυμία να αισθάνεται ανεξάρτητη. Αν και αυτοί οι φεουδάρχες έπρεπε να είναι πιστοί υπόκοοι του αυτοκράτορα, πολλοί απ' αυτούς ήταν απειθαρχοί και ανυπάκουοι. Συμπεριφέρονταν σχεδόν ως ίσοι προς τον αυτοκράτορα, πίστευαν ότι είχαν το δικαίωμα να τον συμβουλεύουν και εκπλήσσονταν όταν ο αυτοκράτορας τολμούσε να μη λαμβάνει υπ' όψη του τη γνώμη τους. Στις απομακρυσμένες περιοχές τους με τους υποτελείς τους και τους στρατιώτες τους, θεωρούσαν τους εαυτούς τους σχεδόν ως μονάρχες και μερικές φορές ενεργούσαν αντίθετα από τις διαταγές του βυζαντινού αυτοκράτορα. Οσάκις δε ο βασιλιάς ταξίδευε στη Μικρά Ασία και εισερχόταν σε μια ακριτική περιοχή, έπρεπε να αφήσει πίσω του το μεγαλύτερο μέρος της βασιλικής ακολουθίας. Οι ίδιοι δε οι βαρώνοι – ακρίτες είχαν το προνόμιο να αποτελούν τη συνοδεία του και να εγγυώνται την ασφάλειά του. φαντάζεται, λοιπόν, κανείς τους κινδύνους

που μπορούσαν να προκύψουν από μια τέτοια καιάσταση, η οποία επέτρεπε στην ασιατική αριστοκρατορία να δείχνει τη δυσαρέσκειά της και να εκδηλώνει τις φιλοδοξίες της. Η πλειοψηφία των σφετεριστών, που εποφθαλμιούσαν τον αριστοκρατορικό θρόνο, ήταν διοικητές «θεμάτων» της Μικράς Ασίας ή μεγάλοι φεουδάρχες της Ανατολής. Οι επαναστάσεις των Φωκάδων και των Σκληρών τον 10ο αιώνα αισθητοποιούσαν τους κινδύνους που προκάλεσαν τη σχετική νομοθεσία του Βυζαντίου για τον έλεγχο των μεγάλων γαιοκτημόνων της Ανατολής.

4. Η Μικρά Ασία εφοδιάζει τον βυζαντινό στρατό με έμψυχο και άψυχο υλικό. Η Μικρά Ασία προμήθευε τη Βυζαντινή αυτοκρατορία με τους καλύτερους στρατιώτες. Οι τραχείς ορεσίβιοι της Ισαυρίας, της Λυκαονίας και του Ταύρου, οι σκληροί αγρότες της Καππαδοκίας, οι γενναίοι ευγενείς των περιοχών της Αρμενίας – για να αναφέρω ενδεικτικά μερικά παραδείγματα – έδιναν στον βυζαντινό στρατό θαυμάσιους μαχητές.

Παράλληλα, βιοτεχνίες όπλων της Μικράς Ασίας εξασφάλιζαν τον απαραίτητο εξοπλισμό του στρατού. Τα μεταλλεία χαλκού του Ολύμπου προμήθευαν τα εργαστήρια κατασκευής όπλων της Νικομήδειας ενώ τα μεταλλεία του Αντιταύρου εφοδιάζαν με πρώτες ύλες τα αντίστοιχα εργαστήρια της Καισάρειας της Καππαδοκίας. Τα εργαστήρια όπλων στη Μικρά Ασία ήταν κατά τέτοιο τρόπο οργανωμένα, ώστε το καθένα απ' αυτά να παράγει ένα είδος όπλου. Έτσι, η πολεμική βιοτεχνία της Νικομήδειας κατασκεύαζε μόνον ασπίδες και ξίφη. Στις Σάρδεις και στην Καισάρεια της Καππαδοκίας κατασκεύαζαν αποκλειστικά θώρακες, ενώ στην Ειρηνούπολη της Κιλικίας κατασκεύαζαν μόνο ακόντια και λόγχες.

Άλλη ομάδα εργαστηρίων εφοδιασμού του στρατού ήταν η υφαντουργία, που αναπτύχθηκε κυρίως στα μικρασιατικά παράλια και την Κιλικία. Η βιοτεχνία αυτή κατασκεύαζε στολές για την ένδυση των στρατιωτών, όπως μανδύες, χιτώνες, κουκούλες, καθώς επίσης κλινοσκεπάσματα και υφάσματα σκηνής.

Η υφαντουργία της Μικράς Ασίας χρησιμοποιούσε ως πρώτη ύλη το μαλλί από τα πρόβατα και τα γύδια, το οποίο εξασφάλιζε από τα μεγάλα κοπάδια, που υπήρχαν στις ανατολικές ορεινές περιοχές. Από τα κοπάδια αυτά εξασφαλιζόταν επίσης η τροφοδοσία του στρατού με κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα. Για την τροφοδοσία του στρατού φρόντιζαν επίσης τα πολυάριθμα κονσερβοποιεία ψαριών που υπήρχαν στα παράλια.

5. Η Μικρά Ασία σημαντική οικονομική πηγή για το Βυζάντιο. Από τις εκτεταμένες, εύφορες, πλούσιες και πυκνοκατοικημένες επαρχίες της Μικράς Ασία το Βυζαντινό Κράτος εισέπραττε σημαντικούς φόρους. Οι απέραντες πεδιάδες της Κιλικίας και της Καππαδοκίας, τα «θέματα» των Θρακοσίων και των Βουκελλαρίων εμφανίζονται ως περιοχές πολύ εύφορες, πολύ καλά καλλιεργημένες.

Η Μικρά Ασία είναι γεμάτη από μεγάλες και ακμάζουσες πόλεις, όπως η Καισάρεια, το Αμόριο, η Άγκυρα, η Πέργαμος, η Φιλαδέλφεια, η Νίκαια και από λιμάνια, όπου η εμπορική κίνηση και η οικονομική δραστηριότητα είναι εντονότατη, όπως η Ταρσός, η Έφεσος, η Σμύρνη, η Κερασούντα, η Σινώπη, η Τραπεζούντα. Η κτινοτροφία όπως είπαμε, ευδοκίμουσε. Το υπέδαφος της Μικράς Ασίας ήταν πλούσιο σε ορυκτά, με τα οποία τροφοδοτούνταν οι τοπικές βιοτεχνίες. Το πυκνό οδικό δίκτυο εξυπηρετούσε τόσο το εγχώριο εμπόριο, συνδέοντας τις πόλεις και τα χωριά της ενδοχώρας με τα ναυπικά κέντρα, όσο και το διεθνές εμπόριο, συνδέοντας την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη με τη μυθική και πλούσια ανατολή.

6. Η Μικρά Ασία ως πολιτιστική δύναμη: Η προσφορά της Μικράς Ασίας, της κοιτίδας του ελληνικού πολιτισμού, στην πνευματική ακτινοβολία της Αυτοκρατορίας υπήρξε τεράστια. Οι μεγάλες πόλεις της Μικράς Ασίας (Έφεσος, Χαλκηδών, Λαοδίκεια, Νίκαια, Σμύρνη, Άγκυρα, Νικομήδεια, Καισάρεια, Σελεύκεια, Νύσσα κ.α.) ήταν σημαντικά πνευματικά κέντρα, τα οποία τροφοδοτούσαν με αξιόλογα στελέχη τη δημόσια βυζαντινή διοίκηση.

Αναφέρω τα πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της εποχής του Ιουστινιανού. Το σπουδαιότερο επιστημονικό και πολιτιστικό επιτελείο του εν λόγω αυτοκράτορα αποτελούσαν Έλληνες της Μικράς Ασίας: οι αρχιτέκτονες Ανθέμιος από τις Τράλλες και Ισίδωρος από τη Μίλητο, ο οικονομολόγος και έπαρχος Ιωάννης από την Καππαδοκία και ο νομοδιδάσκαλος Τριβωνιανός από την Παμφυλία. Επιπλέον, η Μικρά Ασία αποτελούσε το κύριο οώμα της βυζαντινής τέχνης, η οποία επλάσθη από μικρασιατές Έλληνες τεχνίτες.

7. Η Εκκλησία της Μικράς Ασίας βασικός άξονας της Βυζαντινής Εκκλησίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το ιεραρχικό σύστημα των μητροπόλεων, των αρχιεπισκόπων και των επισκόπων αποτελούσε τη σημαντική στήλη του εκκλησιαστικού σώματος και καθόριζε την εκκλησιαστική ζωή στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι έδρες των μητροπόλεων, των αρχιεπισκόπων και των επισκόπων ήταν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, εγκατεστημένες στις πόλεις της Μικράς Ασίας. Το εν λόγω μεγάλο γεωγραφικό τμήμα του Βυζαντίου αποτελούσε την κύρια επαρχία της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Από τους κόλπους της μικρασιατικής γης αναδείχθηκαν οι θεμελιώτες της Ορθοδοξίας: ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Αρφιλόχιος Ικονίου κ.α., οι οποίοι διακήρυξαν με πληρότητα το περιεχόμενο της χριστιανικής πίστεως και παραδόσεως και την ανάγκη εναρμονίσεώς της με την κλασσική ελληνική σοφία.

Ο ασκητισμός και ο μοναχισμός στις πιο καθαρές μορφές τους είναι δημιουργήματα του ανατολικού Χριστιανισμού γενικότερα και ειδικότερα του Χριστιανισμού της Μικράς Ασίας. Ο Λάτμος, που ο πολύς κόσμος του έδωσε την ονομασία «Λά-

τρους», κοντά στη Μίλπι της Ιωνίας, ο Όλυμπος στη Βιθυνία, τα όρη του Πόντου βρίθουν από συγκροτήματα μοναστηριών.

Το Άγιο Όρος οφείλει την ίδρυση και ανάδειξή του στον μικρασιατικό μοναχισμό. Συγκεκριμένα, ο όσιος Αθανάσιος από την Τραπεζούντα, μοναχός στη γνωστή σήμερα ως μονή Ξηρολίμνης στην περιοχή του Μαλεΐνου του όρους Κυμινά της Βιθυνίας, κατέφυγε στο Άγιο Όρος και με τη βοήθεια του τότε στρατηγού και μετέπειτα αυτοκράτορα Νικηφόρου Β' του Φωκά άρχισε από το 961 την ανοικοδόμηση της μονής της Μεγίστης Λαύρας.

Κατά παράδοξο όμως τρόπο η Μικρά Ασία υπήρξε και η εστία πολλών και επικίνδυνων αιρέσεων που συγκλόνισαν την Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι κυριότερες απ' αυτές τις αιρέσεις (ο αρειανισμός, ο μονοφυσιτισμός, ο μονοθεληπτισμός και η εικονομαχία) καταδικάστηκαν από Οικουμενικές Συνόδους, που συνήλθαν σε μικρασιατικές πόλεις. Από τον πρώτο Βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Μέγα Κωνσταντίνο, επιλέγεται το 325 ως έδρα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου η Νίκαια. Στη σύνοδο αυτή η Μικρά Ασία έστειλε άνω των εκατό αντιπροσώπων, οι οποίοι ήταν Έλληνες, έναντι είκοσι της Ευρώπης. Στην ίδια μικρασιατική πόλη, τη Νίκαια, συνήλθε και η τελευταία, η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος, που καταδίκασε το 787 την εικονομαχία και θέσπισε την τιμπτική προσκύνηση των εικόνων.

Αλλά και κατά τους μεταγενέστερους αιώνες και κυρίως από την εποχή της κυριαρχίας των Σελτζούκων και των Οθωμανών Τούρκων στη Μικρά Ασία οι μπιροπολίτες των μικρασιατικών μπιροπόλεων, εκλεγόμενοι ελεύθερα στην Κωνσταντινούπολη, δεν έπαυσαν να διαποιμένουν αόκνως το χριστεπώνυμο πλήρωμα της επαρχίας τους και να μετέχουν σε συνόδους ή σε άλλες πράξεις της εκκλησιαστικής ζωής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι στη σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας (1438 – 1439) από τους είκοσι συνολικά εκκλησιαστικούς αξιωματούχους τη Μικρά Ασία αντιπροσωπεύθηκε από επτά μπιροπολίτες. Και είναι γνωστή η σθεναρή στάση υπέρ της Ορθοδοξίας του μπιροπολίτη της Εφέσου Μάρκου του Ευγενικού. Επίσης, στην εκδογή και χειροτονία του πατριάρχη Γεννάδιου Σχολαρίου προσκλήθηκαν και ήλθαν στη δουλωμένη πια Κωνσταντινούπολη πολλοί μπιροπολίτες από τη Μικρά Ασία.

Κυρίες και Κύριοι,

Ανακεφαλαιώνω όσα λέχθηκαν για την πολύτιμη συμβολή της Μικράς Ασίας στη διατήρηση και ανάπτυξη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Χωρίς να παραθεωρείται και να υποτιμάται η σημασία των «θεμάτων» της Δύσης, δηλ. των βυζαντινών διοικητικών περιφερειών της Ευρώπης, η Ιστορία καταδεικνύει, δείχνει πολύ καθαρά, ότι επίκεντρο της στρατιωτικής και οικονομικής δυνάμεως της αυτοκρατορίας ήταν η Ανατολή. Όσο καιρό το Βυζάντιο κατείχε τα παράλια

της Μικράς Ασίας, απ' όπου στρατολογούσε το καλύτερο μέρος από τα πληρώματά του, ο βυζαντινός στόλος κυριαρχούσε και ήταν ακαταμάχητος στις ελληνικές θάλασσες. Αυτός ο στόλος, που ήταν η «δόξα της Ρωμανίας», σχεδόν καταστράφηκε από το στόλο του 11ου αιώνα. Όσο καιρό το Βυζάντιο κατείχε τη «Θέματα», τις επαρχίες της Μικράς Ασίας, όπου έβρισκε, μαζί με τους ρωμαλέους στρατιώτες, τους καλύτερους από τους αξιωματικούς του και τους στρατηγούς του ο βυζαντινός στρατός ήταν απαράμιλλος, ασυναγώνιστος. Άλλα μετά τη δεινή ήττα του βυζαντινού στρατού κατά την αποφράδα ημέρα της Παρασκευής 26 Αυγούστου 1071, στο Μαντζικέρτ από τους Σελτζούκους Τούρκους, οι οποίοι ίδρυσαν στην καρδιά της Μικράς Ασίας το σουλτανάτο Ρουμ, δηλ. το ρωμαϊκό σουλτανάτο, η αυτοκρατορία δέχθηκε και φοβερό κτύπημα. Επίσης, όσο και καιρό το Βυζάντιο διατηρούσε τις εύφορες και πλούσιες επαρχίες της Μικράς Ασίας, τις γεμάτες από μεγάλες, ανθηρές και ακμάζουσες πόλεις και πολυσύχναστα και πολύβουα λιμάνια, έβρισκε εύκολα τους αναγκαίους πόρους για τις δημόσιες δαπάνες. Από την ημέρα που τα έχασε, στέρεψαν οι πηγές της ευημερίας του. Από τα τέλη του 11ου αιώνα η Μικρά Ασία, κατεστραμμένη, ερειπωμένη με εμφανώς ελαττωμένο πληθυσμό και γενικά εξαντλημένη από τον πόλεμο κατά τις καταστρεπτικές επιδρομές των Σελτζούκων Τούρκων, έπαισε να είναι πηγή εσόδων για το Βυζάντιο.

Την τελευταία μεγάλη υππρεσία, που πρόσφερε η Μικρά Ασία προς την καταρρέουσα αυτοκρατορία είναι η ίδρυση στον μικρασιατικό χώρο των δύο ελληνικών αυτοκρατοριών μετά την άλωση το 1204 της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους σταυροφόρους: της Νίκαιας και της Τραπεζούντας. προπαντός, η αυτοκρατορία της Νίκαιας έγινε για το Βυζάντιο κέντρο της πολιτιστικής, εκκλησιαστικής και πολιτικής επιβιώσεώς του. Η Νίκαια έγινε έδρα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, που είχαν εκδιωχθεί από την Κωνσταντινούπολη. Το επαρχιακό αυτό κράτος υπήρξε η γέφυρα με στόχο την επανάκτηση της παλαιόφατης βυζαντινής πρωτεύουσας και την παλινόρθωση του παλαιού μεγαλείου της.

Πολιτικά και πολιτιστικά οι ελληνόφωνοι μικρασιατικοί πληθυσμοί αποτέλεσαν κατά τους σκληρούς και πέτρινους αιώνες της δουλείας –αλλά και σήμερα, νομίζω όπου γνωρίζω και αν βρίσκονται, είτε στην ημεδαπή είτε στην αλλοδαπή, – αποτελούν τους επίλεκτους φορείς της βυζαντινής κληρονομιάς, τους ζωντανούς μάρτυρες της αδιάκοπης βυζαντινής παραδόσεως.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Ανθίππ Φιαμού, από τη Χίο. Θέλω να μας κάνετε ένα διαχωρισμό των δυτικών φεουδαρχών απ' τους φεουδάρχες που υπήρχαν στη Μικρά Ασία.

B. Καραγεώργος. Οι φεουδάρχες της Μικράς Ασίας είχαν αυτή την τάση ανυπακοής προς την κεντρική εξουσία.

Στη δύση οι φεουδάρχες πρώτα πρώτα αναπτύχθηκαν πιο νωρίς χρονικά και σχεδόν ποδηγετούσαν την πολιτική του κράτους και του βασιλιά τους. Με λίγα λόγια, οι φεουδάρχες της Δύσης είχαν μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη εξουσία από τους φεουδάρχες της Μικράς Ασίας.

Γιάννης Κολμανιώτης, Δημοτικός Σύμβουλος. Μου έκανε εντύπωση που είπατε ότι αυτή η συμπεριφορά της ανυπακοής ήταν περίεργη. Γιατί θεωρείται περίεργο ο γηγενής πληθυσμός της Μικράς Ασίας να θεωρεί τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία σαν ένα ξένο σώμα;

B. Καραγεώργος. Κυρίως γι' αυτό το τελευταίο που είπατε. Η ιστορία επαναλαμβάνεται πάντοτε. Δηλαδή, οι ακριτικοί πληθυσμοί είχαν και τότε την εντύπωση ότι η κεντρική εξουσία, η πρωτεύουσα ας πούμε, ενδιαφέρεται μόνο για τα συμφέροντα τα δικά της και αγνοούν κυρίως τους ακριτικούς πληθυσμούς. Και σήμερα σχεδόν το ίδιο συμβαίνει. Η περιφέρεια παραπονιέται για το κράτος των Αθηνών. Το ίδιο συνέβαινε τότε και για τους ορεινούς πληθυσμούς, τους ακριτικούς, τους περιφερειακούς. Για τη στάση των αυτοκρατόρων και της κεντρικής διοίκησης. Και σε μεγάλο βαθμό αυτό έχει κάποια βάση. Γι αυτό πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν – αυτό το παρέλειψα λόγω χρόνου να σας το πω – στην ενότητα για την Εκκλησία – ότι το περίεργο – και εδώ είναι περίεργο πράγματι – ότι απ' τη Μικρά Ασία εμφανίστηκαν οι περισσότερες, οι μεγαλύτερες και οι πιο επικίνδυνες για την αυτοκρατορία αιρέσεις. Άλλα και στη Μικρά Ασία θεμελιώθηκε το Ορθόδοξο δόγμα, κυρίως το Χριστολογικό, όπως σας είπα, και το Τριαδικό. Ένα δε χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναφέρουν οι διάφοροι ιστορικοί είναι ότι η Εικονομαχία π.χ. που προήλθε από την Μικρά Ασία είχε την υποστήριξη του ακριτικού και του αγροτικού πληθυσμού λόγω της αδιαφορίας κατά τη γνώμη τους του κράτους για τους πληθυσμούς και την αντίθεσή τους προς το κράτος υποστηρίζοντας στην προκειμένη περίπτωση την Εικονομαχία. Απ' αυτά συμπεραίνουμε ότι οι ακριτικοί πληθυσμοί δεν τύχαναν την προσοχή της κεντρικής εξουσίας.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ

Θέμα: Το Βυζάντιο στη Μικρά Ασία.

Είναι ιδιαίτερη η χαρά μου που είμαι μαζί σας σήμερα, καθώς η καταγωγή μου είναι εν μέρει από τη Μενεμένη της Μικράς Ασίας, κοντά στη Σμύρνη – και εν μέρει επίσης από την Κωνσταντινούπολη. Αισθάνομαι ότι ανήκω σε αυτόν τον χώρο.

Θα επικεντρωθώ σήμερα σε μια περίοδο της Βυζαντινής Ιστορίας όπου ο πολιτισμός της Μικράς Ασίας απετέλεσε κοσμοϊστορικό γεγονός. Αναφέρομαι στην περίοδο του 7ου και 8ου αιώνα μ.Χ., μια περίοδο σκοτεινή για το Βυζάντιο. Πενιχρές ιστορικές πηγές και χαμπλός πλούτος σε σχέση με παλαιότερες εποχές, καθώς και μεταγενέστερες περιόδους. Ήταν η περίοδος κατά την οποία θα μπορούσε να είχε οβήσει η Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ήξενας όμως του μαχητικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας, το Βυζάντιο μπόρεσε να επιβιώσει και να αναδυθεί αργότερα, σε μεταγενέστερους αιώνες, και να γίνει η ισχυρότερη δύναμη ανατολικά της Κίνας. Θα εξετάσουμε αυτή τη δύσκολη περίοδο.

Για να κατανοήσουμε τι συνέβη στον 7ο αιώνα, πρέπει να τον χαρακτηρίσουμε ως επανάσταση στις διεθνείς σχέσεις. Για μερικούς αιώνες από τον 3ο ως τις αρχές του 7ου, δύο μεγάλες υπερδυνάμεις κυριαρχούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Απ' τη μία η Ρωμαϊκή και μετέπειτα η Βυζαντινή αυτοκρατορία και απ' την άλλη η Περσία. Και ναι μεν συνάντησαν, αλλά μακροχρόνια υπήρχε μία σιραπιγκή ισορροπία μεταξύ τους.

Τον 7ο αιώνα μ.Χ. ο προφήτης Μωάμεθ ένωσε τους Αραβες. Και ενωμένοι οι Αραβες απεδείχθησαν οι ισχυρότεροι πολεμιστές στον κόσμο.

Σε λίγες δεκαετίες απ' το θάνατο του Μωάμεθ οι χαλίφηδες, δηλαδή οι θρησκευτικο-πολιτικοί διάδοχοι του Μωάμεθ, κατέκτησαν ολόκληρη την Περσική αυτοκρατορία, ξεχύθηκαν στην κεντρική Ασία και νίκησαν έναν ισχυρότατο στρατό της Κίνας. Απ' την άλλη κατέκτησαν τις πλουσιότερες επαρχίες του Βυζαντίου: Συρία, Μεσοποταμία, Αίγυπτο, Παλαιστίνη και ολόκληρη τη Βόρεια Αφρική. Πέρασαν στην Ισπανία και από κει εισέβαλαν στη Γαλλία. Η δύναμή τους ήταν σε Ασία, Ευρώπη και Αφρική. Είχαν νικήσει όλες τις άλλες μεγάλες δυνάμεις.

Η πρωτεύουσα του χαλιφάτου μέχρι τα μέσα του 8ου αιώνα ήταν η Δαμασκός. Η Δαμασκός ήταν πολύ κοντά στα σύνορα της συρρικνωμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τα καινούργια σύνορα ήταν στην οροσειρά Ταύρου-Αντιταύρου, στα νοτιοανατολικά όρια της Μικράς Ασίας. Φανταστείτε να υπάρχει μια δύναμη που εκτείνεται ως τα πρόθυρα της Κίβας απ' τη μία και ως τον Ατλαντικό απ' την άλλη, και μπροστά της η Μικρασία.

Για αιώνες οι αραβικές επιθέσεις στη Μικρά Ασία ήταν περίπου ετήσιες. Ειδικά για την περίοδο που αναφέρομαι, από το 640 μ.Χ. έως το 741 μ.Χ., οι εισβολές ήταν σχεδόν συνεχείς. Διακοπή υπήρχε μόνο αν πέθαινε κάποιος χαλίφης και υπήρχαν πολλοί υποψήφιοι για τη διαδοχή στο χαλιφάτο, προκαλώντας εμφυλίους πολέμους μεταξύ των Αράβων. Τότε έκαναν για δύο – τρία χρόνια ανακωχή με τους Βυζαντινούς. Από τις σχεδόν συνεχείς αραβικές επιθέσεις επλήγη κάθε γωνιά της Μικρασίας. Τη μία χρονιά το ένα μέρος, την άλλη το άλλο. Ειδικά οι περιοχές κοντά στα σύνορα είχαν πληγεί πάρα πολλές φορές.

Όταν ο Ηράκλειος αποφάσισε να αποχωρήσει απ' τη Συρία, μετά την ήττα στη μάχη του ποταμού Γιαρμούκ, διαπίστωσε ότι δεν μπορεί η αυτοκρατορία να διακινδυνεύει πλέον παρατεταγμένες μάχες. Υιοθέτησε μια αμυντική στρατηγική που απέφευγε τις παρατεταγμένες μάχες, μια στρατηγική που έδειχνε να αφίνει τις επαρχίες της Μικρασίας στο έλεος του εχθρού, σε κάποιο βαθμό, που αναπληρωνόταν όμως με ένα σύστημα οχυρώσεων σε κάθε περιοχή και ένα σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης και συναγερμού. Με ένα σύστημα οπτικού τηλεγράφου: απ' τα σύνορα μέσα σε μια ώρα η πληροφορία έφτανε στην Κων/πολη, με άναμμα φωτιάς από λόφο σε λόφο. Η δημόσια διοίκηση έπρεπε σε περίπτωση που υπήρχε εισβολή να ειδοποιήσει όλα τα χωριά, ώστε οι άνθρωποι και τα ζωντανά τους να μεταφερθούν αλλού, δηλαδή σε οχυρά. Υπήρχε γρήγορη κινητοποίηση του πληθυσμού.

Αυτό το διάστημα η δημόσια διοίκηση και η στρατιωτική διοίκηση έχουν τον ίδιο διοικητή. Ήταν σημαντικό το έργο της δημόσιας διοίκησης σε ό,τι αφορά αυτόν τον τομέα. Στην αμυντική στρατηγική οι Βυζαντινοί απέφευγαν τις μεγάλες μάχες αλλά φρόντιζαν να αποδυναμώνουν πάντα τον εισβολέα, εκμεταλλευόμενοι την κούραση από τις μακρές πορείες του. Προέβαιναν σε συμπλοκές χαμπλής κλίμακας, π.χ. «καμένη γη» κοντά σε βυζαντινό οχυρό που πολιορκούνταν και επιθέσεις σε μικρά αγήματα του αντιπάλου που αναγκάζονταν να απομακρυνθούν από τις κύριες δυνάμεις του για να συλλέξουν τροφή για τα στρατεύματά του. Ήταν μια μέθοδος αποδυνάμωσης του εχθρού χωρίς μεγάλο κόστος ή ρίσκο.

Οι τακτικές αυτές αναφέρονται αναλυτικά στο βυζαντινό εγχειρίδιο στρατηγικής *Περί Παραδρομής Πολέμου*. Είναι ένα βιβλίο που εξηγεί τη στρατηγική του πως να εξουθενώνεις έναν αντίπαλο, πώς να τον αποδυναμώνεις, να του δημιουργείς κό-

στος, χωρίς να παίρνεις το ρίσκο μιας μεγάλης μάχης όπου μπορεί να τα χάσεις όλα σε ένα απόγευμα. Στη συνέχεια επειδή τα οχυρά της Μικρασίας δεν έπεφταν στο τέλος του καλοκαιριού, αναγκάζονταν οι Άραβες κάθε χρόνο να επιστρέψουν πίσω για να περάσουν το χειμώνα στην χώρα τους. Ήτοι ενώ υπήρχαν συνεχείς, σχεδόν ετήσιες επιθέσεις, δεν έπεσε η Μικρασία, βασιζόμενη σ' αυτή την στρατηγική.

Τα νέα σύνορα που χάραξε ο Ηράκλειος παρέμειναν σταθερά για αιώνες, μέχρις ότου να μπορέσει το Βυζάντιο να ξεκινήσει την αντεπίθεσή του.

Οι Άραβες πέρα από την στρατιωτική απειλή στην ξηρά κατόρθωσαν να αναπτύξουν και ισχυρότατες ναυτικές δυνάμεις. Ενώ για όλους τους προηγούμενους αιώνες της ιστορίας της Βυζαντινής και Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπήρχε ρωμαϊκή/βυζαντινή θαλασσοκρατία ή τουλάχιστον μεγάλη υπεροχή στον ναυτικό τομέα στη Μεσόγειο, ο μεγάλος χαλίφης Μουαοβίγια, στα μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ., δημιούργησε έναν στόλο ισχυρότερο από τον βυζαντινό. Και αυτό είχε ως αποτέλεσμα δύο φορές το χαλιφάτο να πολιορκήσει την Κων/πόλη. Την πρώτη το 674 μ.Χ. έως 678 μ.Χ. και τη δεύτερη το 718 μ.Χ. έως 719 μ.Χ. Και αυτό έγινε ως εξής. Οι Άραβες κατέκτησαν τη Ρόδο και τη μετέτρεψαν σε βάση. Από εκεί προχώρησαν στη θάλασσα του Μαρμαρά και στην Ασιατική πλευρά δημιούργησαν ναύσταθμο σ' έναν κατάλληλο όρμο. Ήτοι ο αραβικός στρατός διέσχισε τη Μικρασία από την οροσειρά Ταύρου-Αντιταύρου ως τη θάλασσα του Μαρμαρά κι εκεί με τα αραβικά πλοία πέρασε στην Ευρώπη, δηλαδή στην άμεση ενδοχώρα της Πόλης.

Με αυτόν τον τρόπο έγιναν οι δύο πολιορκίες της Κων/πόλης. Και οι δύο πολιορκίες απέτυχαν. Αν είχαν πετύχει, αν τότε η Κων/πόλη είχε πέσει, δεν υπήρχε καμία άλλη δύναμη στην Χριστιανοσύνη να ικανή να σταματήσει τους Άραβες. Και αν αυτό συνέβαινε, τότε όλη η Ευρώπη θα ήταν Μουσουλμανική, ακόμη και σήμερα. Τότε δεν υπήρχε άλλη ευρωπαϊκή δύναμη ικανή να αναμετρηθεί με τους Άραβες. Το 1453 μ.Χ. που αλώθηκε η Πόλη απ' τους Τούρκους η Δυτική Ευρώπη ήταν ήδη ισχυρή. Και πάλι οι Τούρκοι έφτασαν στη Βιέννη δύο φορές.

Τον 8ο αιώνα μ.Χ. η Ευρώπη ήταν υπανάπτυκτη και φτωχή. Αλλά η Κων/πόλη μόνη της δεν μπορούσε να σταθεί. Χρειαζόταν τη Μικρασία. Η πανίσχυρα οχυρωμένη Πόλη, για να ζει, έπρεπε να έχει τα φορολογικά έσοδα της Μικρασίας. Η Μικρασία ήταν το κρίσιμο σημείο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με τη Μικρασία να αντέχει τις σχεδόν ετήσιες επιθέσεις των Αράβων και τα τείχη της Κων/πόλης να αντέχουν ενάντια στις δύο αραβικές πολιορκίες, το Βυζάντιο κατάφερε να υπερασπίσει όλη την Χριστιανοσύνη και να διασώσει τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Έναν πολιτισμό που συνδυάζει καταβολές από την αρχαία Ελλάδα, την αρχαία Ρώμη και τη Χριστιανοσύνη. Αυτός ο πολιτισμός θα είχε σβήσει, αν η Κων/πόλη είχε πέσει στα χέρια των Αράβων. Σας ευχαριστώ.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Σύνεδρος. Όταν λέτε ότι υποχωρούσανε προς τα πίσω οι Βυζαντινοί για να εισέλθει ο εισβολέας (οι Άραβες κλπ.) μέσα στα οχυρά σημαίνει ότι κατέστρεφαν φυτείες κλπ., δηλαδή ακολουθούσαν την τακτική των Σκυθών κατά την αρχαιότητα;

Χαρ.Παπασωτηρίου. Να ξεκαθαρίσω. Δεν υποχωρούσε ο στρατός. Ο στρατός ήταν μοιρασμένος σ' όλη την Μικρά Ασία. ήταν τα θέματα. Το Ανατολικό θέμα στην ανατολική Μικρασία, το Αρμενικό θέμα στη βορειοανατολική Μικρασία, το Θρακήσιο θέμα στη νοτιοδυτική. Εξαρχής ήταν μοιρασμένη η Μικρασία σε διοικητικές και στρατιωτικές περιφέρειες. Άρα κάθε περιοχή είχε το δικό της στρατό και την αυτοάμυνά της. Δεν υπήρχανε μεγάλες μάχες αυτή την περίοδο. Η καμένη γη αφορούσε περιπτώσεις που υπήρχε πολιορκία μιας πόλης για μεγάλο διάστημα. Πολύπονες πολιορκίες είχαν το πρόβλημα ότι οι ιππείς εξαντλούσαν γρήγορα τα αποθέματα τροφής κοντά στην πόλη. Με την τακτική της καμένης γης αναγκάζονταν οι πολιορκητές να μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις για εύρεση τροφής.

Σύνεδρος. Στο σημείο που είπατε ότι έφτασαν οι Άραβες στη θάλασσα του Μαρμαρά. Ποια περίοδο ήταν; Ήμειναν και κατοίκησαν στο νησί του Μαρμαρά; Διότι από την εκκλησία και τους πρόσφυγες ξέρω ότι ο Άγιος Τιμόθεος εκκριστιάνισε πειραιές. Πρόκειται για τους Άραβες;

Χαρ.Παπασωτηρίου. Δυστυχώς δεν μπορώ να σας απαντήσω για τον Άγιο Τιμόθεο. Αυτό που μπορώ να πω είναι ότι οι Άραβες εγκαταστάθηκαν στη θάλασσα του Μαρμαρά δύο φορές. Το 684 έως 687 και 717 έως 718. Ο λόγος που επικράτησε το Βυζάντιο ενάντια στον στόλο των Αράβων είναι ότι το 677 έφτασε στην Κωνσταντινούπολη ένας Έλληνας πρόσφυγας από τη Συρία, ο Καλλίνικος που έδωσε στην βυζαντινή κυβέρνηση τη φόρμουλα για το υγρό πυρ. Το υγρό πυρ δεν ήταν κατάλληλο για ναυμαχίες ανοικτής θάλασσας. Άλλα για επίθεση σε ένα στόχο, αγκυροβολημένο σε στενό χώρο που το ένα πλοίο μπορεί να κάψει το άλλο, είχε μεγάλη αποτελεσματικότητα. Και αυτό συνέβη το 687. Με μια επίθεση κάπκε ο στόλος των Αράβων και έτσι αναγκάστηκαν να αποσύρθουν.

Σύνεδρος. Οι πόλεις της Καππαδοκίας είναι αυτής της περιόδου;

Χαρ. Παπασωτηρίου. Νομίζω ναι.

Αντώνιος Καζαντζόγλου, γυμνασιάρχης. Εγώ θέλω για συμπληρώσω το εξής: τους Άραβες τους σταμάτησε μετά από είκοσι χρόνια ο Κάρολος Μαρτέλλος. Επίσης ο πολιτισμός μας δεν κινδύνευε. Ο Αραβικός πολιτισμός είναι ο Βυζαντινός, ο Ελληνικός. Ας μην ξενάρμε ότι η Λατινική Δύση τον Αριστοτέλη τον έχει από τους Άραβες.

Χαρ. Παπασωτηρίου. Έχετε δίκιο γι αυτό. Ο Μαρτέλλος ανέκοψε την προέλαση των Αράβων στη Γαλλία. Όμως ήταν μακρινές αυτές οι δυνάμεις. Το κέντρο βάρους ήταν στη Δαμασκό. Δεν ένιωσαν οι Βυζαντινοί την κύρια ορμή των Αράβων. Αναμφισβήτητα οι Άραβες εκείνη την εποχή ανέπτυξαν μεγάλο πολιτισμό, τον όγδοο και ένατο αιώνα. Αν προσπαθήσει κάποιος να κάνει έναν πολλαπλασιασμό με τα αρχαία ελληνικά γράμματα. Κάπα σίγμα ταύ επί γιώτα δέλτα. Το δέκα τέσσερα με το είκοσι έξι. Το κάνουμε με τα αραβικά γράμματα. Προφανώς λοιπόν μεγάλη π συμβολή του αραβικού πολιτισμού. Όμως θα ήμασταν μουσουλμάνοι όπως στην κεντρική Ασία και όντως άλλα μέρη που κατάκτησαν όπως μεγάλο μέρος της Ινδίας και του Πακιστάν και της Περσίας. Δηλαδή, θα είχαμε άλλον πολιτισμό. Μουσουλμανικό. Δεν θα ήταν αυτός ο πολιτισμός που έχουμε σήμερα.

Ανθίππ Φιαρού. Πώς έφτασαν οι Άραβες ως τον Μαρμαρά; Δεν τους σταμάτησε κανείς; Πώς διέσχισαν όλη την Μικρά Ασία και ο στόλος απ' τη Ρόδο έφτασε στο Μαρμαρά; Και κάτι άλλο. Θα τανε καλύτερο πιστεύω για όλο τον κόσμο αν ο Κάρολος (Μαρτέλλος) έχανε τη μάχη του Πουατιέ. Γιατί αν σήμερα η Ευρώπη ήταν αραβική θα ήταν και η Αμερική αραβική και ο κόσμος θα είχα άλλη όψη σήμερα.

Χαρ. Παπασωτηρίου. Το zήτημα δεν είναι γιατί δεν ανεκόππη π πορεία. Το zήτημα είναι πως επιβίωσε το Βυζάντιο μιας δύναμης που είχε δεκαπενταπλάσιο προϋπολογισμό. Δηλαδή είναι σαν να εισβάλει η Αμερική στο Μεξικό και αυτό να επιβιώσει. Αυτό είναι το ενδιαφέρον. Πώς τα κατάφερε το Βυζάντιο. Όλοι οι άλλοι πιπήθηκαν. Και τα κατάφερε αποφεύγοντας τις μάχες. Άρα τους άφησαν να περάσουν. Όχι κάνοντας κλεφτοπόλεμο. Κλεφτοπόλεμο κάνουν οι μη τακτικές δυνάμεις. Άλλα οι μέθοδοι είχαν ομοιότητες κλεφτοπόλεμου. Και το ναυτικό τους ήταν πιο ισχυρό. Φυσικά πριν τη φθορά που υπέστησαν το 678. Άρα σαν συμπέρασμα: απορίας άξιον είναι πως επέζησε αυτή η αυτοκρατορία έναντι τόσο συχνών και ισχυρών επιθέσεων.

ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ

Θέμα: Οικονομικές προϋποθέσεις του Μικρασιατικού Πολιτισμού.

Κυρίες και κύριοι, ευχαριστώ πολύ για την τιμητική σας πρόσκληση.

Θέλω να ξεκινήσω από μια παραπόρηση: Η Επανάσταση του 1821 δημιούργησε ένα κρατίδιο, το οποίο σήμερα μας έχει κάνει να ξεχάσουμε ότι ο κρατιαίος ελληνικός κόσμος του μεσαίωνα που ξεκινούσε από την Ιταλία και έφτανε ως τη Μέση Ανατολή, είχε ως επίκεντρο πολιτικό, πολιτιστικό, οικονομικό τη Μικρά Ασία. Η Μικρά Ασία ήταν η καρδιά του βυζαντινού κόσμου, ήταν η καρδιά του ελληνικού κόσμου.

Εγώ θα αναφερθώ στην οικονομική και κοινωνιολογική διάσταση αυτού του γνήματος.

Το Βυζάντιο από οικονομικής πλευράς ήταν μια παγκόσμια υπερδύναμη, όπως αποδεικνύεται από τα βυζαντινά νομίσματα που έχουν βρεθεί στην Κίνα, την Αφρική, τη Σιβηρία. Έχουν βρεθεί θυσαυροί βυζαντινών νομισμάτων, πράγμα που σημαίνει ότι το Βυζάντιο ήταν μια μεγάλη εξαγωγική δύναμη. Η οικονομία του δεν αποσκοπούσε μόνο στην κάλυψη των εγχωρίων αναγκών, αλλά ταυτόχρονα και στην εξαγωγή προϊόντων πολυτελείας, κυρίως, τα οποία παράγονταν στα εργαστήρια, στις βιοτεχνίες και τις οικοτεχνίες της επικράτειας.

Η Μικρά Ασία έγινε το οικονομικό κέντρο της αυτοκρατορίας, μετά την απώλεια της Μέσης Ανατολής, του σιτοβολώντα της Αιγύπτου, των εύφορων περιοχών της Συρίας και της Μεσοποταμίας, από τους Άραβες τον έβδομο αιώνα. Εκτοτε και περίπου μέχρι την εποχή των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, όταν έγινε το Βυζάντιο τις τελευταίες του μικρασιατικές πόλεις, η Μικρά Ασία είναι το κέντρο της οικονομίας της αυτοκρατορίας. Είναι μια περιοχή με μεγάλη κτηνοτροφία, με μεγάλους σιτοβολώντες που παρείχαν αυτάρκεια στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, υπάρχει βιοτεχνία, τεχνολογία με τον καλύτερο εξοπλισμό της εποχής εκείνης. Στην ουσία από τη Μικρά Ασία ζει το Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Η οικονομική σημασία της Μικράς Ασίας φαίνεται και απ' το ότι η Βαλκανική από την εποχή της καθόδου των Σλάβων μέχρι που ο Βουλγαροκτόνος συνθίβει τους Βουλγάρους – δηλαδή για πέντε αιώνες περίπου – είναι βυθισμένη στο χάος.

Οι αγρότες όταν είχαν κακή σοδιά δεν μπορούσαν να πληρώσουν τα χρέα τους, αναγκάζονταν να δανειστούν απ' τους πλουσιότερους, τους γαιοκτήμονες, και αν την επόμενη χρονιά συνέβαινε το ίδιο, έπεφταν σε κατάσταση εξάρτησης. Τότε παρενέβαινε η κεντρική κυβέρνηση και έκανε ένα είδος σεισάχθειας. Έδινε στους αγρότες χάρη, τους επέστρεφε τα χρήματα και τα κτήματά τους και κατ' αυτό τον τρόπο δεν υπήρχε ποτέ η δουλοπαροικία.

Αυτό επηρέασε πολύ θετικά το φρόνημα του Βυζαντινού πληθυσμού της Μικράς Ασίας. Ήταν ελεύθεροι και πολεμούσαν για την ελευθερία τους. Έρχονται οι Κομνηνοί που διέπραξαν δύο μεγάλα σφάλματα. Το ένα είναι περισσότερο συγχωρητέο, εννοώ τα προνόμια που έδωσαν στους Ενετούς, όταν βοήθησαν στην απώθηση της εισβολής των Αράβων. Το δεύτερο σημαντικό σφάλμα, επειδή οι ίδιοι οι Κομνηνοί κατάγονταν από ισχυρές οικογένειες της Μικράς Ασίας, ήταν ότι κατέργησαν αυτή την επί αιώνες προστασία της περιουσίας των αγροτών, με αποτέλεσμα μέσα σε μια γενιά ο Μικρασιατικός πληθυσμός να δουλοπαροικοποιηθεί. Βέβαια δεν ήταν όπως η εξάρτηση των δυτικών, αλλά ήταν χρεωμένοι, εστερούντο της γης τους, γίνονταν εργάτες μισθωτοί στα κτήματα των πλουσίων.

Σ' αυτό το διάστημα νομάδες με πρόβατα έψαχναν φίλιο έδαφος για βοσκή και σιγά – σιγά έφτασαν ως τα παράλια, εκατό περίπου χρόνια πριν την άλωση της Πόλης.

Άρα λοιπόν βλέπουμε ότι έχει καταληφθεί το μέγιστο μέρος της Μικράς Ασίας και δεν είναι πλέον υπό Βυζαντινό έλεγχο. Ο Ελληνισμός εξοντώνεται, μεγάλες μάζες εξισλαμίζονται ακουσίως, ή και εκουσίως, μερικές φορές. Άλλοι εξοντώνονται, άλλοι φεύγουν προς τη Δύση και εκεί σβήνει σιγά – σιγά η αιώνια Ελληνική παρουσία χωρίς όμως να εξαλειφθεί τελείως.

Αυτό που λέμε Μικρασιατικός Ελληνισμός έχει τρεις πηγές: η πρώτη είναι ο Πόντιος. Ο Πόντος είναι η πιο σταθερή ελληνική πηγή σε όλες τις ελληνικές περιοχές. Αυτό φαίνεται και απ' τη γλώσσα που είναι αρχαία Δωρικά. Οι Κομνηνοί αναβιώνουν τον Πόντιο με την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, όταν διαλύεται το Βυζάντιο, το 1204, σε πρώτη φάση. Αυτοί μένουν αυτόνομοι ως το 1461 που κατελήφθησαν απ' τους Τούρκους. Άλλα ποντιακά παρουσία είναι συνεχής. Δεν εξοντώνεται εκεί ο πληθυσμός.

Το δεύτερο σημείο είναι οι ελληνικοί πληθυσμοί που μένουν εγκλωβισμένοι στην Ανατολία, οι οποίοι προσπαθούν με όλους τους τρόπους να επιβιώσουν. Γίνονται τουρκόφωνοι, με έντονη ελληνική συνείδηση. Ένας τέτοιος θύλακας ήταν στην Καππαδοκία, που επιβίωσε μέσα από πολύ αντίξοες συνθήκες.

Το τρίτο μέρος της Μικράς Ασίας που είναι και το πιο γνωστό, δηλαδή ο Ελληνισμός της Σμύρνης και της Δυτικής Μικράς Ασίας είναι ελληνικός που ανανεώνεται συνεχώς από Έλληνες άλλων περιοχών. Π.χ. μετά τα Ορλωφικά το 1770 πλήθη Ελλήνων έφυγαν απ' την Πελοπόννησο και πήγαν στη Μικρά Ασία. Επίσης υπάρχει μια συνεχής δημογραφική ανανέωση απ' τα νησιά του Αιγαίου. Γι αυτό και αυτός ο

Ελληνισμός είναι πιο ακμαίος και πιο νεανικός.

Αυτές οι τρεις είναι οι κυριότερες καπηγορίες των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Μετά τα Ορλωφικά και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα έχουμε μια ραγδαία οικονομική ανάπτυξη του Μικρασιατικού πολιτισμού και Ελληνισμού.

Οι Ελληνες της Μικράς Ασίας εξειδικεύονταν εκεί που είχαν συγκριτικό πλεονέκτημα. Οι Τούρκοι ως πολεμιστές και κατακτητές θεωρούσαν κατώτερο θέμα την Οικονομία, επέτρεπαν τις διάφορες εθνότητες να ασχολούνται μ' αυτήν: Αρμένιοις, Εβραίοις και κυρίως τους Έλληνες. Οι Μικρασιάτες επωφελήθηκαν απ' αυτό το γεγονός με αποτέλεσμα μέσα σε λίγο διάστημα απ' την αναζωογόνηση του πολιτισμού τους, τον 19ο αιώνα, κατάφεραν να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της Μικρασιατικής οικονομίας. Το 1922 υπάρχουν τεράστιες εκτάσεις που ανήκαν σε Έλληνες. Οι εκτάσεις αυτές είχαν αγοραστεί από Έλληνες αφού πριν πλούτισαν από εμπορικές δραστηριότητες ή βιοτεχνικές.

Πρώτα ανέρχονται στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, γίνονται βιοτέχνες, οικοτέχνες, παραγωγοί, έμποροι και στη συνέχεια επενδύουν σε γη. Επενδύουν σε ακίνητα, σπίτια δυτικοευρωπαϊκού ρυθμού. Η Σμύρνη ήταν μια πόλη ανώτερη αισθητικά και πολιτιστικά από την Αθήνα. Αυτό σημαίνει ότι ο πλούτος συσσωρεύεται στα χέρια της ελληνικής πλούσιας τάξης και ο πλούτος επενδύεται.

Στη συνέχεια αναπτύσσεται και πνευματικά ο Ελληνισμός. Η ανάπτυξη αυτή είναι απόρροια της οικονομικής κυριαρχίας. Υπάρχει η εντύπωση ότι η ελληνική εργατική τάξη γεννήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν ήρθαν δύο εκατομμύρια πρόσφυγες στην Ελλάδα και αναγκάστηκαν να εργαστούν ως προλετάριοι και εξ αυτού γεννάται η ελληνική εργατική τάξη. Εγώ δε νομίζω ότι συμβαίνει αυτό. Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός που προσφυγοποίηθηκε, δια της βίας το 1922, δεν ανήκε σε κάποια εργατική τάξη για να αναπαράγει την εργατική του υπόσταση εδώ. Οι Μικρασιάτες ήταν κάτιοχοι μέσων παραγωγής στη Μικρασία. Ήταν εύποροι, ιδιοκτήτες, είχαν σπίτια, εκτάσεις, επιχειρήσεις, ήταν επιχειρηματίες. Η καταστροφή τους έκανε φτωχούς.

Μόλις ήρθαν στην Ελλάδα ακολούθησαν μια στρατηγική οικονομικής ανασυγκρότησης. Αν και δεν είχαν τίποτε και ξεκίνησαν απ' το μηδέν, είχαν την τεχνογνωσία της οικονομικής επιτυχίας, κάτι που δεν υπήρχε στην Ελλάδα. Η Ελλάδα ήταν μια υπανάπτυκτη χώρα. Οι Μικρασιάτες όμως είχαν στο μυαλό τους τον τρόπο δημιουργίας παραγωγικών επιχειρήσεων και κατάφεραν να ξεφύγουν απ' τη μοίρα τους. Το κατάφεραν σύντομα και απ' τη δεκαετία του τριάντα δημιουργούνται επιχειρήσεις συνεχώς από Μικρασιάτες.

Όλη η βιομηχανία στην Ελλάδα στήθηκε με βάση την εμπειρία και τεχνογνωσία των Μικρασιατών. Η Μικρασία είναι ένα πολυεθνικό μέρος. Ακόμα και σήμερα συμβαίνει αυτό. Σημασία έχει ότι οι Έλληνες το '22 δεν είναι μόνο αριθμητικά πλειοψηφία, αλλά και ποιοτικά είναι αυτοί που κρατούν την οικονομία στα χέρια τους.

Σας ευχαριστώ πολύ.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Αντώνης Καζαντζόγλου. Μια μικρή διόρθωση. Η ποντιακή γλώσσα είναι απόγονος της Ιωνικής και όχι της Δωρικής. Της Δωρικής είναι η Τσακώνικη και Κατωταλική.

Μ. Μελετόπουλος. Οι πρώτες αποικίες του Πόντου ήταν Δωρικές, δεν ήταν Ιωνικές.

Α. Καζαντζόγλου. Απ' τη Μίλητο ήταν Ιωνικές. Είμαι συγγραφέας ανέκδοτου ποντιακού λεξικού για αυτό σας το αναφέρω. Επίσης είχαμε ισχυρούς πληθυσμούς και στην Πισιδία και στη Λυκαονία και στην Κιλικία και στη Λυκία. Κλείνοντας θέλω να πω ότι οι Μικρασιάτες που προσφυγοποιήθηκαν, επιτέλους έγινε παραδεκτό απ' τους ιστορικούς, δημιούργησαν αστική τάξη στην Ελλάδα. Επίσης σχετικά με τον Κλεάνθη Σκαλιέρη, οι Τούρκοι μπορεί να ήσαν μικρότεροι αριθμητικά, αλλά ήλεγχαν το στρατό και τη χωροφυλακή. Οι εθνοτικές ομάδες που κρατούν το στρατό και τη χωροφυλακή μπορούν να επιβληθούν στις υπόλοιπες εθνότητες. Εμείς ας είχαμε τον πλούτο, εμείς και οι Αρμένιοι. Κατόρθωσαν να σφάξουν πρώτα τους Αρμένιους και μετά εμάς.

Μ. Μελετόπουλος. Έτσι είναι. Συμφωνώ απολύτως.

Πάνος Κοκκινόπουλος. Θα ήθελα μια διόρθωση σε σας που διορθώσατε. Είναι οπωσδήποτε ιωνική η γλώσσα των Ποντίων. Πλην όμως έχει πάρα πολλά δωρικά στοιχεία. Ξέρετε ως φιλόλογος ότι η κατάληξη – μες – στα ρήματα είναι καθαρά δωρική. (Γυρνώντας προς τον κο Μελετόπουλο λέει): Εδώ στη Νέα Ιωνία υπάρχουν τα ονόματα Στύλογλου, Εφραίμογλου, Μποδοσάκης και πολλοί άλλοι, οι οποίοι είναι «φοβεροί» παράγοντες οικονομικοί και εδώ σ' αυτόν τον τόπο μεγαλούργησαν.

Κανάκης, Γενικός Γραμματέας του Νέου Κύκλου Κωνσταντινουπολίτων. Κύριε Μελετόπουλε, αναφέρατε για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας ότι στηρίζεται σε τρία σημεία. Πόντος, Ανατολία και Παράλια Μικράς Ασίας. Πως συνδέετε αυτόν τον Ελληνισμό με τον Ελληνισμό της Κωνσταντινουπόλεως;

Μ. Μελετόπουλος. Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινουπόλεως είχε διαρκείας εισροές απ' αυτές τις περιοχές. Δηλαδή όπως σήμερα έρχονται όλοι στην Αθήνα, ως

το 1922 και από τη Βυζαντινή εποχή πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη. Θέλω να κάνω μια μικρή παρένθεση. Η Κωνσταντινούπολη είναι η μεγαλύτερη πόλη του Μεσαίωνα. Ο Ανδρεάδης λέει ότι είχε πληθυσμό ένα εκατομμύριο κατοίκους, την εποχή που το Παρίσι ήταν 5.000 κατοίκους και το Λονδίνο 10.000. Μόνο το Πεκίνο είχε αυτό το μέγεθος του πληθυσμού. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα και έως την Καταστροφή υπήρχε μια συνεχής μετακίνηση του πληθυσμού προς την Πόλη κυρίως απ' τη Μικρασία αλλά και απ' τη Βαλκανική.

N. Βρυώνης, Πρόεδρος του Επιμορφωτικού Συλλόγου Ηρακλείου Αττικής. Είπατε ότι η Βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια της ακμής της βρισκόταν και σε πολύ ανθηρή οικονομία. Θα ήθελα να μας περιγράψετε την οικονομία, τον τελευταίο αιώνα και μάλιστα λίγα χρόνια πριν την άλωση. Διότι λέγεται ότι πριν την άλωση γνησίθηκε από το κράτος να δοθούν χρυσαφικά κυρίως από τους πλούσιους, αλλά αυτοί αδιαφόρησαν και έτσι η Πόλη δεν άντεξε για πολύ.

M. Μελετόπουλος. Οι Βυζαντινοί νομισματολόγοι λένε ότι το υπέρπιρο διατήρησε τη χρυσή του ωφέλιμη ως τον 12ο αιώνα. Μετά άρχισε να νοθεύεται, άρα εμφανίστηκε ο πληθωρισμός. Πρόσφατα όμως διάβασα ένα βιβλίο του καθηγητού της Οξφόρδης κ. Χάρβεϋ που λέει ότι την εποχή των Κομνηνών ναι μεν υπήρχε ο πληθωρισμός, αλλά ήταν μια πολύ ανθηρή οικονομία ώστε την πρώτη άλωση, το 1204. Την εποχή των Παλαιολόγων δεν μπορούμε να μιλήσουμε για οικονομία, διότι και η ίδια η Κωνσταντινούπολη ήταν ένα είδος αποικίας των Ενετών. Οικονομικής αποικίας εννοώ. Ήδη από την εποχή των Κομνηνών υπάρχει μια παροικία των Ενετών 105.000 άτομα τους οποίους έσφαξε ο Ανδρόνικος ο Κομνηνός, με αποτέλεσμα να προκληθεί η τέταρτη Σταυροφορία. Την εποχή των Παλαιολόγων δεν υπάρχουν εδάφη, σιγά – σιγά έχουν όλα καταληφθεί. Υπάρχει μόνο το Δεσποτάτο του Μορέως. Όταν οι Τούρκοι μπήκαν στην Πόλη, το μεγαλύτερο μέρος είναι ερειπωμένο. Το Βυζαντινό νόμισμα έχει εξαφανιστεί απ' το προσκήνιο, έχουν αναπτυχθεί άλλες χώρες δυτικότερα του Βυζαντίου. Το Βυζάντιο είναι μια σκιά του εαυτού του. Η Παλαιολόγια περίοδος είναι ένας θλιβερός επίλογος. Όμως ακόμα και σ' αυτόν τον επίλογο το Βυζάντιο παρήγαγε την Παλαιολόγια Αναγέννηση. Εάν επισκεφτούμε την Φλωρεντία θα δούμε ότι οι πρώτες καλλιτεχνικές εκφράσεις της Αναγέννησης είναι άμεση συνέχεια της Παλαιολόγιας Βυζαντινής Αναγέννησης. Είναι φανερό ότι επειδή διακόπτεται βίαια η Βυζαντινή Αναγέννηση, μεταφέρεται στην Ιταλία και συνεχίζει. Άρα η Αναγέννηση είναι Βυζαντινό φαινόμενο. Ακόμη και στη φτώχεια του το Βυζάντιο παρήγε σπουδαία γράμματα, φιλοσοφία, τέχνη.

ΜΕΡΟΣ ΣΤ'

3η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Μάκης Λυκούδης

Μέλη: Νίκος Βουλγαρέλης,

Φραντζέσκα Βουδούρογλου Λάγκενφας

Σάββατο, 24 Νοεμβρίου 2007

ώρα 19.10 - 21.30

Στις 21.30 παρετέθη από το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ δεξίωση
προς τιμήν όλων των παραγόντων του Συμποσίου και των συνέδρων.
(Συνέβαλαν και ο Σύνδεσμος Αλαγιωτών και ο Φ.Ο.Ν.Ι.)

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

Θέμα: Οι Βυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας.

Στη μνήμη του καθηγητή μου Γεωργίου Δημητροκάλλη

Οι εκατοντάδες, λαξευμένες στον μαλακό πφαιστειακό βράχο, μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Καππαδοκίας, μιαζί με τους λιθόκτιστους ναούς στις πόλεις και στα εγκατελειμμένα βυζαντινά κέντρα της περιοχής, αποτελούν έναν ανεκτίμητο καλλιτεχνικό, ιστορικό και θρησκευτικό θησαυρό του Γένους μας, ο οποίος θα πρέπει να γίνει ευρύτερα γνωστός, ώστε να προστατευτεί με κάθε δυνατό μέσο.

Η μεγάλη ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων των ναών που λαξεύτηκαν στην Καππαδοκία κατά τον 9ο–11ο αιώνα εκφράζει, χωρίς αμφιβολία, τον πλούτο των πολιτισμικών στοιχείων που συνυπήρχαν στην από αιώνες ελληνικότατη επαρχία και κατά συνέπεια την πολυμορφία του βυζαντινού κόσμου. Η μονόκλιτη βασιλική και ο ελεύθερος σταυρός που αντιπροσώπευαν την παλιά ντόπια αρχιτεκτονική παράδοση, συνυπήρχαν με το γενικότερο παλαιοχριστιανικό τύπο της τρίκλιτης βασιλικής. Η βασιλική με το εγκάρσιο κλίτος, ανατολικής προέλευσης, όπως και οι τρίκογχες εκκλησίες, μας υπενθυμίζουν ότι η Καππαδοκία υπήρξε για αιώνες σημαντικότατο σταυροδρόμι. Επιπλέον, η χρήση του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού μαρτυρεί, στον τομέα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, τη σχέση που είχε ανακτήσει η επαρχία με την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη και η οποία διαπρήθηκε μέχρι την καταστροφική ήττα του βυζαντινού στρατού από τους Τούρκους στο Μαντζικέρτ στα 1071.

Οι βυζαντινοί σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας (εικ. 1), κατά κύριο λόγο υπόσκαφοι, αλλά και κτισμένοι με ντόπια λαξευμένη πέτρα συγκροτούν μιαν ιδιαίτερη κατηγορία ναών, η οποία δεν στο σύνολό της μελετηθεί επαρκώς¹.

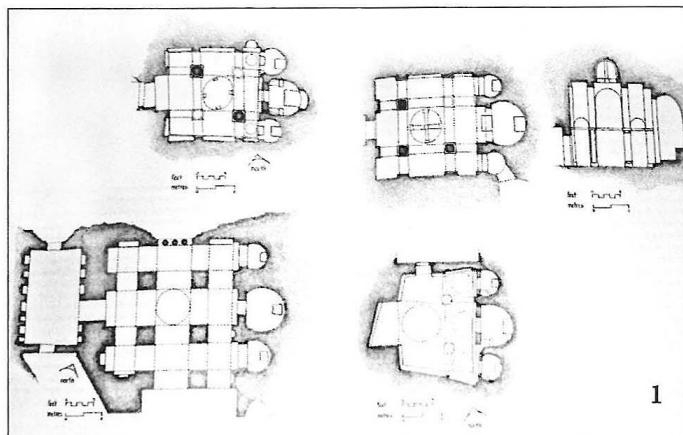
1. Βλ. κύρια S. Kostof, *Caves of God. The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia*, Massachusetts 1972, 120-143· Γ. Δημητροκάλλη, Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Μικράς Ασίας, Αθήναι 1978, 55-95.

Γνωρίζουμε 19 υπόσκαφους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς στην Καππαδοκία. Από αυτούς μόνο δύο είναι χρονολογημένοι βάσει επιγραφών. Λόγω του περιορισμένου αριθμού σελίδων που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν ισομερώς και οι 19 ναοί. Θα αναφερθούμε λοιπόν με συντομία στους υπόσκα-

φους ναούς αυτής της κατηγορίας, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν ήδη μελετηθεί και εν συνεχείᾳ, με αφορμή τη μελέτη του ναού «Karagedik Kilise», στους λιγοστούς κτιστούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της περιοχής που έχουν σωθεί ως σήμερα.

Κατά γενική ομολογία, στους καππαδοκικούς ναούς δεν απαντά η εκλέπτυνση της αρχιτεκτονικής της ναοδομίας της Κωνσταντινούπολης. Οι ντόπιοι οικοδόμοι, περιορισμένοι στα όρια της επαρχιακής παράδοσης, χρησιμοποίησαν τα παραδοσιακά οικοδομικά υλικά της περιοχής, δηλαδή τις καλολαξευμένες πέτρες. Σαφή προτίμηση έδειχναν και στους τετράγωνους πεσσούς που συνηθίζονται στην περιοχή, από τους κίονες, οι οποίοι ήταν σαφώς ξένα στοιχεία. Από τη σημερινή όμως που η Καππαδοκία ανέκτησε την ομαλή επικοινωνία με την Βασιλεύουσα (στα τέλη του 10ου και κατά τον επόμενο αιώνα), τα επονομαζόμενα από τους ερευνητές «κωνσταντινουπολίτικα» στοιχεία έφτασαν στην περιοχή και συγχωνεύτηκαν εύκολα με τις εγχώριες αρχιτεκτονικές μορφές και διακοσμήσεις, σε νέες πρωτότυπες και γόνιμες συνθέσεις.

Στους υπόσκαφους ναούς της Καππαδοκίας, οι τοίχοι, οι πεσσοί, οι κίονες, οι πηγικούλινδρικοί και οι χαμπλοί ημισφαιρικοί θόλοι, οι κόγχες του ιερού, όπως και ο λειτουργικός εξοπλισμός, η αγία Τράπεζα και ολόκληρα τέμπλα, έχουν λαξευτεί απευθείας στον μαλακό πηλοτειακό βράχο. Στην πλειονότητά τους, τα υπόσκαφα αυτά σταυροειδή εγγεγραμμένα παρεκκλήσια έχουν ασυνήθιστα μικρές διαστάσεις (σπάνια ξεπερνούν σε μήκος ή πλάτος τα 7 μ.). είναι χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένους ναούς το εμβαδόν δεν υπερβαίνει τα 8 μ^2 . Όλα τα παρεκκλήσια απολίγουν προς ανατολάς σε πεταλόσχημες αψίδες. Πολλά παρεκκλήσια μάλιστα δεν διαθέτουν πλάγια κλίτη.

Εικ.1: Χαρακτηριστικές κατόψεις μερικών από τους υπόσκαφους βυζαντινούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Καππαδοκίας (Kostof).

α) Υπόσκαφοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί.

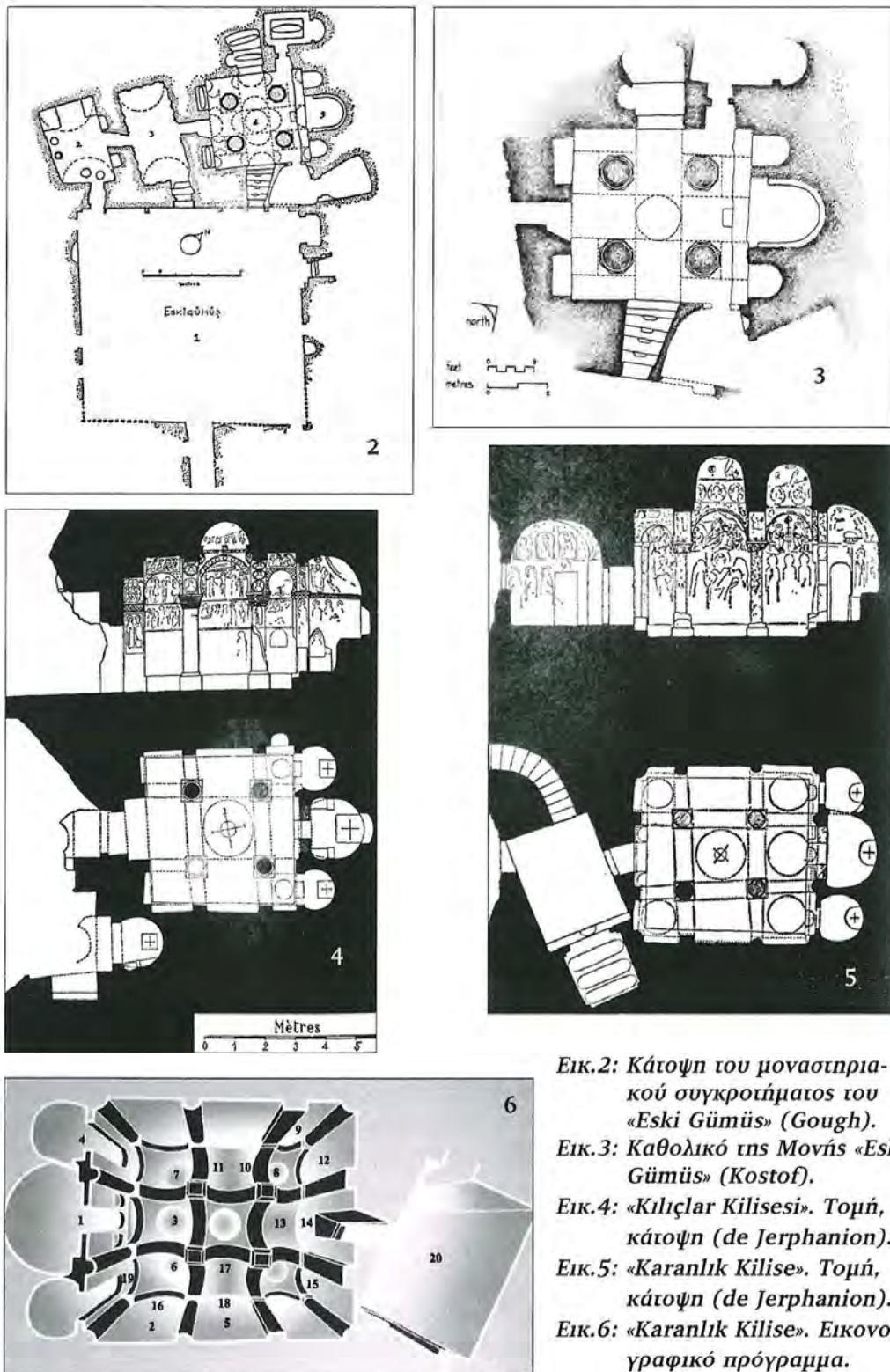
Οι περισσότεροι υπόσκαφοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας βρίσκονται στο σημερινό αρχαιολογικό «πάρκο», στο Göreme (τα βυζαντινά Κόραμα). Οι ναοί αυτής της κατηγορίας διαφέρουν αισθητά από τους αντίστοιχους τους στην Κωνσταντινούπολη. Στους λαξευτούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Καππαδοκίας είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές οι τροποποιήσεις και οι απλουστεύσεις των διαδεδομένων σχεδίων, οι οποίες βέβαια προκύπτουν από τον αφαιρετικό τρόπο κατασκευής: και τα εννέα διαμερίσματα που διαγράφονται στο εσωτερικό των καππαδοκικών ναών είναι ίσομεγέθη, έχουν ίδιο μέγεθος και, σε μια τουλάχιστον περίπτωση, όχι μόνο τα γωνιακά διαμερίσματα, αλλά και οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με τρούλους. Αυτή η ανέφικτη διαμόρφωση σε κτιστό με πέτρα οικοδόμημα, είναι εύκολη κατά τη λάξευση μιας σπηλιάς. Τα πεταλόμορφα σε κάτοψη τόξα και κόγχες ιερού συνηθίζονται επίσης στα μνημεία αυτά, τα οποία είναι πολλά και τις περισσότερες φορές διατηρούνται σε καλή σχετικά κατάσταση. Αυτή η ανάλαφρη εφαρμογή του αρχιτεκτονικού τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μας οδηγεί, χωρίς αμφιβολία, σε μια εποχή προγενέστερη από την αντίστοιχη που έλαβε χώρα η τυποποίηση και κωδικοποίηση του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναοδομικού τύπου στην Κωνσταντινούπολη (κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα).

Ας περάσουμε όμως στην παρουσίαση των σημαντικότερων υπόσκαφων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Καππαδοκίας που έχουν εντοπιστεί:

Το καθολικό της διαλυμένης βυζαντινής Movnīs, γνωστής ως «Eski-Gümüş» (εικ. 2, 3)², βρίσκεται στην νοτιών του Göreme περιοχή, σε απόσταση 7 χλμ. από τη σημερινή Niğde. Ο ναός, εξολοκλήρου υπόσκαφος και με βαριές αναλογίες, έχει πεταλόσχημες αψίδες και τόξα και διατηρεί τοιχογραφικό διάκοσμο του 11ου αιώνα.

Ο ναός «Kılıçlar Kilisesi» («Εκκλησία των Σπαθιών») στο Göreme (εικ. 4)³ είναι τετρακιόνιος, με διαστάσεις 5 x 5 μ. και κομψές αναλογίες. Όλα τα τόξα και οι αψίδες

2. H. Grégoire, *Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce*, BCH 33 (1909), 132-135· M. Cough, *The monastery of Eski Gümüş. A preliminary report*, Anatolian Studies 14 (1964), 147-161· ο ίδιος, *The monastery of Eski Gümüş. Second preliminary report*, Anatolian Studies 15 (1965), 157-164· ο ίδιος, *The monastery of Eski Gümüş*, Archaeology 18 (1965), 254-263· Γ. Δημητροκάλλη, *Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί*, 62-64.
3. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, 234-236· H. Grégoire, *Rapport sur un voyage*, 88-89· G. de Gerphanion, *Une nouvelle province de l'Art Byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, vol. I, I, Paris 1925, 199-242. Album II, πίν. 9, 33, 43, 44-58· K.M. Swoboda, In den Jahren 1950 bis 1961 erschienene Werke zur byzantinischen und weiteren ostchristlichen Kunst, *Kunstgeschichtliche Anzeigen* 5 (1961-1962), 126· Γ. Δημητροκάλλη, *Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί*, 65-68.

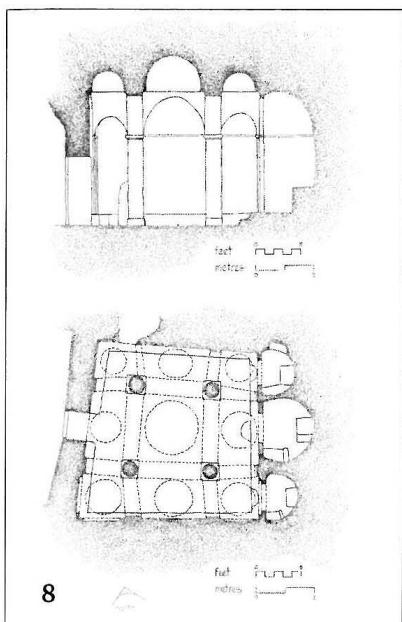
Εικ.2: Κάτοψη του μοναστηριακού συγκροτήματος του «Eski Gümüs» (Gough).

Εικ.3: Καθολικό της Μονής «Eski Gümüs» (Kostof).

Εικ.4: «Kılıçlar Kilisesi». Τομή, κάτοψη (de Jerphanion).

Εικ.5: «Karanlık Kilise». Τομή, κάτοψη (de Jerphanion).

Εικ.6: «Karanlık Kilise». Εικονογραφικό πρόγραμμα.

8

Εικ. 7: «Karanlık Kilise». Άποψη του εσωτερικού του ναού με τις τοιχογραφίες του.

Εικ. 8: «Elmali Kilise». Τομή, κάτοψη (Kostof).

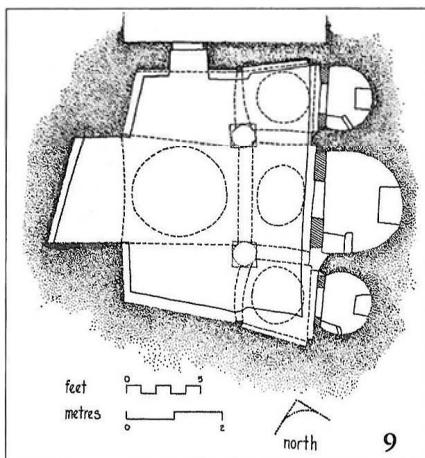
του είναι πεταλόμορφες. Τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα καλύπτουν χαμπλοί πημισφαιρικοί θόλοι (ασπίδες), ενώ τα δυτικά επίπεδη σκαλισμένη οροφή. Από το νάρθικα του ναού, σύμερα σώζεται μόνο η ανατολική κεραία. Κατά τον Jerphanion, «... η κάτοψη είναι βυζαντινή, αλλά ο χαρακτήρας καππαδοκικός ...».

Ο μικρός, κατάγραφος εσωτερικά, ναός «Karanlık Kilise» («Σκοτεινή Εκκλησιά») (εικ. 5-7)⁴ βρίσκεται στην περιοχή του Göreme. Λαξευμένος εξολοκλήρου στον βράχο και με κατεστραμμένους τους τρεις από τους τέσσερις λεπτούς κίονες του (εκτός από τον νοτιοανατολικό), ο ναός έχει το δάπεδό του κάτω από το αντίστοιχο του μικρού ακανόνιστου νάρθικα. Ο τρούλος έχει χαμπλό τύμπανο, ενώ ένας πημισφαιρικός τρουλίσκος καλύπτει την ανατολική κεραία. Επάνω από τα γωνιαία διαμερίσματα υπάρχουν ασπίδες επί λοφίων.

Ο μικρός ναός (διαστ. 5,50 x 6 μ.) «Elmali Kilise» («Εκκλησία της Μηλιάς», εικ. 8)⁵ στο Göreme, δεν διατηρεί πια το νάρθικά του. Οι κίονες που στηρίζουν τον

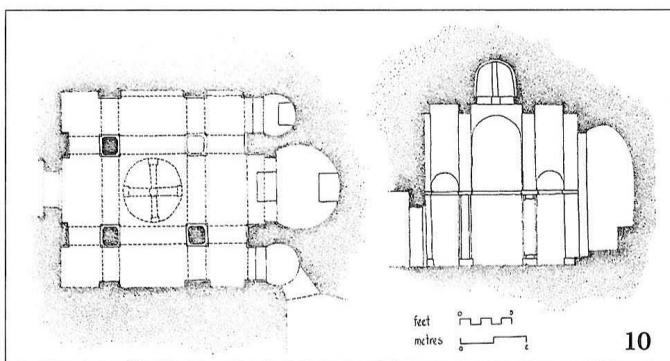
4. Το εσωτερικό του φωτίζεται μόνο από ένα άνοιγμα στο νάρθικα. Για το ναό, που στα χρόνια του de Jerphanion χρησιμοποιούνταν ως περιστερώνας βλ. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, 212-216· H. Grégoire, ὥ.π., 86· G. de Gerphanion, ὥ.π., vol. I, I, 393-430. Album II, πίν. 95-112· L. Budde, *Göreme. Hölenkirchen in Kappadokien*, Düsseldorf 1958, 16-20, πίν. 56-69· M. Restle, *Studien zur frühchristlichen Architektur Kappadokiens*, Wien 1979, τ. 1, 56-58, 63-64, 129-130, πίν. 218-244.

5. H. Rott, ὥ.π., 219-223· H. Grégoire, ὥ.π., 86-87· G. de Gerphanion, ὥ.π., vol. I, II, 431-454. Album II, πίν. 95, 112-124, 135· L. Budde, *Göreme*, πίν. 70-76· M. Restle, ὥ.π., τ. 1, 56-61, 127-128, πίν. 193-217.

Εικ. 9: «Çarıklı Kilise», κάτοψη (Kostof).

Εικ. 10: «Vezir Hane». Κάτοψη, τομή (Kostof).

του σταυρού καλύπτονται με τρουλίσκους. Οι αψίδες του ιερού δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που μοιάζουν με τις αντίστοιχες του ναού «Elmalı Kilise».

Ο κατάγραφος εσωτερικά ναός «Vezir Hane», στα ΒΔ του σημερινού τουρκικού χωριού Matchan (εικ. 10), αποτελούσε άλλοτε καθολικό μονής⁷. Με αρμονικές αναλογίες, ο ναός έχει σχετικά υψηλό τύμπανο τρούλου.

Ο ερειπωμένος ναός «Ala Kilise» («πολύχρωμη εκκλησία»)⁸, στο Ali Summasi Dağ στο Περίστρεμμα, μοιάζει κατά τους Ramsay-Bell και Γ. Σωτηρίου, με το ναό του Φυρσανδίν⁹. Είναι επιμήκης, με πεσσούς, κανονική λαξευτή τοιχοποιία και εξω-

τρούλο είναι λεπτοί, με τετράγωνες βάσεις, και κιονόκρανα με σχήμα άβακα. Τα γωνιαία διαμερίσματα και οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με πυρσφαιρικούς τρουλίσκους..

Ο ναός «Çarıklı Kilise» («Εκκλησία των Σανδάλων»), στην περιοχή του Göreme (εικ. 9)⁶, δεν σώζει πια το νάρθηκά του. Η είσοδός του βρίσκεται στη βόρεια πλευρά. Έχει ακανόνιστη κάτοψη, χωρίς δυτικά γωνιαία διαμερίσματα. Τα ανατολικά διαμερίσματα και η αντίστοιχη κεραία

6. H. Rott, ο.π., 216-219· H. Grégoire, ο.π., 85· G. de Gerphanion, ο.π., vol. I, II, 455-473. Album II, πίν. 95, 111-112, 125-132· L. Budde, *Göreme*, πίν. 77· M. Restle, ο.π., τ. 1, 56-61, 127-128, πίν. 193-217.

7. G. de Gerphanion, ο.π., vol. I, II, 498-503. Album II, πίν. 137.

8. W. M. Ramsay-G. L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909, 399-403, εικ. 324-327.

9. Για το ναό αυτό βλ. J. Strzygowski, *Kleinasiens ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903, 154-156, εικ. 123-125.

ιερικά πεταλόμορφα διακοσμητικά τόξα. Η κεντρική αψίδα είναι επίσης πεταλόμορφη, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφουνται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Ο Γ. Σωτηρίου θεώρησε το ναό κτίσμα της πρώτης χιλιετίας¹⁰.

Ο ναός «Çambazlı Kilise» («εκκλησία του ακροβάτη»)¹¹ βρίσκεται στο Ortahisar. Πρόκειται για έναν υπόσκαφο ναό, από τον οποίο λείπουν τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα και η ανατολική κεραία του σταυρού. Ο τρούλος στηρίζεται επάνω σε κανονικά λοφία. Τα κιονόκρανα του ναού είναι χονδροειδή, ενώ από τις τοιχογραφίες του, που τοποθετούνται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, σημαντικότερες είναι ο Ευαγγελισμός και ο Ασπασμός.

Ο ναός του Mamasun¹² βρίσκεται κοντά στη σημερινή τουρκική χωριό Mamasun και οι κάτοικοί του τον ονομάζουν Köy Ensesi Kilisesi (=Ναός κοντά στο χωριό). Πρόκειται για ναό σταυροειδή εγγεγραμμένο, με βαριές αναλογίες σκαμμένο εξολοκλήρου στον βράχο, απομονωμένου από άλλα κτίσματα και με πολλές τοιχογραφίες. Ήταν αφιερωμένος στους αγίους Μάμα και Κωνσταντίνο. Ο τρούλος στηρίζεται επάνω σε μεγάλους πεσσούς (70-80 εκ.), ενώ το ιερό αποτελείται από μια μεγάλη πεταλόσχημη αψίδα, με διάμετρο μεγαλύτερη από το πλάτος της ανατολικής κεραίας. Θεωρείται ένας από τους πρώτους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Καππαδοκίας, χωρίς να έχει χρονολογηθεί με ακρίβεια.

Ο ναός «Karanlık Kale»¹³, στην κοιλάδα του Περιστρέμματος, αποτελούσε πιθανότατα το καθολικό μιας μονής, εξολοκλήρου σκαμμένης στον βράχο. Πρόκειται για ένα επιμήκη τετράστυλο ναό με εξαιρετικά μικρή ανατολική κεραία. Το ιερό έχει τρεις άνισες πεταλόσχημες αψίδες. Γενικά ο ναός είναι βαρύς, χωρίς γλυπτό διάκοσμο και με ελάχιστα ίχνη χρωμάτων.

Ο ναός «Direkli Kilise» («Εκκλησία των κιόνων», εικ. 11)¹⁴ βρίσκεται στην κοιλάδα του Περιστρέμματος και σε απόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων από το Karanlık Kale. Είναι τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος, με μεγάλους πεσσούς (διαστ. 1 x 1 μ.). Έχει προσαρτημένο ναϊσκο, νάρθικα, εξωνάρθικα και τρεις αψίδες, όλες πεταλόμορφες. Ο νάρθικας κοσμείται με πολλά τυφλά αψιδώματα. Στο εσωτερικό

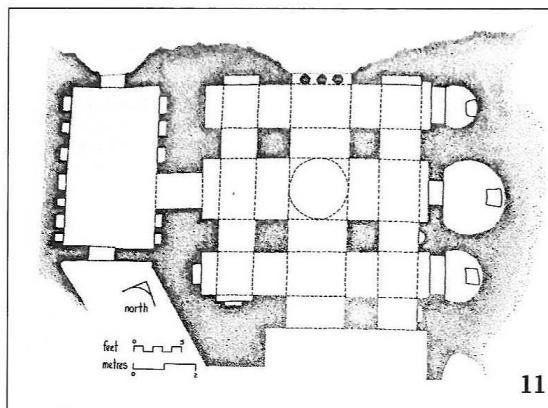
10. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Αθήναι 1942, 439.

11. N. Thierry, *Une nouvelle église rupestre de Cappadoce, Cambazlı Kilise à Ortahisar*, *Journal des Savants* 1963, 5-23.

12. M. και N. Thierry, *Voyage archéologique en Cappadoce dans le massif volcanique de Hassan Dağ*, *Revue des Etudes Byzantines* 19 (1961), 435-436 · οι ίδιοι, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région de Hasan Dağı*, Paris 1963, 26-27, εικ. 4, πίν. 10.

13. Οι ίδιοι, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, 35-37, εικ. 7, πίν. 21-23.

14. Οι ίδιοι, *Voyage archéologique en Cappadoce*, 426-427 · οι ίδιοι, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, 183-192, εικ. 44-45, πίν. 82-89.

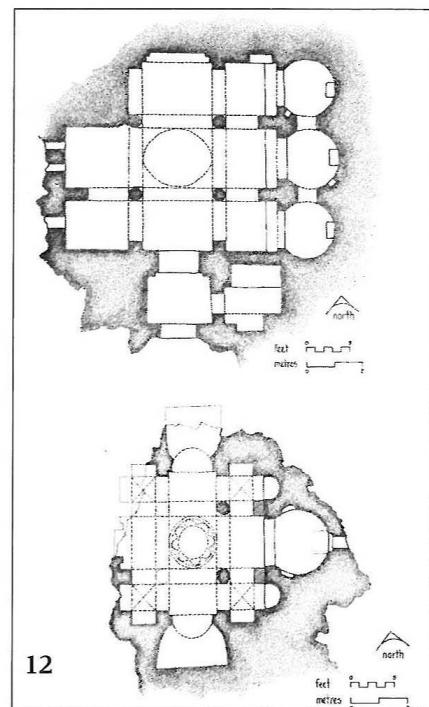

11

Εικ. 11: «Direkli Kilise», κάτοψη (Kostof).

Εικ. 12.1: Υπόσκαφος ναός στο Soandere, κάτοψη (Kostof).

Εικ. 12.2: «Sarica Kilise», κάτοψη (Kostof).

12

του ναού διατηρούνται τοιχογραφίες, κοσμήματα και επιγραφές διαφόρων εποχών, δυστυχώς όμως σε κακή κατάσταση. Στο γείσο των τριών αψίδων του ιερού σώζεται η κιπτορική επιγραφή με τα ονόματα των αυτοκρατόρων Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η', ένδειξη ότι ο ναός τοιχογραφήθηκε μεταξύ του 976 και 1025 μ.Χ.

Ο υπόσκαφος ναός στο Soandere (εικ. 12.1) έχει νάρθηκα και είσοδο στη νότια πλευρά¹⁵. Το ιερό, σαφώς απομονωμένο από τον κυρίως ναό, αποτελείται από τρεις πεταλόμορφες αψίδες που επικοινωνούν μεταξύ τους. Στο ναό υπάρχουν και ενιοχυτικά τόξα που συνδέουν τους τέσσερις κίονες μεταξύ τους και με τις παραστάδες που βρίσκονται στις τέσσερις εσωτερικές πλευρές. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες και επιγραφές.

Ο ναός «Sarica Kilise» («υποκίτρινη εκκλησία», εικ. 12.2) αποδίδεται γενικά στον 11ο αιώνα¹⁶. Είναι μικρός (σκαμμένος σε ένα μικρό απομονωμένο βραχώδη κώνο), σταυροειδής εγγεγραμμένος με κόγχες, αμφίβολης και αβέβαιης καταγωγής, δεδομένου ότι το θέμα των κοχχιών σταυροειδών εγγεγραμμένων είναι περίπλοκο. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται πολλές τοιχογραφίες εξαιρετικής τέχνης.

15. H. Rott, ο.π., 124-126, εικ. 36.

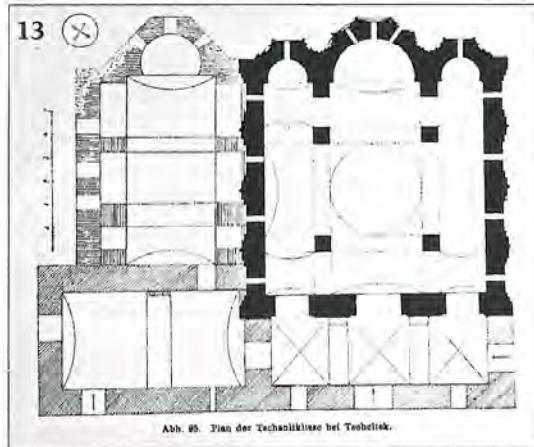
16. H. Rott, ο.π., 208-210, εικ. 70-71. J. Lafontaine, Sarica Kilise en Cappadoce, *Cahiers Archéologiques* 12 (1962), 263-284.

β) Οι κυιστοί περίοπτοι ναοί.

«Çanlı Kilise» στο Çeltek - βυζαντινός ναός στο Üçayak

Ο ναός «Çanlı Kilise» («ναός με σόμαντρο») στο Çeltek (εικ. 13-14)¹⁷, κυισμένος στον τύπο του απλού τετράστυλου σταυροειδή εγγεγραμμένου, έχει κομψές αναλογίες. Ο κυρίως ναός έχει διώροφο νάρθηκα και παρεκκλήσι, που είναι μεταγενέστερες προσθήκες. Οι ιδιαίτερα προσεγμένες τοιχοποιίες του κοσμούνται εξωτερικά με σειρές τυφλών αψιδωμάτων. Ο ωραίος τρούλος του, που σωζόταν ακόμη μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα (εικ. 14), είχε ψηλές αναλογίες, δωδεκάπλευρο τύμπανο, πλαστικότατα διαμορφωμένο, η δε στήριξή του γινόταν με λοφία.

Τα γωνιακά διαμερίσματα του ναού (εικ. 13) καλύπτονται με πρικυλινδρικούς θόλους, ενώ οι πεσσοί θυμίζουν τοίχους, δεδομένου ότι το ενισχυτικό τόξο που συνδέει κάθε πεσσό με τον εγκάρσιο τοίχο είναι σχευτικά χαμπλό. Το ισόγειο του νάρθηκα καλυπτόταν με σταυροθόλια. Στο ναό μας τα ανοίγματα επικοινωνίας των γωνιακών διαμερισμάτων με την εγκάρσια κεραία του σταυρού δεν αντιστοιχούν στα τόξα μετώπου των πρικυλινδρικών τους καμαρών, όπως συμβαίνει συνήθως, αλλά είναι χαμπλότερα, ισοϋψή σχεδόν με τα ανοίγματα επικοινωνίας των γωνιακών διαμερισμάτων με την κατά μήκος κεραία του σταυρού. Η λύση αυτή είναι ιδιαίτερα σπάνια στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.

Εικ. 13: «Çanlı Kilise». Κάτοψη (Rott).

Εικ. 14: «Çanlı Kilise». Άποψη από τα ΝΔ (Rott).

17. J. Strzygowski, ὥ.π., 156· H. Rott, ὥ.π., 258-262, εικ. 95-96· W. M. Ramsay-G. L. Bell, ὥ.π., 404-418, εικ. 331-340· M. και N. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, 21-22, πίν 2-3· Y. Ötuken-R. Oosterhout, The Byzantine Church at Çeltikdere, *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift für Horst Hallensleben*, Amsterdam 1995, 89-90, 91.

Ο ναός θεωρείται από τους Ramsay, Bell, Strzygowski και Smirnov έργο του 11ου αιώνα, ενώ το zεύγος Thierry τον ανάγει στον 10ο–11ο αιώνα¹⁸. Σύμφωνα με τον R. Krautheimer, ο οποίος πρότεινε μια χρονολόγηση περί τα μέσα του 11ου αιώνα, τόσο το σχέδιο, όσο το οικοδομικό συνεργείο θα πρέπει να συνδεθούν με την ίδια την Κωνσταντινούπολη¹⁹.

Με το ναό συνδέεται στενά ένας άλλος ερειπωμένος βυζαντινός ναός στο Kirşehir, 167 χιλιόμετρα ΒΔ της Καισαρείας. Ο ναός αποτελείται από δύο μικρότερους ναούς σε επαφή και ενδοεπικοινωνία, οι οποίοι είχαν κοινό αρχικά νάρθηκα και ήταν κτισμένοι στον τύπο του συνεπιυγμένου σταυροειδή. Οι δύο δωδεκάπλευροι τρούλοι τους είχαν ισάριθμα ψηλά παράθυρα. Οι αψίδες του 1ερού, εξωτερικά πολυγωνικές, διαρθρώνονταν με τρεις, πιθανόν επάλληλες ζώνες από αβαθείς κόγχες, ενώ οι μακριές πλευρές με τριπλά αψιδώματα και παράθυρα. Οι εξωτερικοί τοίχοι είχαν τυφλά τόξα, σε τριπλή ή τετραπλή βαθμιδωτή διαμόρφωση. Οι τοιχοποιίες, κατασκευασμένες εξολοκλήρου από πλίνθους με φαρδείς αρμούς, άλλοτε εφάρμοζαν την τεχνική της «κρυμμένης πλίνθου» και άλλοτε μια απομίμοσή της. Σύμφωνα με τον R. Krautheimer, η κάτοψη και τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του ναού έχουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα στην Μονή της Χώρας ή στο «Eski İmaret» και μας οδηγούν σε μια χρονολογία κατασκευής προγενέστερη του 1071 και αναμφίβολα σε κατασκευαστικές τεχνικές που εφαρμόζονταν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη²⁰.

«Karagedik Kilise» στην κοιλάδα του Περιστρέμματος - Ναός Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στην Καρβάλη.

Κατά μήκος του ποταμού Melendiz Su, ανάμεσα στους μεγάλους βράχους της γραφικής κοιλάδας του Περιστρέμματος (Belışırma), στα ερείπια του ομώνυμου χωριού και σε απόσταση 7 χιλιομέτρων Δ-ΝΔ του Γκέλβερι, σώζονται ακόμη, αναρίθμητες λαξευτές οικίες εκκλησίες και ασκηταριά της βυζαντινής περιόδου.

Σε μια πλαγιά, στη δεξιά όχθη του ποταμού, ορθώνεται μέχρι σήμερα, σε κατάσταση ερείπωσης, ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου, γνωστός ως «Karagedik Kilise» (εικ. 15-20). Από κατολισθήσεις των απότομων βράχων που υψώνονται προς Ν., σώθηκαν μόνο ο βόρειος τοίχος, τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού, οι κόγχες του 1ερού και λιγοστά κατάλοιπα από τον τοιχογραφικό του διάκοσμο.

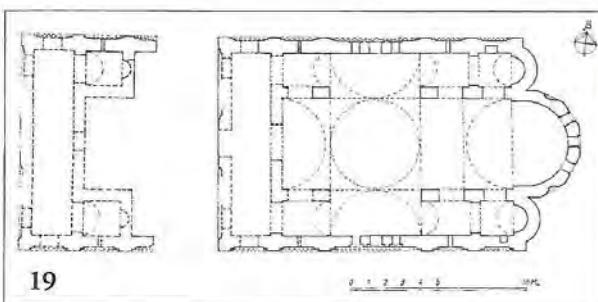
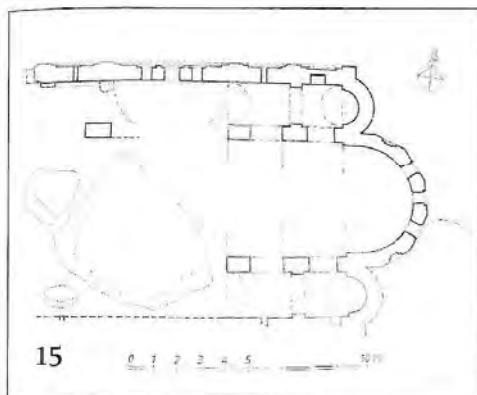
Το σπουδαίο αυτό μνημείο δεν διέλαθε την προσοχή των ερευνητών. Δημοσιεύ-

18. Γ. Δημητροκάλλη, ὥ.π., 80.

19. R. Krautheimer, Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική, μετρ. Φ. Μαλλούχου-Tuffano, Αθήνα 1991, 491.

20. ὥ.π., 491-492.

21. W. M. Ramsay-G. L. Bell, ὥ.π., 418-421, εικ. 341-345.

Εικ.15: «Karagedik Kilise». Κάτοψη (Π. Ανδρούδης).

Εικ.16: «Karagedik Kilise». Άποψη της αψίδας του ιερού (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).

Εικ.17: «Karagedik Kilise». Άποψη από τα ΒΑ (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).

Εικ.18: «Karagedik Kilise». Κατάλοιπα από το βόρειο παρεκκλήσι των υπερώνων (φωτ. Π. Ανδρούδη, 2004).

Εικ.19: «Karagedik Kilise». Γραφική αποκατάσταση της αρχικής του μορφής με παρεκκλήσια στον άρρενο (Π. Ανδρούδης).

Εικ.20: «Karagedik Kilise». Σωζόμενος εικονογραφικός διάκοσμος (φωτ. Γ. Φουστέρη, 2004).

εύπκε για πρώτη φορά από τους Βρετανούς ερευνητές W.M. Ramsay και G.L. Bell²¹ και λίγο αργότερα από τον Γερμανό αρχαιολόγο H. Rott²². Με το ναό ασχολήθηκε επίσης ο M. Restle²³ και δευτερευόντως οι N. και M. Thierry²⁴, J. Lafontaine-Dosogne²⁵, Γ. Δημητροκάλλης²⁶, E. Καρατζά²⁷, C. Jolivet²⁸, Y. Ötuken²⁹ και R. Ousterhout³⁰. Απουσιάζει, ωστόσο, μια πιο διεξοδική πραγμάτευση της οικοδομής του ιστορίας, την οποία θα επιχειρήσουμε εδώ.

Για το ναό δεν διαθέτουμε ιστορικές μαρτυρίες ή κάποια επιγραφή σχετικά με τον χρόνο ανέγερσης ή τον κτίτορά του. Τον 19ο αιώνα οι ντόπιοι Έλληνες διατηρούσαν την ανάμνηση της αφιέρωσής του στον άγιο Γεώργιο. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Ramsay και Bell αναφέρουν - με επιφύλαξη - το ναό ως «*Ilanli Kilise*» (δηλ. «φιδωτή εκκλησία»)³¹, ενώ ο σύγχρονός τους Rott υποστήριξε ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον άγιο Ερμόλαο³². Με τον Άγιο Γεώργιο συνδέεται και μια λαϊκή διήγηση της περιοχής³³.

22. H. Rott, ὥ.π., 274-276.

23. M. Restle, ὥ.π., τ. 1, 151-152 και τ. 2, εικ. 154.

24. M. και N. Thierry, *Voyage archéologique en Cappadoce*, 429-430 · οι ίδιοι, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, 34-35.

25. J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes cappadociennes*, *Byzantion* 33 (1963), 155-157.

26. Γ. Δημητροκάλλης, ὥ.π., 75-76, εικ. 58-59.

27. E. Καρατζά, *Καππαδοκία, ο τελευταίος ελληνισμός της περιφέρειας Ακοεράϊ Γκέλβερι (Καρβάλης)*, Αθήνα 1985, 95.

28. C. Jolivet, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 314.

29. Y. Ötuken, «*Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler*», *Vakıflar Dergisi* 21 (1990), 395-410.

30. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, Princeton University Press, 1999, 192.

31. W. M. Ramsay-G. L. Bell, ὥ.π., 418-421, εικ. 341-345.

32. . Restle, ὥ.π., τ. 1, 151-152, τ. 2, εικ. 154.

33. «...Ζούσε οι Γκέλβερι πριν από 150 χρόνια περίπου ευλαβική γριά. Κάθε ιδού μήγανε οινον ιοποθεσία Σαιϊλάρ, στην συνοικία Κουρούτος, και προσευχόταν στον Άι Γιώργην. Ερχόταν τότε ο Άγιος, όμορφος, καβαλάρης, την κάθιζε ποσκάπουλα στ' άλογό του, και καλπάζοντας την οδηγούσσε στην εκκλησία του, στο Περίστρεψμα. Αναβε η ταπεινή γριά το καντάλι του Αγιου, ξανανέβαινε στ' άλογο και γύριζε στο Γκέλβερι. Κάποιε, από τις πολλές φορές που προσευχόταν, άργησε να έρθη ο Άγιος. Του παραπονέθηκε η γριά, όταν ήρθε αργότερα. Ο Άγιος της απάντησε, ότι στο δρόμο του αντάμωσε τον Καραχατζά, που γύριζε από την Πόλη με τ' άλογό του. Υστερα από δυό μέρες έφτασε στο Γκέλβερι ο Καραχατζής και διηγόταν ότι στο δρόμο του σφινώθηκε το πόδι του αλόγου του σε βράχο κι έσπασε. Ήνας διαβατικός καβαλάρης σταμάτησε και το έκανε καλά...». Βλ. Δ. Πετρόπουλος-Ε. Ανδρεάδης, *Η θρησκευτική ζωή στην περιφέρεια Ακσεράϊ-Γκέλβερι*, Αθήνα 1971, 88-89.

Ο ναός, από τους ελάχιστους κτιστούς βυζαντινούς της Καππαδοκίας, οικοδομήθηκε με ορθογώνιους λίθους. Το εσωτερικό των τοιχοποιιών του είναι μια χυτή κατασκευή από αργούς λίθους μικρών διαστάσεων και άφθονο κονίαμα.

Με σωζόμενες εξωτερικές διαστάσεις 15,50 x 12,40 μ. περίπου (δίχως τις προεξόντες αψίδες του ιερού), ο Άγιος Γεώργιος ανήκει στην κατηγορία των σύνθετων σταυροειδών εγγεγραμμένων με τρούλο ναών (εικ. 15)³⁴, με δύο σειρές πεσσών που χωρίζουν την αψίδα του ιερού από τον τρούλο³⁵. Από τις τρεις, εσωτερικά ημικυκλικές αψίδες του Ιερού³⁶, η επτάπλευρη κεντρική εξέχει περισσότερο από τις ημικυκλικές των παραβημάτων (εικ. 16). Η ημικυλινδρική καμάρα που καλύπτει τον χώρο του Ιερού Βήματος και αυτόν στα Δ. του, διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα με μια βαθμίδα. Τα σκέλη του σταυρού και οι χώροι που αντιστοιχούν στα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονταν με ημικυλινδρικούς θόλους. Τα δυτικά διαμερίσματα του ναού είχαν και όροφο, ο οποίος προφανώς επικοινωνούσε με τα υπερώα του νάρθηκα. Με ημικυλινδρικούς θόλους καλύπτονται και τα παραβήματα του ιερού. Στο βόρειο τοίχο του διαμερίσματος της πρόθεσης υπάρχει μια κόγχη. Η ανωδομή και η θολοδομία του ναού καταστράφηκαν από κατολισθήσεις μεγάλων βράχων. Η μορφή του τρούλου δεν θα πρέπει να απείχε πολύ από αυτή του τοπικού καππαδοκικού ιδιώματος (όπως παρουσιαζόταν στον επίσης βυζαντινό ναό «Çanlı Kilise»), καθότι στην περιοχή σπάνιζαν οι περιπτώσεις πιο σύνθετων αναζητήσεων. Η σφενδόνη του τρούλου εδραζόταν σε τετράγωνη βάση, η οποία αντιστοιχούσε στα σφαιρικά τρίγωνα· θα πρέπει να ήταν πολυγωνική, πιθανότατα οκταγωνική, με ισάριθμα μονόλιθα τοξωτά παράθυρα (τέσσερα από αυτά διατεταγμένα κατά τους κύριους άξονες) που εγγράφονταν σε αβαθή τοξωτά αψιδώματα. Το είδος αυτό των παραθύρων και η ένταξή τους στον τρούλο απαντά και σε άλλους βυζαντινούς καππαδοκικούς ναούς. Τη στεφάνη του τρούλου θα πρέπει να περιέτρεχε εσωτερικά λιθόκτιστος κοσμήτης. Κτιστός επίπεδος κοσμήτης διαθέει την εσωτερική επιφάνεια του ιερού στη στάθμη γένεσης του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με αμφικλινείς στέγες, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα με μονόριχτες στέγες, με κλίση προς τις μακρές πλευρές.

Σε μια άλλη φωτογραφία των Βρετανών ερευνητών, διακρίνεται το κατάλοιπο

34. Για τους σύνθετους και ημισύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της «Ελλαδικής Σχολής» βλ. πρόχειρα Α. Ορλάνδος, Η Αγία Τριάς του Κριεζώπη, Αρχείον των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 5 (1939-1940), 3-16, όπου κατάλογος των ομαντικότερων μνημείων· βλ. και N. Γκιολές, Βυζαντινή ναοδομία (600-1204), Αθήνα²1992, 132-142 και 142-146.

35. Στο «Çanlı Kilise» υπάρχει μια μόνο σειρά πεσσών.

36. Και όχι πεταλόμορφες, όπως παρουσιάζονται σε κάποια σχέδια. Βλ. M. Restle, *Studien zur frührchristlichen Architektur*, ο.π.

(προς Β.) του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, με μια κεντρική μεγάλη είσοδο (με το υπέρθυρό της να έχει καταρρεύσει) και από επάνω της, στον ίδιο άξονα, ο σωζόμενος εκείνη την εποχή βόρειος σταθμός ενός παραθύρου. Οι είσοδοι για τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα του κυρίως ναού ήταν επίσης τοξωτές και χαμπλότερες από την κεντρική. Ο ναός φωτιζόταν από τα παράθυρα του τρούλου, όπως και από τα τρία μονόλοβα τοξωτά και σε υποχώρηση παράθυρα (με ψηλότερο το μεσαίο), που ανοίγονται αξονικά στο τύμπανο του αψιδώματος της βόρειας εγκάρσιας κεραίας του σταυρού· ανάλογα ανοίγματα θα πρέπει να υπήρχαν και στο αντίστοιχο τύμπανο της νότιας κεραίας (ο τοίχος αυτός καταστράφηκε παντελώς). Στην πεντάπλευρη κεντρική αψίδα του ιερού, κάθε πλευρά παρουσιάζει βαθμιδωτά αψιδώματα με τόξα από λίθινους θολίτες· στα τρία κεντρικά ανοίγεται από ένα μικρό παράθυρο, ενώ οι κόγκες των παραβημάτων έχουν από ένα μονόλοβο παράθυρο, το οποίο σήμερα είναι κλειστό από τις επικώσεις των χαλασμάτων. Εδώ στα τόξα των παραθύρων δεν γίνεται χρήση πλίνθων, αλλά θολιτών.

Οι λιτές εξωτερικές επιφάνειες του ναού διαρθρώνονται με διπλά βαθμιδωτά αψιδώματα στις μακρές πλευρές των παραβημάτων (εικ. 17) και στα - σε επαφή - δυτικά τους διαμερίσματα, στις εγκάρσιες κεραίες του σταυρού, στο ΒΔ γωνιαίο διαμέρισμα του κυρίως ναού και στο νάρθηκα, από τον οποίο σώζεται ένα μικρό τμήμα τοίχου. Στις γωνίες χρησιμοποιήθηκαν ορθογώνιοι λίθοι ισομεγέθεις με τους υπόλοιπους του ναού και όχι μεγάλα αγκωνάρια. Με σκαλισμένους λίθους και ξυλότυπους κατασκευάστηκαν όλοι οι θόλοι, ενώ τα τόξα μετώπου των θολοκατασκευών σχηματίστηκαν από καλά αρμοσμένους θολίτες. Με θολίτες δομήθηκαν και τα μικρότερα τόξα, όπως και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας. Τα διπλά τόξα των παραθύρων κατασκευάστηκαν με λαξευμένους θολίτες, με εξαίρεση αυτά στα παράθυρα και στο δυτικότερο αψίδωμα της βόρειας πλευράς, όπου γίνεται και χρήση πλίνθων (μικτή δομή), με εναλλαγή δύο πλίνθων και ενός θολίτη. Χρήση πλίνθων στα βαθμιδωτά αψιδώματα των πλαγίων πλευρών υπάρχει και στο «Çanlı Kilise»³⁷.

Στα αψιδώματα της βόρειας πλευράς, γίνεται χρήση, κάτω από τα τόξα, ορθογωνίων ανάγλυφων πλακών με ρόδακες, στοιχείο βέβαια που απαντά και σε παλαιότερους ναούς της Καππαδοκίας. Οι πλάκες διατηρούν ίχνη ερυθρού χρώματος.

Οι Ramsay και Bell κατέγραψαν και σχεδίασαν στο βορειοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του κυρίως ναού - προφανώς σε όροφο - ένα μικρό παρεκκλήσι. Από αυτό διατηρείται μόνο ο ανατολικός τοίχος (εικ. 18), με ένα μικρό τμήμα του ημικυλίνδρου της αψίδας και στο βόρειο τοίχο ένας σταθμός παραστάδας που ορίζει την είσοδό του. Η ύπαρξη ενός μικρού τμήματος τοιχοποιίας πέρα από αυτή την παραστάδα και μια παρειά ανοίγματος μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο ναός είχε διώροφο

37. Στον τελευταίο υπάρχουν από τέσσερα βαθμιδωτά αψιδώματα στις πλάγιες πλευρές, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην εσωτερική αρχιτεκτονική οργάνωση.

**ΕΙΚ. 21: Ναός
Αγίου Γρηγορίου
στην Καρβάλη.
Άποψη από τα ΝΑ
(φωτ. Π. Ανδρούδη,
2004).**

νάρθικα με τοξωτό παράθυρο στη βόρεια πλευρά. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ο διηγηθήκαμε στην πρόταση γραφικής αποκατάστασης της κάτοψης του ναού, με νάρθικα στα δυτικά και υπερώα, όπου επάνω από τα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα διαμορφώνονταν αντίστοιχα μονόχωρα παρεκκλήσια, χωρίς προεξέχουσα αψίδα ιερού (εικ. 19). Ο νάρθικας θα πρέπει να ήταν τριμερής στο ισόγειο· άγνωστη είναι βέβαια η μορφή της στέγασής του στον όροφο.³⁸ Η αρχική μορφή του ναού μας θα πρέπει να πλησιάζει πολύ την αντίστοιχη του ναού του Αγίου Γρηγορίου στο Γκέλβερι (Καρβάλη, εικ. 21- 22), με έναν ψηλό πολυγωνικό ιρούλο.

Η προσπέλαση στο νάρθικα του Αγίου Γεωργίου θα πρέπει να γινόταν, από τρεις καιά πάσα πιθανότητα θύρες στο δυτικό και ανά μια στο βόρειο και νότιο τοίχο και στον κυρίως ναό από τρεις θύρες, διανοιγμένες όλες στον δυτικό τοίχο. Ο χώρος των υπερώων θα πρέπει να ήταν προσβάσιμος, όπως και σε ανάλογες περιπτώσεις μεσοβυζαντινών ναών³⁹, από μια εξωτερική κλίμακα του ανοίγματος της βόρειας ή της νότιας πλευράς των Καπηκούμενων.

Από το λειτουργικό εξοπλισμό του ναού δεν σώζεται τίποτε. Η αγία Τράπεζα θα πρέπει να ήταν κτιστή και όχι σε επαφή με τον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού. Το δάπεδο του ναού, άγνωστης μορφής, καλύπτεται σήμερα από την υψηλή επίχωση των κρηπμνισμάτων.

Ο τρόπος κάλυψης των γωνιαίων διαμερισμάτων του κυρίως ναού με διαμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες, ο οποίος αποτελεί επιβίωση του συστήματος θολοδομίας των μεταβατικών ναών, συνεχίζει να εφαρμόζεται και στις εξελιγμένες τυπολογικά

38. Για τα Καπηκούμενα σε βυζαντινούς ναούς της Μέσης και Ύστερης περιόδου βλ. Σ. Μαμαλούκος, *To Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2001, τ. Α', 154-155, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

39. Όπως στο καθολικό της Μ. Βατοπεδίου Αγίου Όρους, στο ναό της Παναγίας Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη, στο ναό του Χριστού Παντεπόπτη στην Κωνσταντινούπολη, κ.α.

40. Για παράδειγμα στην παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπισυγμένο δυτικό σκέλος.

εκδοχές ή στις παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου⁴⁰, ακόμη και στην «Ελλαδική Σχολή». Τα φορτία του τρούλου μεταφέρονται προς τον βόρειο και το νότιο τοίχο με τόξα. Στον Άγιο Γεώργιο στο Περίστρεμμα τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων του κυρίως ναού με την εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι αρκετά ψηλά και αντίστοιχούν στα τόξα μετώπου των ημικυλινδρικών τους καμαρών. Τα αντίστοιχα των δυτικών γωνιαίων διαμερισμάτων του ναού σχετίζονται, με τη σειρά τους, με τα τόξα μετώπου των καμαρών τους και είναι χαμπλότερα, γιατί επάνω από αυτά διαμορφωνόταν όροφος.

Η επιμήκυνση του χώρου του Ιερού Βήματος σε σχέση με τα παραβήματα, η οποία παρατηρείται στο ναό του Αγίου Γεωργίου (εικ. 15), έχει ως συνέπεια την προεξοχή του εξωτερικά, προς ανατολάς⁴¹. Πρόκειται για μια πρακτική με μεγάλη χρονική και τοπική διάδοση σε ναούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους⁴², η οποία θεωρείται χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής της «Σχολής της Κωνσταντινούπολης». Η επέκταση γίνεται είτε με την επιμήκυνση προς ανατολάς της ίδιας της καμάρας που καλύπτει το Ι. Βήμα, είτε – όπως συμβαίνει στην περίπτωσή μας – με την προσθήκη ενός άλλου ημικυλινδρικού θόλου, μικρότερου πλάτους.

Η ανυπαρξία κεραμικού διακόσμου στο καππαδοκικό μνημείο συνάδει επίσης με το ντόπιο αρχιτεκτονικό ιδίωμα, όπου σπανίζει οποιαδήποτε εκζήτηση στον συγκεκριμένο τομέα.

Οι περισσότεροι ερευνητές χρονολόγησαν το ναό του Αγίου Γεωργίου σε μια

41. Π. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, 134-135 και Millet, *L'école grecque*, 60-62.

42. Ναοί στους οποίους καταγράφεμε την επιμήκυνση της κόγχης του Αγίου Βήματος σε σχέση με τις αντίστοιχες των παραβημάτων είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννου εν Τρούλλω, ο γνωστός ως «Vefa Kilise Camii» ναός στην Κωνσταντινούπολη, ένας ανώνυμος ναός στη Νίκαια της Βιθυνίας (S. Eyice, Iznik'de bir Bizans Kilisesi, *Belleten* 13 [1949], 37-51, pl. XVI-XXI), ο ανώνυμος ναός στο Ισπίρ (Ispir) του Πόντου (Γ. Δημητροκάλλη, ό.π., 51, εικ. 20), οι ναοί της Χρυσοκεφάλου, του Αγίου Βασιλείου και Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα (S. Ballance, The Byzantine churches of Trebizond, *Anatolian Studies* 10 [1960], 146-151, εικ. 4 και 155-156 και 156-159, εικ. 11, αντίστοιχα), της Αγίας Σοφίας στην ίδια πόλη (D. Talbot-Rice [ed.], *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968, εικ. 1· S. Ballance, *Trebizond*, 145-146, εικ. 11· Γ. Δημητροκάλλη, ό.π., 37-41, εικ. 28), ένας ανώνυμος ναός στην Χερσώνα της Κριμαίας (A.L. Jakobson, Krim, RbK 5, 375-439, εικ. 10b), ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Θεσσαλονίκη, τα καθολικά των αγιορειτικών μονών Βατοπεδίου, Ιβήρων και Χελανδαρίου, ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Ελαιώνα Σερρών (Ε. Τσιγαρίδας, Περί του ναού του Αγίου Νικολάου Ελαιώνος Σερρών, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 4 [1971], 54-57), το καθολικό της Μ. Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνα (Α. Ορλάνδος, Η Μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, *ABME* Ε' [1939-1940], 34-118, εικ. 12), ο ναός του Αγ. Ιωάννου στο Σχηματάρι (Ι. Κουμανούδης-Ν. Μουτσόπουλος, Μελέπη της αρχιτεκτονικής ναών τηνών Αττικής και Βοιωτίας, *Τεχνικά Χρονικά* 401-402, 1957, εικ. 15) και πολλοί άλλοι ναοί τόσο στον ελλαδικό, όπως και στον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο.

ευρεία χρονική περίοδο, που καλύπτει το διάσπομα από τα τέλη του 10ου μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα⁴³.

Η απουσία ωστόσο ειδικών μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων στο ναό, που θα μπορούσαν να ορίσουν πιο κλειστά χρονολογικά σχήματα, εμποδίζει οποιαδήποτε προσπάθεια ακριβέστερης χρονολόγησής του. Οι ενδείξεις για τη χρονική ένταξή του διαγράφουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο, ανάμεσα στα τέλη του 10ου αι. και βέβαια πριν το 1071 (μάχη του Μαντζικέρτ). Χρονολογικό όριο για την ίδρυση του ναού μπορούν να θεωρηθούν και οι λιγοστές αποσπασματικά σωζόμενες παραστάσεις (εικ. 20) από το άλλοτε πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμά του : πρόκειται για το μαρτύριο του τροχού του αγίου Γεωργίου (τμήμα ενός αναπτυγμένου κύκλου αφιερωμένου στον άγιο)⁴⁴, την καταδίωξη της Ελισάβετ⁴⁵, για μεμονωμένους αγίους και διακοσμητικά στοιχεία, για γραπτές μιμήσεις ορθομαρμάρωσης στα εσωρράχια των τόξων των παραθύρων της βόρειας κεραίας του σταυρού⁴⁶. Ο διάκοσμος της κεντρικής αψίδας και των παραβημάτων έχει απωλεσθεί⁴⁷. Οι σωζόμενες παραστάσεις χρονολογήθηκαν από το ζεύγος Thierry στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, άποψη με την οποία συμφωνεί και ο C. Jolivet. Ο M. Restle τοποθετεί την αγιογράφηση του ναού στον 11ο αιώνα.

Η μαρτυρία του λόγιου Καππαδόκη Αναστασίου Λεβίδη (1899) για την ύπαρξη, επάνω από την είσοδο του ναού, της επιγραφής : «Ούτος ο πάνσεπτος ναός του Αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου επεσκευάσθη, καθώς οράται, δια συνδρομής Βασιλείου και ... 'Ρωμαίων βασιλευόντων και Κυρίλλου αρχιερατεύοντος επί πηγουμενεία Ιωάννου, ἐτεὶ Θεογονίας ανβ' » [=1052]⁴⁸, περιπλέκει τα όσα αφορούν στην ακριβή χρονολόγηση του ναού και σίγουρα χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η επιγραφή ήταν βυζαντινή ή μεταγενέστερη και αν αυτό ήταν όντως το ακριβές περιεχόμενό της. Δεν αποκλείεται αυτή να είναι πολύ μεταγενέστερη και να αππχεί το πραγματικό έτος «επισκευής» (επεσκευάσθη) του ναού, δηλαδή το 1052. Βέβαια, η θέση της δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, καθώς μόλις λίγα χρόνια μετά την μαρτυρία του Λεβίδη, οι Ramsay και Bell δημοσίευσαν μια φωτογραφία του Αγίου Γεωργίου, στην οποία διακρίνεται το όρθιο ακόμη βόρειο μισό του δυτικού

43. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, 192.

44. C. Jolivet, *Eglises byzantines de Cappadoce*, 314.

45. Στο BA γωνιαίο διαμέρισμα. Βλ. C. Jolivet, *Eglises byzantines de Cappadoce*, 314.

46. M. Restle, *Studien zur frührchristlichen Architektur Kappadokiens*, τ. 1, 151-152, τ. 2, εικ. 154.

47. Οι Ramsay και Bell είχαν καταγράψει στην πρόθεση παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, η οποία δεν υφίσταται πια. Στο νότιο τοίχο του διαμερίσματος του διακονικού σώζεται αποσπασματικά η παράσταση του Ελκόμενου Χριστού.

48. A. Λεβίδη, *Αι εν μονολίθοις μονάι της Καππαδοκίας και Λυκαονίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1899, 117.

Εικ. 22: Εσωτερικό ναού Αγίου Γρηγορίου στην Καρβάλη (φωτ. Γ. Φουστέρη, 2004).

τοίχου του κυρίως ναού, όπου δεν φαίνεται να υπήρχε χώρος για επιγραφή.

Ο Άγιος Γεώργιος στο Περίστρεμμα, δημιουργία με ιδιότυπα «καππαδοκικά» στοιχεία (λαξευτές τοιχοποιίες και θολοδομίες, σκαλότρυπες με τετράγωνο ή ορθογώνιο σκάλισμα στον λίθο, μικρά και αυτόνομα παράθυρα, απουσία κεραμικού διακόσμου, πλάκες με ρόδακες στα αψιδώματα της βόρειας πλευράς), εντάσσεται στα έργα της σφαίρας επιρροής της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης (κάτοψη και γενική μορφή ναού, υψίκορμα αψιδώματα, χρήση πλίνθων και λίθων στα τόξα). Οι σκαλότρυπες της σκαλωσιάς αποτελούν χρήσιμους δείκτες των διακρίσεων σε οικοδομικά εργαστήρια. Στο ναό μας, κάποιες από αυτές εμφανίζονται στις zώνες των λίθων με ένα βαθύ ορθογώνιο σκάλισμα στον λίθο, μια λεπτομέρεια που δεν απαντά στις οικοδομικές τεχνικές που εφαρμόζονταν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁹. Παρόμοιες σκαλότρυπες εμφανίζονται σε μια απλή σειρά στη νότια όψη του περίπου σύγχρονου του Αγίου Γεωργίου και με περισσότερες φάσεις ναού του «Çanlı Kilise», στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω και του οποίου ο νάρθηκας θα μπορούσε να παρουσιάζει ομοιότητες με τον αντίστοιχο του Αγίου Γεωργίου. Στο «Çanlı Kilise» οι επιδράσεις της αρχιτεκτονικής της Πρωτεύουσας είναι ακόμη πιο έντονες⁵⁰. Βέβαια ο Άγιος Γεώργιος στο Περίστρεμμα είναι σχεδόν πανομοιότυπος με τον ανοικοδομημένο στα 1839 (τρούλος, νάρθηκας) βυζαντινό σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Γρηγορίου στην γειτονική Καρβάλη (εικ. 21, 22), οροιόπτια που έχουν άλλωστε επισημάνει και οι περισσότεροι ερευνητές. Ο Άγιος Γρηγόριος, κτισμένος με ορθογώνια λαξευμένους λίθους, διατηρεί το βυζαντινό σχέδιο της κάτοψης και των όψεών του, με ελάχιστες προσθήκες, οι οποίες έγιναν κατά την μετατροπή του σε

49. R. Ousterhout, *Master builders of Byzantium*, 192.

50. Στον τελευταίο υπάρχουν από τέσσερα βαθμιδωτά αψιδώματα στις πλάγιες πλευρές, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στην εσωτερική αρχιτεκτονική οργάνωση.

μουσουλμανικό τέμενος, μετά τη φυγή των Ελλήνων της πόλης. Οι μόνες ευδιάκριτες επεμβάσεις του 1839 είναι κάποια στοιχεία στην εξωτερική διαμόρφωση του τρούλου του, το μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο στο τύμπανο της νότιας εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, όπως και ο νάρθηκας, στον οποίο διακρίνεται με σαφήνεια ο αρμός ανάμεσα στην παλιά και τη νεώτερη τοιχοποιία. Κατά τα άλλα, η διάρθρωση των όψεων με υψίκορμα αψιδώματα είναι πανομοιότυπη με αυτή στον Άγιο Γεώργιο, με τη μόνη διαφορά ότι εδώ τα τόξα σχηματίζονται αποκλειστικά με λίθινους θολίτες, δίχως τη χρήση πλίνθων και διακοσμητικών πλακών. Στο εσωτερικό του Αγίου Γρηγορίου οι τοίχοι καλύπτονται με σοβά και από όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει έρευνα για ανεύρεση τοιχογραφιών. Δεν υπάρχουν επίσης τα τρία μονόλιθα τοξικά και σε υποχώρηση παράθυρα (με ψηλότερο το μεσαίο) στα τύμπανα των αψιδωμάτων της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού, όπως στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου. Επιπλέον τα τοξικά ανοίγματα επικοινωνίας με τα γωνιαία διαμερίσματα είναι ψηλότερα από αυτά του Αγίου Γεωργίου. Ο Άγιος Γρηγόριος δεν φαίνεται να διέθετε υπερώα, ενώ είναι άγνωστο αν αρχικά είχε και νάρθηκα.

Ο Άγιος Γεώργιος Περιστρέψματος, ένα από τα πλέον αξιόλογα μεσοβυζαντινά μνημεία της Καππαδοκίας, αποτελεί, όπως και οι κοντινοί του «Çanlı Kilise» και Άγιος Γρηγόριος, προϊόν του γόνιμου παντρέματος της αρχιτεκτονικής της Σχολής της Κωνσταντινούπολης με τις ντόπιες παραδόσεις. Η αρχιτεκτονική αυτή τάση έλαβε χώρα κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής στην περιοχή και ιδιαίτερα κατά τον 11ο αιώνα, στο πρώτο μισό του οποίου θα μπορούσε να αποδοθεί, με αρκετή ασφάλεια, η κατασκευή του ναού μας.

Επιτακτική παραμένει η περαιτέρω έρευνα των σταυροειδών εγγεγραμμένων της ευρύτερης περιοχής και ιδιαίτερα του αδημοσίευτου βυζαντινού ναού του Αγίου Γρηγορίου στην Καρβάλη, που πιθανότατα θα διευκρινίσει τη δυσανάγνωση σε πολλά σημεία οικοδομική ιστορία τους, συμβάλλοντας στην καλύτερη κατανόηση της ναοδομίας στο χώρο της Καππαδοκίας κατά τους τελευταίους χρόνους της Μέσης Βυζαντινής περιόδου.

Με δεδομένη τη σπουδαιότητα του ναού, κλείνουμε με την ευχή να ληφθεί πρόνοια για τη στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των σπαραγμάτων του σωζόμενου τοιχογραφικού του διακόσμου.

* * *

Από την εξέταση που προηγήθηκε, αλλά και από τα τυπολογικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω, συνάγεται ότι οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας συγκροτούν μια ιδιαίτερη ομάδα ναών, οι οποίοι κτίστηκαν κατά τον 10ο και 11ο αιώνα. Στους ναούς αυτούς της κατηγορίας είναι κάτι παραπάνω από φανεροί οι δεσμοί της ναοδομίας της Καππαδοκίας της εποχής εκείνης με την αντίστοιχη στον πυρήνα του Βυζαντίου, την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Κ. Καρκανίδου. Ξέρουμε ότι οι χριστιανικοί ναοί έχουν κτιστεί επάνω σε αρχαίους. Μίπως και εδώ έχουμε ενδείξεις για κάτι τέτοιο;

Π. Ανδρούδης. Η ιστορία της περιοχής είναι πολυσύνθετη. Γνωρίζουμε ότι υπάρχουν περίπου 25 υπόσκαφες, υπόγειες πόλεις με σημαντικότερη, αυτή στο Ντερίμ Κουγιού. Πολλοί από αυτούς τους ναούς, τα μοναστήρια, οι τρωγλοδυτικές κατοικίες επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο ιστορικός Ξενοφών μαρτυρεί την ύπαρξη υπόγειων πόλεων από την αρχαιότητα. Σήμερα είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς κατά πόσο ένας χριστιανικός ναός έχει λαξευθεί πάνω σε αρχαίο.

Κ. Καρκανίδου. Ο θόλος που υπάρχει στους χριστιανικούς ναούς αντιστοιχεί στο θόλο των αρχαίων ναών; Κάτω από εκεί εγίνοντα τα μυστήρια, οι μυστοίς.

Π. Ανδρούδης. Ο τρούλος είναι στην κορυφή του Χριστιανισμού. Υπάρχει η παράσταση του Παντοκράτορα, υπάρχουν οι τέοσερις Ευαγγελιστές στα τρίγωνα που στηρίζουν το θόλο. Υπάρχει ένας συμβολισμός. Όλα καθιερώθηκαν μετά τη λήξη της εικονομαχίας.

Αρτ. Τζίτζη, φιλόλογος. Αυτός ο υπόσκαφος ναός, αυτός ο τύπος δηλαδή συναντάται και στην κοσμική αρχιτεκτονική; Συναντάται και κάπου αλλού εκτός από την Καππαδοκία και τέλος ποιοι ήταν οι λόγοι που παράλληλα με τα κτιστά έχουμε και τα υπόσκαφα κτήρια;

Π. Ανδρούδης. Κυρίως υπαγορεύθηκαν από λόγους ασφάλειας. Επειδή δεν υπήρχαν κάστρα οι κάτοικοι κλείνονταν σ' αυτές τις κατοικίες. Η είσοδος έκλεινε με πέτρα και μπορούσαν μείνουν με τα zώα τους εκεί ως και έξι μήνες. Υπήρχαν και συστήματα αερισμού, φωτισμού και παροχής νερού. Παρόμοιες πόλεις έχω συναντήσει στη Γεωργία. Βέβαια και δεν αφορά μόνο στην Καππαδοκία το zήτημα των υπόσκαφων ναών.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Θέμα: Οι εκκλησίες της Παναγίας της Πυργιώτισσας και του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στο Λιβίσι της Μικράς Ασίας.

Η παρούσα μελέτη καταπιάνεται με δύο από τις σημαντικότερες μεταβυζαντινές σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα¹ και την Μικρά Ασία, του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη και της Παναγίας της Πυργιώτισσας, που βρίσκονται σήμερα εγκαταλελειμμένες ανάμεσα στα χαλάσματα του ερειπωμένου οικισμού Λιβίσι.

Το Λιβίσι (Καγιάκιοι) της Λυκίας απλώνεται σε μια λοφώδη περιοχή κοντά στα παράλια της Μικράς Ασίας, απέναντι από την Ρόδο, δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης Μάκρη (Φετιχιέ). Ήταν κεφαλοχώρι της περιοχής με έξι χιλιάδες Έλληνες και πεντακόσιους Τούρκους λίγο πριν τις διώξεις των χριστιανών της Μικράς Ασίας² και σήμερα είναι ερειπωμένο. Οι κάτοικοι του Λιβίσιού απασχολούνταν με τη γεωργία, κυρίως τα αμπέλια και τις συκιές, που ως τώ-

Εικ. 1. Γενική άποψη της Πάνω Γειτονιάς στο Λιβίσι.

1. Η μελέτη των Σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου (1750-1924) εκπονείται στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
2. Π. Μ. Κοντογιάννης, "Τεωγραφία της Μικράς Ασίας", 1921 σ. 360.

ρα υπάρχουν στην πεδιάδα, στις παρυφές της οποίας βρίσκεται το χωριό, αλλά επίσης με τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία, ως μεταλλωρύχοι. Το Λιβίσι εγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά τις διώξεις των Τούρκων και οριστικά με τις μεγάλες ανταλλαγές του ορθόδοξου και του μουσουλμανικού πληθυσμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, το 1923. Περιλάμβανε τρεις γειτονιές, που πήραν τα ονόματά τους από τις εκκλησίες: η πάνω γειτονιά της εκκλησίας του Ταξιάρχη (εικ. 1) στη βοτσαλωτή πλατεία του Στούμπου (εκ του «εις τον τύμβον»), με τα καφενεία και το Αρρεναγωγείο, η μέσην Παναγιά με την εκκλησία της Αγίας Άννας και το Παρθεναγωγείο και η κάτω Παναγιά, που θεωρούνταν η πιο λαϊκή συνοικία³, με την Παναγία την Πυργιώτισσα σε μια αυλή ανάμεσα στα χαλάσματα, στα βορειοδυτικά του οικισμού. Η επισκοπή Λειβησσού αποτελούσε στα τέλη του 19ου αιώνα μία από τις δέκα τέσσερες, που ανήκαν στη μητρόπολη Πισιδίας με έδρα τη Σπάρτη⁴.

Οι δύο αυτές ενοριακές εκκλησίες ήταν το κέντρο της ζωής της πόλης. Ο ρόλος της εκκλησίας στη ζωή της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν θεμελιώδης στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική κοινωνία της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁵. Η ενοριακή εκκλησία αποτέλεσε ιδιαίτερα το θρησκευτικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κέντρο κάθε ορθόδοξης κοινότητας⁶. Με τα έσοδα της εκκλησίας⁷ αντιμετώ-

-
3. Π. Μεχτίδης, Λιβίσι, Μία ακμάζουσα Ελληνική κοινότητα της Μ. Ασίας, (μελέτη αδημοσίευτη).
 4. Οι επισκοπές αυτές ήταν: Καστελλορίζου, Μάκρης, Λειβησσού, Βουρδουρίου, Πάρλας, Πόρλου, Νησίου, Ελμαλού, Φοινίκης, Αντιφέλλου, Μύρων, Καλαμακίου, Αγαλείας και φυσικά Σπάρτης, Β. Βογιατζόγλου, Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία, Καθημερινή, Επτά ημέρες (16-3-1997), σ. 25.
 5. Η οργάνωσή της με το Πατριαρχείο και τις μητροπόλεις, που αποτελούσαν την επίσημη εκπροσώπηση των ορθοδόξων στην οθωμανική διοίκηση, συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνίας στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε η προσωπικότητα του εκάστοτε ιεράρχη, που ήταν επικεφαλής του πατριαρχείου και των κατά τόπους μητροπόλεων και επισκοπών.
 6. Εκεί εκτός από τις θρησκευτικές λειτουργίες και τελετές, συγκεντρώνονταν οι χριστιανοί για να εκλέξουν τους επιτρόπους της εκκλησίας, τους δημογέροντες, τους προκρίτους και τους προεστούς των Κοινών ή των Δημαρχιών. Ήταν ο χώρος με τις βασικότερες κοινωνικές, εκτός από θρησκευτικές, εκδηλώσεις με την πάνδημη συμμετοχή των χριστιανών στις γιορτές και τα πανηγύρια. Η αυλή της εκκλησίας πολλές φορές ταυτίζεται με την πλατεία της κοινότητας και εκεί γίνονται οι χοροί και τα κοινά γεύματα στις γιορτές.
 7. Οι κώδικες των λογαριασμών των ενοριακών ναών που έχουν βρεθεί σε εκκλησίες της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα της Ρόδου μιας δίνουν πλούσιες και ακριβείς πολλές φορές πληροφορίες για τη δραστηριότητα των εκκλησιών, που προέρχονται οι περισσότεροι από το β' μισό του 19ου και του α' μισού του 20ου αιώνα. Το υλικό των περισσοτέρων δεν έχει δημοσιευτεί,

πιζαν, εκτός από τη γενναία οικονομική στήριξη των μπροπολιτών, των επισκόπων και του Πατριαρχείου, που εκτελούσαν και διοικητικά χρέον, με όλη τη γραφειοκρατία και τη δικαστική λειτουργία, τα τρέχοντα έξοδα συντήρησης, αλλά και ανέγερσης νέων ναών. Ιδιαίτερα όμως υποστήριξαν την παιδεία αναλαμβάνοντας σε μεγάλο ποσοστό, ή εξ' ολοκλήρου την πληρωμή των δασκάλων, του εκπαιδευτικού υλικού και της κατασκευής των σχολείων⁸. Δίπλα από την εκκλησία συνήθως έκτιζε η κοινότητα το σχολείο με τη μόνιμη συμπαράσταση και οικονομική ενίσχυση της εκκλησίας. Παράλληλα η εκκλησία βοηθούσε την κοινότητα σε κοινωφελή έργα, οδοποιίας, υγιεινής και οργάνωνε γιορτές.

Η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου⁹, ή Παναγία η Πυργιώτισσα (εικ. 2), κτίστηκε το 1840 από τον Αθανάσιο Προσκυνητή, σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή στο μαρμάρινο θύρωμα της βόρειας είσοδου¹⁰. Δεν μας είναι γνωστή μέχρι συγ-

Εικ. 2. Παναγία Πυργιώτισσα, ΝΑ, άποψη.

εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως της Τήλου, Κώδικας Μικρού Χωριού Τήλου (1878), βλ. Χ. Κουτελάκης, Το Μικρό Χωρίο της Τήλου και ο ναός της Τίμιας Ζώνης, Δωδεκανησιακόν Αρχείον (1996), σ.159-162.

8. Η αυξανόμενη περιουσία σε κτήματα, ελαιόδεντρα, μελίσσια, αλλά και κτίσματα, δωρεές συνήθως πιστών, της εκκλησίας, που τον 18ο και 19ο αιώνα γίνεται σημαντική. Η χρηστή συνήθως διάχειριση και εκμετάλλευσή της από την εκλεγόμενη κατ' έτος επιτροπή με γεωργικές, βιοτεχνικές, εμπορικές, αλλά και χρηματιστηριακές δραστηριότητες, οδήγησε στην αύξηση της με μύλους, ελαιοτριβεία, εργαστήρια ρακής, καταστήματα, καφενεία και σπίτια για τον ιερέα, ή τους δασκάλους. Δανείζοντας και δανειζόμενη κεφάλαια για κοινωφελείς συνήθως οκοπούς, χειραφέτησε και ώθησε τις κοινότητες στην οργάνωση της εκπαίδευσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

9. Κ. Χονδρός, Εκκλησίες και μοναστήρια του Καστελόριζου, Ρόδος 2002, σ. 174-175.

10. Η επιγραφή αναφέρει χαρακτηριστικά «ΕΝ ΕΤΕΙ 1840 ΙΟΥΝΙΟΥ 5 / ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΑ/ΚΑΙΝΕΙΣΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ / ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕ/ΝΗΣ ΉΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΕΚΑ/ΛΟΥΜΕΝΟΥ ΝΑΟΥ ΠΕΡΙΒΟΗΤΟΣ / ΑΡΧΙΕΠΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΙ/ΣΙΔΙΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, ΔΙΑ ΧΕΙ/ΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ».

Εικ. 3. Ταξιάρχης, ΝΔ άποψη.

μής δυστυχώς η χρονολόγηση της εκκλησίας του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη (εικ. 3), όμως κτίστηκε σίγουρα πριν το 1910, χρονολογία του βιοτσαλωτού δαπέδου της πλατείας του Στούμπου.

Ο Ταξιάρχης είναι μονόχωρη βασιλική με πέντε σταυροθόλια και πεντάπλευρη εξω-

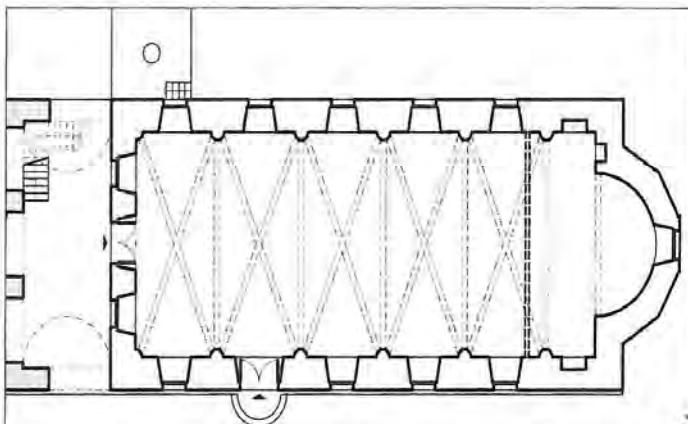
τερικά κόγχη του ιερού, με προσθήκη ενός εγκάρσιου θόλου προς τα δυτικά, σε μεταγενέστερη φάση, που αποτελεί τον πρόναο με το γυναικωνίτη συνολικών διαστάσεων 27.25×10.00 μ. (εικ. 4). Πιο πρωτότυπη τυπολογικά είναι η εκκλησία της Παναγίας, που είναι μονόχωρη τρουλαία βασιλική με τέσσερα σταυροθόλια και πεντάπλευρη εξωτερικά κόγχη του ιερού. Η προσθήκη ενός πέμπτου σταυροθολίου προς τα δυτικά, μεταγενέστερα, αποτελεί το πρόναο με το γυναικωνίτη και είναι συνολικών διαστάσεων 27.00×9.45 μ. (εικ. 5).

Οι δύο ναοί έχουν τα γοτθικά χαρακτηριστικά των σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου, με επί μέρους μορφολογικά στοιχεία της τουρκοκρατίας. Οι μονόχωρες δρομικές αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα από τις εκατόν είκοσι έξι, μέχρι σήμερα καταγραμμένες σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα, κτισμένες μεταξύ του 1750 και 1924, ενώ μόνο εννιά είναι τρίκλιτες. Άλλες έξι έχουν μέχρι σημερινής επισημανθεί στη Μικρά Ασία¹¹. Στεγάζονται από ένα, ή περισσότερα (μέχρι πέντε) γοτθικά σταυροθόλια, εν σειρά στον άξονα Α-Δ. Τα γοτθικά τους σταυροθόλια φέρονται από τους εξωτερικούς τοίχους με τη βοήθεια ημικιόνων ενταγμένων στην εσωτερική τους πλευρά. Στα κιονόκρανα των ημικιόνων αυτών καταλήγουν οι διαγώνιες νευρώσεις και τα εγκάρσια τόξα των σταυροθολίων. Η κατασκευαστική λύση της ανάληψης των πλάγιων αθήσεων των σταυροθολίων με τη διαπλάτυνση προς τα έξω των τοίχων από τη γένεση περίπου των θόλων των τόξων και των διαγώνιων νευρώσεων και κάτω γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις εξωτερικές όψεις.

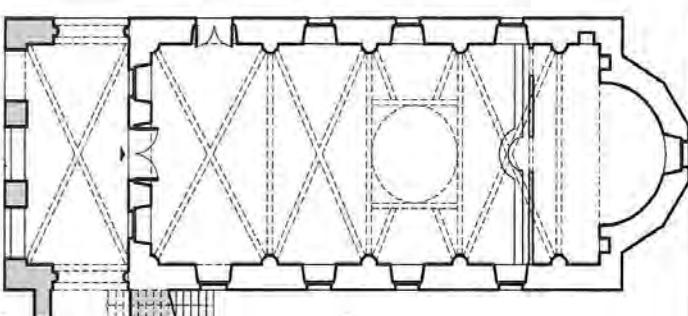
¹¹. Εκτός από το Λιβίσι, μία στο Καλαμάκι (Καλκάν), μία στην Αντίφελο (Κασ) και δύο τρίκλιτες στη Σπάρτη της Πισιδίας. Η επισκευή του 19ου αιώνα του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας έχει, επίσης, στέγαση από γοτθικά σταυροθόλια

Αυτό δείχνει ότι οι δύο εκκλησίες έχουν κριθεί πιθανά από Δωδεκανήσιους μάστορες. Ίσως, λοιπόν, ο Αθανάσιος Προσκυνητής, που έκπισε την εκκλησία της Παναγίας, να ήταν Δωδεκανήσιος. Εξάλλου είναι γνωστή η περιοδική μετανάστευση των Δωδεκανήσιων γεωργών και ιδιαίτερα των οικοδόμων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στη Μικρά Ασία για οικονομικούς λόγους¹². Συνεργεία τεχνιτών περιόδευαν στη Μικρά Ασία και στα μέσα μάλιστα του 19ου αιώνα ήρθαν Δωδεκανήσιοι στο Λιβάσι και έμπλουτισαν τον τοπικό ελληνικό πληθυσμό.

Τα σταυροθόλια με τις ορθογώνιες νευρώσεις τους και τα τόξα είναι οξυκόρυφα και οι ημικίονες των πλευρικών τοίχων στην Παναγία (εικ. 6, 7) έχουν διπλά κιονόκρανα, εκ των οποίων τα χαμπλότερα είναι κορινθιακά, με τρεις σειρές φύλλων

Εικ. 4. Ταξιάρχης, κάτοψη, κλίμακα 1:200

Εικ. 5. Παναγία, κάτοψη, κλίμακα 1:200

12. X. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήνα 1994, σ. 475, Π. Σαβοριανάκης, Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνας), Αθήνα 2000, σ. 40, 82-88. Μετανάστευση από Ρόδο προς Μικρά Ασία παραπρήθηκε μετά τις θεομητικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ του 1840, η οποία οφειλόταν στην οικονομική δυσπραγία. Μεταξύ 1840-80, διακόσιες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν από τα νησιά του Αιγαίου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης. Εποχιακή μετακίνηση αγροτών νησιωτών γινόταν κάθε χρόνο μετά τις γεωργικές εργασίες, στη Μικρά Ασία το χειμώνα, όπου εξασκούσαν τα επαγγέλματα του ξυλουργού, του σιδερά, του κτίστη, ενώ κάτοικοι από την Κάλυμνο, το Καστελλόριζο, τη Σύμη και τη Τήλο είχαν δημιουργήσει παροικίες στη Μικρά Ασία, όπως την Αντίφελο, το Καλαμάκι και τη Μάκρη.

Εικ. 6. Παναγία, τέμπλο.

Εικ. 7. Παναγία, γυναικωνίτης.

ακάνθου και τα ψηλότερα ορθογώνια παραλληλεπίπεδα με κορνίζα, ενώ στον Ταξιάρχη (εικ. 8, 9) παρουσιάζεται ποικιλία κιονοκράνων, άλλα διπλά και άλλα απλά κορινθιακά. Αυτά συνδυάζονται με την οριζόντια κορνίζα, σύνθετης διατομής, που διατρέχει εσωτερικά την εκκλησία. Τα κλειδιά των νευρώσεων έχουν διακοσμητικές κωνικές απολήξεις, που στον Ταξιάρχη έχουν καταστραφεί και φέρουν σιδερένιους κρίκους για την ανάρτηση πολυελαίων. Τα σιδερένια αγκύρια που διατηρούνται στις όψεις της Παναγίας δείχνουν ότι είχε μεταλλικούς ελκυστήρες, που σήμερα δεν σώζονται¹³.

Εξαιρετικά ενδιαφέρων είναι ο ημισφαιρικός τρουλίσκος, που υψώνεται στο μέσον του δεύτερου από ανατολικά σταυροθολίου της Παναγίας (εικ. 6), ο οποίος εδράζεται πάνω στα εγκάρσια τόξα του σταυροθολίου και σε δύο κάθετα ενδιάμεσα, που διακόπτουν τις διαγώνιες νευρώσεις κατά ευρηματικό και πρωτότυπο τρόπο. Το ημισφαίριο στηρίζεται σε τέσσερα μικρά σφαιρικά τρίγωνα, που γεφυρώνουν τις γωνίες. Εξωτερικά ο τρουλίσκος είναι οκτάπλευρος και καλύπτεται από οκταγωνική στέγη με γαλλικά κεραμίδια.

Το ιερό τους στεγάζεται με οξυκόρυφη καμάρα, επέκταση της ανατολικής κεραί-

13. Οι οριζόντιοι ελκυστήρες στο ύψος των κιονοκράνων βοηθούν στην καλύτερη ανάληψη των πλάγιων ωθήσεων και ιδιαίτερα στην περίπτωση μηχανικών καταπονήσεων, όπως είναι ο σεισμός.

as του αντίστοιχου σταυροθολίου και η κόγχη τους με τεταρτοσφαιρικό θόλο, το τόξο της οποίας διακοσμείται με πλαίσιο σε εσοχή στην Παναγία και με διακοσμητικό βεργίο στο Ταξιάρχη (εικ. 8). Η κόγχη του ιερού των δυο αυτών εκκλησιών εξωτερικά έχει κορνίζα στη στέψη και καλύπτεται από πεντάπλευρη κεραμοσκεπή.

Μία οξυκόρυφη κόγχη στον ανατολικό τοίχο της Παναγίας και μία τοξωτή, με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο από πέντε κέντρα καμπυλόπτωση στο βόρειο τοίχο της πρόθεσης, με ορθογώνια πλαίσια σύνθετης διατομής, και αντίστοιχα δύο πολύκεντρες τοξωτές κόγχες στον ανατολικό και στον βόρειο τοίχο της πρόθεσης, σήμερα αλλοιωμένες, με ορθογώνια πλαίσια επίσης σύνθετης διατομής και μια ορθογώνια κόγχη στο νότιο τοίχο του διακονικού του Ταξιάρχη (εικ. 8), εξυπρετούσαν λειτουργικές ανάγκες των εκκλησιών.

Το γενικό σχήμα και η ογκοπλαστική διαμόρφωση των όψεων υπαγορεύεται από την ίδια την κατασκευή των γοτθικών σταυροθολίων που αποτελούν τα συστατικά στοιχεία των εκκλησιών αυτών¹⁴ (εικ. 2,3). Η εξωτερική εμφάνιση της στέγης των

Εικ. 8. Ταξιάρχης, ιερό.

Εικ. 9. Ταξιάρχης, πρόναος.

14. Ο τρόπος κατασκευής των σταυροθολιακών μεταβυζαντινών εκκλησιών εκφράζεται και εξωτερικά και έτσι η μορφή των διασταυρούμενων οξυκόρυφων θόλων γίνεται σαφέστατα διακριτή.

σταυροθολίων αυτών των εκκλησιών είναι συνήθως η επικάλυψη των πέτρινων θόλων από κονίαμα με κουρασάνι. Σπάνια οι εξωτερικές επιφάνειες των σταυροθολίων διαμορφώνονται αργότερα σε δίρρηχτες, αλλοπλοτεμνόμενες στέγες με κεραμίδια και μικρές κλίσεις, κάνοντας χρήση κονιοδεμάτων πάνω από τους θόλους, όπως στις δύο εκκλησίες στο Λιβίσι.

Η σταδιακή αύξηση της εξωστρέφειας του ορθόδοξου πληθυσμού από τον 18ο μέχρι τον 20ο αιώνα σε συνδυασμό με τις καταλυτικές επιδράσεις της υστερογοτθικής αρχιτεκτονικής των Ιπποτών και της οθωμανικής κατά την τουρκοκρατία στην Ρόδο οδήγησε στη δημιουργία ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων που χρονιμοποιήθηκαν στις σταυροθολιακές μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δωδεκανήσου. Σε κάθε όψη σταυροθολίου αντιστοιχεί ένα άνοιγμα, πόρτα, ή παράθυρο. Το 1ερό φωτίζεται από παράθυρο στο μέσον της ανατολικής πλευράς της κόγχης. Στα μέτωπα των σταυροθολίων ανοίγονται φεγγίτες¹⁵. Τα ανοίγματα, θυρώματα, τόξα, παράθυρα και φεγγίτες σε συνδυασμό με το μέγεθος, τον αριθμό και τη θέση τους, συμπληρώνουν τα γενικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης των υπό εξέτασιν εκκλησιών. Η μορφή όμως και τα σχήματα των ανοιγμάτων και ιδιαίτερα η διακόσμησή τους από πλαίσια, υπέρθυρα τόξα, γείσα, με διάφορες διατομές και ανάγλυφα οθωμανικού μπαρόκ, σε συνδυασμό με την εν γένει διακόσμηση των όψεων με αντίστοιχες κορνίζες και προεξοχές δίνουν τα ειδικά χαρακτηριστικά τους. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής τους εμφάνισης στις περισσότερες εκκλησίες περιλαμβάνουν οτοιχεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας του 18ου και 19ου αιώνα, ανάλογα με αυτά που χρονιμοποιούνται σε όλα τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, τα οποία εμπλουτίζουν τη μορφή των γοτθικών σταυροθολίων και δημιουργούν αυτόν τον ξεχωριστό τύπο της ελληνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Οι όψεις του κυρίως ναού του Ταξιάρχη (εικ. 3,10,13) είναι από επιχρισμένες λιθοδομές, με κουρασάνι η εξωτερική στρώση και χάραξη οριζόντιων δόμων για απομίμηση ισόδομης λιθοδομής και διαχωρίζονται σε δύο επιφάνειες από οριζόντια κορνίζα κοιλόκυρτης διατομής. Το άνω τμήμα των σταυροθολίων βρίσκεται σε εσοχή και καταλήγει σε οξυκόρυφα τόξα με επίστεψη από γείσο κοίλης διατομής. Αντίθετα οι όψεις του κυρίως ναού της Παναγίας (εικ. 3,11,12) είναι από εμφανείς λιθοδομές πωρόλιθου με οριζόντιους δόμους διαφορετικού ύψους (μεγαλύτεροι στα χαμπλά και μικρότεροι στα ψηλά). Είναι η μόνη εκκλησία από τις σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου και της Μικράς Ασίας, στην οποία οι όψεις διαχωρίζονται σε τρεις επιφάνειες από οριζόντια γείσα κοιλόκυρτης διατομής. Η κάτω zώ-

15. Γενικά οι εκκλησίες αυτές, όπως και οι αντίστοιχες γοτθικές, φωτίζονται ικανοποιητικά, σε αντίθεση με τις βυζαντινές, που χαρακτηρίζονται από τον χαμηλό φωτισμό.

νη περιλαμβάνει τα παράθυρα και τις πόρτες. Η μεσαία ζώνη, σε εσοχή από τη χαμπλότερη, που απαντάται μόνο σ' αυτή την εκκλησία, περιλαμβάνει στη βόρεια όψη, που είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, τις διακοσμητικές οξυκόρυφες, από σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, κόγχες, ένα πρωτότυπο μορφολογικό στοιχείο, με πλαίσιο και ανάγλυφους σταυρούς στα μαρμάρινα τύμπανα. Το άνω τμήμα των σταυροθολίων, που είναι επιχρισμένο με κουρασάνι, προφανώς για λόγους προστασίας από την υγρασία, βρίσκεται σε μεγαλύτερη εσοχή και καταλήγει σε οξυκόρυφα τόξα με επίστεψη από γείσο κοίλης διατομής.

Εικ. 10. Ταξιάρχης, νότια όψη.

Εικ. 11. Παναγία, βόρεια όψη.

Η είσοδος στον κυρίως ναό της Παναγίας (εικ. 11,12) αποτελείται από τοξωτή μαρμάρινη πόρτα με περιθύρωμα από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδέεται με το άνω πλαίσιο της πόρτας και επίστεψη από οριζόντια κοιλόκυρτη κορνίζα. Έχει ανάγλυφη διακόσμηση οθωμανικού μπαρόκ. Το κλειδί του τόξου είναι μεγαλύτερο και διακοσμημένο με προεξέχουσες έλικες και κορυφή με μορφή ανθοδοχείου. Στο ψηλό τύμπανο είναι ενταγμένη η κιπτορική επιγραφή με διπλό πλαίσιο¹⁶. Η επιγραφή διακοσμείται εκατέρωθεν με ανάγλυφους φοίνικες σε ορθογώνιο πλαίσιο κοιλόκυρ-

16. Το εσωτερικό αποτελείται από πυκνούς και τοξωτή στέψη από δύο συμμετρικούς έλικες και σταυρό στην κορυφή, ενώ το εξωτερικό από κόγχη με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο και κοιλόκυρτη διατομή.

Εικ. 12. Παναγία, βόρεια είσοδος.

Εικ. 13. Ταξιάρχης, ιερό.

της διατομής. Τα μαρμάρινα παράθυρα της βόρειας όψης είναι ορθογώνια με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, ορθογώνια πλαίσια, που συνδυάζονται με το πλαίσιο του ανακουφιστικού τόξου και οριζόντιο γείσο. Οι γωνίες των τυμπάνων διακοσμούνται με ανάγλυφους ρόδακες.

Αντίστοιχα, η νότια και κύρια όψη του ναού του Ταξιάρχη είναι ιδιαίτερα επιμελημένη (εικ. 3,10). Η είσοδος στον κυρίως ναό αποτελείται από τοξωτή μαρμάρινη πόρτα (από χαμπλωμένο τόξο), με περιθύρωμα από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδέεται με το τοξωτό πλαίσιο της πόρτας και επίστεψη από ορθογώνιο πλαίσιο με ανάγλυφο εξαπέρυγο στο μέσον. Η είσοδος είναι διαλυμένη σήμερα, αφού λείπουν τα περισσότερα μάρμαρα. Τα παράθυρα της νότιας όψης είναι ορθογώνια μαρμάρινα με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα και ενιαία ορθογώνια πλαίσια κοιλόκυρτης διατομής.

Τα παράθυρα όμως των άλλων όψεων και στις δύο εκκλησίες είναι απλούστερα¹⁷ (εικ.11,13). Όλα τα παράθυρα του ισογείου της Παναγίας φέρουν παραδοσιακά σιδερένια κιγκλιδώματα, ενώ έχουν αφαιρεθεί τα περισσότερα μάρμαρα των ανοιγμάτων.

17. Είναι ορθογώνια με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα σε εσοχή από πωρόλιθο της νότιας όψης της Παναγίας και από μάρμαρο της βόρειας όψης του Ταξιάρχη. Το παράθυρο του ιερού και στις δύο εκκλησίες είναι επίσπεις ορθογώνιο με ανακουφιστικό σύνθετο μουσουλμανικό τόξο και πλαίσιο, που στο Ταξιάρχη δεν εμπεριέχει και το ανακουφιστικό τόξο.

των και τα κιγκλιδώματα του Ταξιάρχη, ενώ συγχρόνως λείπουν όλα τα ξύλινα κουφώματα και των δύο εκκλησιών.

Οι φεγγίτες των μακρών πλευρών της Παναγίας (εικ. 11,12) είναι εξωτερικά οξυκόρυφοι με σύνθετη διατομή σε εσοχή, ενώ της ανατολικής όψης κυκλικός με πλαίσιο σε εξοχή (εικ. 2) και της δυτικής, πάνω από τον γυναικωνίτη, τετράπλευρος (εικ. 7). Οι φεγγίτες των μακρών πλευρών του Ταξιάρχη είναι τοξωτοί με πλαίσιο σύνθετης διατομής σε εξοχή (εικ. 3,10), ενώ της δυτικής όψης, πάνω από τον γυναικωνίτη (εικ. 9) και της ανατολικής κυκλικού (εικ. 8,13) με πλαίσιο σε εξοχή.

Η δυτική όψη του κυρίως ναού είναι ανάλογη και στις δύο εκκλησίες (εικ. 14,15). Έχει μια κεντρική είσοδο από τον πρόναο, που αποτελείται από ένα τοξωτό θύρωμα με πλαίσιο από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδυάζεται με το αντίστοιχο περιθύρωμα¹⁸. Τα δύο μαρμάρινα και συμμετρικά παράθυρα είναι ορθογώνια με κοιλόκυρτο πλαίσιο και συνοδεύονται από ανακουφιστικό οξυκόρυφο, σύνθετο μουσουλμανικό, τόξο σε εσοχή.

Εικ. 14. Παναγία, δυτική όψη κυρίως ναού.

Εικ. 15. Ταξιάρχης, δυτική όψη κυρίως ναού.

18. Της Παναγίας είναι από αισβεστωμένο πωρόλιθο, έχει ανακουφιστικό οξυκόρυφο τόξο, που πλαισιώνεται με ανάλογη κοιλόκυρτη διατομή και το τύμπανο του περιθυρώματος είναι διακοσμημένο με κύφωση, ενώ του Ταξιάρχη πάντα πιθανά μαρμάρινο, αλλά σήμερα έχει αφαιρεθεί, φέρει στο μέσον του τυμπάνου τοξωτή κόγχη, που υπερβαίνει το οριζόντιο περιθύρωμα με πλαίσιο.

Εικ. 16. Παναγία, δυτική όψη.

Διώροφοι πρόναοι με γυναικωνίτη σε πατάρι κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή (εικ. 4,5). Ο πρόναος στο ισόγειο αποτελείται από ανοικτή στοά, που λειτουργεί ως ημιυπαίθριος, ευχάριστος και δροσερός χώρος, με τρία στη δυτική όψη και από ένα στη βόρεια και τη νό-

τια οξυκόρυφα ανοίγματα. Αυτά αποτελούνται από ορθογώνιους πεσσούς με επίκρανα από κοίλα γείσα και τόξα με πλαίσια κοιλόκυρτης διατομής σε εσοχή στην Παναγία (εικ. 17) και βεργωτά πλαίσια μορφής πλοχμού σε εξοχή (δίκλωνου χαλαρά συμπλεκόμενου σχοινιού), που απολήγουν στα άκρα σε έλικα στον Ταξιάρχη (εικ. 18). Ένα ξύλινο πατάρι, που σήμερα δεν υπάρχει, χρησίμευε για γυναικωνίτης. Η επικοινωνία του γυναικωνίτη με τον κυρίως ναό γίνεται από μεγάλο οξυκόρυφο τόξο με διατομή βεργίου, που διανοίχθηκε στο πάχος του δυτικού τύμπανου (εικ. 7,9).

Το δυτικό βεργωτό σταυροθόλιο της Παναγίας είναι κτισμένο από επιχρισμένη λιθοδομή (εικ. 16), εκτός της βόρειας όψης που είναι εμφανής (εικ. 11), διαφορετική από του κυρίως ναού και σε ελαφρά χαμπλότερο ύψος, που δείχνει ότι κατασκευάστηκε αργότερα, ίσως το 1881, όταν ολοκληρώθηκε και το βοτσαλωτό δάπεδο του πρόναου¹⁹. Στη μεσαία ζώνη ανοίγονται αντίστοιχα ορθογώνια ανοίγματα με κοιλόκυρτα πλαίσια για το φωτισμό του γυναικωνίτη. Η πρόσβαση στο γυναικωνίτη γινόταν από πέτρινη σκάλα στη νότια πλευρά με σκαλοπάτια και περίτεχνα κοιλόκυρτα κυμάτια στην όψη, ανάλογα με αυτά της ιπποτικής Ρόδου (εικ. 17). Πάνω σε οξυκόρυφο θόλο στηρίζεται το πλατύσκαλο της σκάλας και από ορθογώνια πόρτα με περιθύρωμα κοιλόκυρτης διατομής γινόταν η είσοδος στο γυναικωνίτη. Στα τύμπανα των σταυροθολίων του γυναικωνίτη έχει κυκλικούς φεγγίτες με πλαίσιο σύνθετης διατομής σε εξοχή.

Ο δυτικός ψηλός και εγκάρσιος ημικυλινδρικός θόλος του Ταξιάρχη είναι κτισμέ-

19. Εχει γίνει προσπάθεια ένταξης της δυτικής προσθήκης στην αρχιτεκτονική του ναού, αρκετά επιτυχημένη, ακολουθώντας το διαχωρισμό σε τρεις ζώνες στην όψη και τα κυμάτια των γείσων των εσοχών, εκ των οποίων το ψηλότερο, για να προσαρμοστεί στο ύψος, κατεβαίνει σκαλωτά ένα δόμο.

Εικ. 17. Παναγία, νότια όψη πρόναου.

Εικ. 18. Ταξιάρχης, νότια όψη πρόναου.

vos από επιχρισμένη λιθοδομή με ξυλοδεσιές (εικ. 3,10), διαφορετική από του κυρίως ναού, με αγκύρια στις γωνίες, που δείχνει ότι κατασκευάστηκε και αυτός σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως το 1910, χρονολογία του βοτσαλωτού δαπέδου της αυλής²⁰. Το ξύλινο πατάρι είχε πρόσβαση από εσωτερική ξύλινη σκάλα στη βορειοδυτική γωνία του πρόναου, όπου διατηρείται η χαλασμένη πέτρινη βάση της. Στον όροφο ανοίγονται αντίστοιχα τοξωτά παράθυρα με κοιλόκυρτα πλαίσια για το φωτισμό του γυναικωνίτη.

Τα δάπεδα και των δύο ναών είναι βοτσαλωτά. Της Παναγίας είναι του 1888, σύμφωνα με τη χρονολογία στο κατώφλι της βόρειας εισόδου, διακοσμημένο με ρομβοειδή σχέδια και κυκλικό ανθέμιο (εικ. 7), ενώ του Ταξιάρχη με δαντελωτές ταινίες και κυκλικό σπειροειδές ανθέμιο στο μέσον (εικ. 9). Του πρόναου της Παναγίας είναι του 1881, σύμφωνα με τη χρονολογία στο κατώφλι της δυτικής πόρτας επικοινωνίας με τον πρόναο, διακοσμημένο με φυτικά σχήματα και του Ταξιάρχη με γεωμετρικά σχέδια. Τα βοτσαλωτά της αυλής, της πλατείας Στούμπου, είναι διακοσμημένα με γεωμετρικά και κυκλικά σχέδια, από τρίχρωμα βότσαλα (κόκκινα, άσπρα και μαύρα, εικ. 10) με τη χρονολογία του 1910, μπροστά από το κατώφλι της νότιας εισόδου.

20. Έχει γίνει και εδώ προσπάθεια ένταξης της δυτικής προσθήκης στην αρχιτεκτονική του ναού, ακολουθώντας το διαχωρισμό σε δύο ζώνες στην όψη και το κυμάτιο του γείσου της εσοχής, που είναι ψηλότερο, για να προσαρμοστεί στο ύψος, ανεβαίνει σκαλωτά.

Το τέμπλο της Παναγίας είναι κτιστό και μαρμάρινο, με λευκά και γκρίζα μάρμαρα, τριμερές με αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 6) και διακόσμηση με ανάγλυφα τμήματα, οθωμανικού μπαρόκ²¹. Θα πρέπει να ήταν επιχρυσωμένο με χρωματιστό βάθος, ενώ σήμερα αποδιοργανώνεται εγκαταλειμμένο και ο σταυρός και τα λυπτρά απουσιάζουν. Μιμείται προφανώς τα αντίστοιχα ξυλόγλυπτα τέμπλα²². Απλοί πεσσοίσκοι πλαισιώνουν τα θωράκια. Ήμικλονίσκοι με βάσεις και κορινθιάζοντα κιονόκρανα, από τους οποίους λείπουν πέντε και γείσα πλαισίωναν τις ορθογώνιες δεσποτικές εικόνες, οι οποίες απουσιάζουν επίσης, με τις τοξωτές στέψεις και τις επίσης τοξωτές θύρες της ωραίας πύλης και της πρόθεσης²³. Το δωδεκάορτο αποτελείται από ορθογώνιες εικόνες με πλαίσια από πεσσοίσκους με βάσεις και επίκρανα. Η καμπύλη προεξοχή του τέμπλου πάνω από την ωραία πύλη τονίζει το κεντρικότερο σημείο του. Οριζόντιες κορνίζες σύνθετης διατομής διατρέχουν σε όλο το πλάτος το τέμπλο. Το τέμπλο αυτό είναι ανάλογο με τα μαρμάρινα τέμπλα του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Ελευθερίου στο Χωριό της Σύμης, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Καστελλόριζο και των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Νικιά της Νισύρου, ενώ μοιάζει περισσότερο με του Αγίου Ιωάννη στο Γιαλό της Σύμης²⁴.

Δεν διατηρείται δυστυχώς τίποτα από το τέμπλο του Ταξιάρχη, που πιθανά να ήταν κτιστό και μαρμάρινο, όπως δείχνουν τα ελάχιστα υπολείμματα τοίχου που δια-

-
21. Η στέψη του τέμπλου είναι διακοσμημένη με ελικοειδή κλαδιά με φύλλα και άνθη. Ο φυτικός διάκοσμος με κλαδιά και κληματόφυλλα επικρατεί στην οριζόντια μαρμαρόγλυπτη ζώνη, πάνω από το δωδεκάορτο και μετάλλια με ανθέμια ενδιάμεσα στη ζώνη μειαχύ αυτού και των δεσποτικών εικόνων. Διακρίνεται η μορφή του Χριστού κεντρικά, πλαισιωμένη από ανάγλυφη «σινδόνη».
 22. Χ. Κουτελάκης, Η ανάπτυξη της ξυλογλυπτικής στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1985, σ. 3-6. «Στα τέμπλα από τα τέλη του 17ου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η οργάνωση καθ' ύψος ακολουθεί τα ρωσικά πρότυπα με μπαρόκειο ύφος, αλλεπάλληλες διακοσμητικές ζώνες με βαρυφορτωμένους θριγκούς και πυραμίδες πολύπλοκες». Το πέρασμα της νέας μορφής των τέμπλων μπαρόκ στο υποιωνικό χώρο του Αιγαίου ακολούθησε την πορεία με πρώτο σταθμό στο Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη και δεύτερο τη Χίο (με επέκταση στη Μυτιλήνη και την Ικαρία). Από τους Αγιορείτες και του Χιώτες διδάχτηκαν οι Ροδίτες και οι Κώοι την τέχνη αυτή και εξαπλώθηκε σ' όλη τη Δωδεκάνησο και τα απέναντι παράλια της Μικράς Ασίας.
 23. Τα τόξα τους συνοδεύονται από ανάγλυφες πτυχώσεις, απομίμηση υφασμάτινων κουρτινών, που είναι διπλές στις θύρες.
 24. Θα πρέπει να διερευνηθεί αν υπάρχουν τεχνικές ομοιότητες και να τεκμηριωθεί αν υπήρξε κάποιο εργαστήρι μαρμαρογλυπτών στην περιοχή της Δωδεκανήσου και της Μικράς Ασίας, που κατασκεύασε αυτά τα έργα.

τιρούνται. Το δεοποικό και ο άμβωνας απουσιάζουν επίσης, ενώ τα μάρμαρινα σκαλοπάτια στη νότια πλευρά της Παναγίας (εικ. 6) υποδηλώνουν ότι το δεοποικό ήταν πιθανά επίσης από μάρμαρο, ενώ διακρίνονται οι οπές από υποδοχές στηριγμάτων του άμβωνα στο βόρειο τοίχο. Ενδιαφέρον προκαλούν τα κανάτια μέσα στη λιθοδομή, που προφανώς χρησίμευαν ως πλεία στον άμβωνα.

Η διαβρωμένη επιτοίχια ζωγραφική και οι ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις των δύο εκκλησιών περιλαμβάνουν διακοσμητικά φυτικά μοτίβα, από τα οποία διατηρούνται τμήματα, λόγω της εγκατάλειψης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ζωγραφική απομίμηση τοξωτών φεγγιτών με υαλογραφήματα στο ύψος των αντίστοιχων κογχών της όψης και ασπίδων της εκκλησίας της Παναγίας (εικ. 6,7) και οι ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις των κυκλικών φεγγιτών κάτω από τους τοξωτούς και οι ζωγραφισμένες πλεξούδες πάνω στις ορθογώνιες νευρώσεις του Ταξιάρχη (εικ. 8,9).

Από το καμπαναριό, που ήταν κατασκευασμένο στην νοτιοανατολική γωνία της αυλής της εκκλησίας της Παναγίας, πάνω από την αυλόθυρα, διατηρείται μόνο το ισόγειο με τοξωτά ανοίγματα ανατολικά και δυτικά, γωνιακούς πεσσούς με σύνθετα επίκρανα και οριζόντιο γείσο για στέψη. Η ανατολική είσοδος αποτελείται από ορθογώνια πόρτα με τριγωνικό αέτωμα. Η προσέγγιση στον όροφο γίνεται από κτιστή συμπαγή σκάλα στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής. Στα νοτιοδυτικά της εκκλησίας σώζεται το οστεοφυλάκιο του χωριού. Από το καμπαναριό του Ταξιάρχη, που ήταν κατασκευασμένο πιθανά πάνω από την αυλόθυρα, στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής της εκκλησίας, διατηρείται μόνο το ισόγειο με τοξωτή είσοδο και πυκνούνδρικό θόλο. Η συλλογή με χολένδρες, (παραδοσιακές υδρορροές) και η αποθήκευση του βρόχινου νερού από τη στέγη της εκκλησίας του Ταξιάρχη σε κτιστή δεξαμενή στη βορειοδυτική γωνία του κυρίως ναού, με πρόβλεψη υπερχείλισης, δείχνει τη φροντίδα της κοινότητας και της εκκλησίας για το νερό.

Είναι εμφανής η υψηλή ποιότητα της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης των δύο αυτών εκκλησιαστικών μνημείων, παρά την ερείπωση και την εγκατάλειψη και ξεχωρίζουν χαρακτηριστικά μέσα στο μεγάλο ερειπιώνα του Λιβισιού. Είναι ένα σπουδαϊκό δείγμα της ακμάζουσας, ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα, κοινωνίας του Μικρασιατικού ελληνισμού και μια απόδειξη της στενής και αλληλένδετης πορείας της νησιωτικής Ελλάδας και των περιοχών της Μικράς Ασίας.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Πάνος Κοκκινόπουλος. Βλέποντας τα τόξα επάνω στον Ταξιάρχη Μίχαήλ θέλω να ερωτήσω: έχουν δεχθεί την επίδραση του γοτθικού ρυθμού;

Γ. Νιέλλας. Βεβαίως. Το είπα στην ανακοίνωσή μου. Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου είναι γοτθικού ρυθμού, παρότι είναι του 18ου και 19ου αιώνα.

Χαρ. Σαπουντζάκης. Ακούοντας τις δύο εισηγήσεις, τη δική σας και του κ. Ανδρούδη, μου δίνεται η εντύπωση ότι υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά. Οι ναοί της Καππαδοκίας είναι μικροί. Οι ναοί π.χ. της Σπάρτης Πισιδίας, του Λιβισιού κλπ., είναι τηρουμένων των αναλογιών, τεράστιοι. Δηλαδή πώς οι Χριστιανοί, παρά τους διωγμούς και τις απαγορεύσεις, έκτιζαν τέτοιους ναούς, πολλοί των οποίων χωρούσαν χίλια και πλέον άτομα;

Γ. Νιέλλας. Υπάρχει εξήγηση. Αυτό δείχνει το φοβερό δυναμισμό κάθε Ελληνικής Κοινότητας στη Μικρασία. Φυσικά αυτά έγιναν μετά τις ρυθμίσεις που έγιναν στα μέσα του 19ου αιώνα από την οθωμανική διοίκηση. Στα Δωδεκάνησα πριν από το 1750 δεν είχε κτιστεί καμία εκκλησία. Έχουμε μόνον κάποια εικονογραφικά προγράμματα στο μοναστήρι της Πάτμου και σε δυο – τρεις εκκλησίες της Ρόδου.

Η Ρόδος και η Κως είχαν περάσει μια βαριά περίοδο δουλείας, καθώς ήταν από τις τελευταίες κατακτήσεις των Τούρκων, το 1522, επειδή αντιστάθηκαν στην πολιορκία του Σουλεϊμάν. Όλα τα άλλα νησιά είχαν μόνο έναν επήσιο φόρο. Ήταν απαλλαγμένα από την παρουσία των Οθωμανών.

Το Καστελόριζο, η Σύμη, η Κάλυμνος είχαν μεγάλη οικονομική άνθιση, που μπορούμε να συγκρίνουμε με την άνθιση πόλεων της Μικράς Ασίας.

Χρ. Αθηνάκη. Δείξατε τέμπλο μαρμάρινο και στο κέντρο, στην ωραία Πύλη το μάρμαρο έπεφτε σαν κουρτίνα. Αυτό το είδαμε και σε άλλα μέρη, σε εκκλησίες των παραλίων. Τι επίδραση είναι αυτή;

Γ. Νιέλλας. Δεν μπορώ να απαντήσω με βεβαιότητα. Το έχω πάντως επισημάνει σε 3-4 νησιά μας (Καστελόριζο, Σύμη, Νίσυρο). Επίσης στη Μικρασία. Στη Σμύρνη.

Σύνεδρος. Είστε σίγουρος ότι η Μονή της Καλόπετρας δεν είναι νεότερη;

Γ. Νιέλλας. Δεν είναι του 1770, που λένε ότι την έκτισε ο Υψηλάντης. Είναι νεότερη.

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Θέμα: Μικρασιατικός και Σαμιακός λαϊκός Πολιτισμός: ιαυτότητες, επερότητες και πολιτισμικές διαδρομές.

Είναι γνωστό και πανθομολογούμενο ότι η Μικρά Ασία υπήρξε μια ιστορική πολιτισμική μάτρα του Ελληνισμού, που τροφοδότησε με αρχετυπικά στοιχεία τόσο το νησιωτικό χώρο του Αρχιπελάγους, όσο και τον πειρατικό ελλαδικό κορμό. Τόσο πριν, όσο και κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής (1922) και της ανταλλαγής πληθυσμών, με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923-1924), ο μαρτυρικός Μικρασιατικός Ελληνισμός αναζωογόνησε την παραδοσιακή πολιτισμική ζωή του ελεύθερου ελληνικού κράτους, με νέες μορφές και διατυπώσεις.

Η ευεργετική αυτή επίδραση παρατηρείται κυρίως στα νησιά. Από τον υλικό ως τον πνευματικό πολιτισμό, μια σειρά από δεδομένα, που κατά κανόνα μεταφέρονται από την Μικρά Ασία προς τα νησιά, δημιουργησε ένα κοινό υπόστρωμα λαϊκού πολιτισμού. Έθιμα και γεύσεις, ακούσματα και δομές συγγένειας, μουσικές και τέχνες, με φορείς τους αντιστοίχως κινούμενους πληθυσμούς, πέρασαν από τον μικρασιατικό στο νησιωτικό χώρο, και ενσωματώθηκαν πλήρως στα τοπικά πολιτισμικά συστήματα των νησιών μας.

Από το πλούσιο αυτό υλικό, θα εξετάσουμε στη συνέχεια μόνον τα δεδομένα που αφορούν τις σχέσεις Σάμου και Μικράς Ασίας, κατά τον 19ο και τον 20ο αι. Πρόκειται για μορφές ιστορίας και πολιτισμού, αφού ιστορικές συνισταμένες και λαογραφικές συνθήκες συχνότατα είναι άρρηκτα δεμένες, και πρέπει να συνυπολογίζονται για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Άλλωστε, η περίπτωση της Σάμου μπορούσε να λειτουργήσει πιλοτικά και για ανάλογες περιπτώσεις άλλων νησιών, που παρουσιάζουν έντονη την επίδραση μικρασιατικών λαογραφικών στοιχείων. Καθώς μάλιστα οι σχετικές έρευνες και καταγραφές είναι σε πλήρη εξέλιξη, η παρουσίαση νέων πληροφοριών μπορεί να αποτελέσει γενικότερη συμβολή στην ιστορική και λαογραφική έρευνα, τόσο της Μικράς Ασίας και της Σάμου, όσο και των νησιωτικών μας κοινοτήτων, γενικότερα.

Οι σχέσεις της Σάμου με τις πόλεις και τους οικισμούς των μικρασιατικών παραλίων υπήρξαν στενές και πολυεπίπεδες, λόγω του ότι η μικρασιατική ενδοχώρα λειτούργησε, από τα αρχαία κιόλας χρόνια, ως ο φυσικός τόπος ανάπτυξης των δραστηριών κατοίκων του νησιού. Το καθεστώς της Ηγεμονίας της Σάμου¹, που εξασφάλιζε δυνατότητα πρόσβασης και σχέσεων με τα εδάφη της τότε οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την οποία ήταν εξαρτημένο, ο υπερπλοθυσμός του νησιού και η μακρόχρονη παράδοση των σχέσεων με τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας, υπήρξαν οι παράγοντες που αμέσως μετά τα γεγονότα της ελληνικής επανάστασης και την επιβολή της πηγεμονικής διοίκησης, το 1835², οδήγησαν στην αναθέρμανση των σχέσεων αυτών. Οι περιπτώσεις των Σαμίων που εγκαταστάθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά στον μικρασιατικό χώρο έχουν ήδη απασχολήσει την έρευνα³. Απομένουν οι επαφές στο λαογραφικό, εκπαιδευτικό, εκκλησιαστικό και καλλιτεχνικό πεδίο, που θα αποτελέσουν αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Από λαογραφική άποψη παρατηρείται κοινότητα εθίμων ανάμεσα στη Σάμο και τον μικρασιατικό Ελληνισμό, ιδίως στα έθιμα του κύκλου της ζωής και του κύκλου του χρόνου⁴, αφού υπάρχει η ίδια κοινή θρησκευτική βάση, αυτή της Ορθοδοξίας. Οι συχνές μετακινήσεις Σαμίων στη Μικρά Ασία και αντιστρόφως οδήγησαν σε μια ανταλλαγή εθιμικών μορφών και προϊόντων του έντεχνου λαϊκού λόγου, και δημιούργησαν ένα μάλλον κοινό τοπικό παραδοσιακό πολιτισμό⁵. Έτσι, όταν το 1922 οι Μικρασιάτες ήρθαν ως πρόσφυγες στη Σάμο⁶ μικρές διαφορές υπήρξαν με τους Σαμίωντες, και η ενοωμάτωσή τους οιπν ιωπκή κοινωνία, όσον αφορά τον πολιτισμικό παράγοντα και τις μορφές του παραδοσιακού πολιτισμού υπήρξε πιο γρήγορη και

1. Για το πηγεμονικό καθεστώς βλ. ενδεικτικά Αλ. Σεβαστάκης, *Το δημόσιον δίκαιον εν Σάμω κατά την Τουρκοκρατίαν την επανάστασιν και το πηγεμονικόν καθεστώς*. Θεσσαλονίκη 1959. Ο ίδιος, *Δίκαιο και δικαιστική εξουσία στη Σάμο (1550-1912)*. Αθήνα 1986, με βιβλιογραφία.
2. Πρβλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 3*. Εν Σάμω 1882, σ. 10 κ.εξ.
3. Γ. Μουτάφης, «Σάμιοι υπόκοοι και εποτασίες στη Μικρά Ασία κατά την πηγεμονική περίοδο», *Σαμιακές Μελέτες 1* (1993-1994), σ. 143-178. Ο ίδιος, «Η παρουσία Σαμίων στη Μικρά Ασία και Αίγυπτο κατά την πηγεμονική περίοδο 1875-1912: κίνητρα και καταστάσεις», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα» 2*. Αθήνα 1998, σ. 97-128.
4. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στον V. Zaykovsky, «Ηθη και έθιμα του Δωδεκανέρου στη Σάμο και βαθκανομικρασιατική παράδοση», *Πρακτικά Συνεδρίου...ό.π.*, σ. 385-403.
5. Ο Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου 1*. Αθήνα 1983, σ. 521-522, 565, ενσωματώνει και πληροφορίες από πρόσφυγες ακριβώς λόγω αυτής της κοινότητας που εύκολα διαπιστώνει επιποπίως ο ερευνητής.
6. Πρβλ. Αγγ. Χατζημιχάλη, «Πρόσφυγες στην πόλη της Σάμου (19ος -20ος αι.)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη»*. Αθήνα 1998, σ. 253-378.

πιο εύκολη, σε σύγκριση με άλλες ελληνικές περιοχές. Στις καταγραφές που μετά το 1922 έγιναν στην Σάμο εντόπια και μικρασιατικά λαογραφικά στοιχεία καταγράφονται μαζί⁷ αφού ουσιαστική διαφορά, όπως διαπιστώνουν οι ερευνητές, δεν υφίσταται παρά σε ελάχιστα σημεία.

Αρκετοί Σάμιοι κληρικοί υππρέπησαν στις μικρασιατικές μπιτροπόλεις πριν την καταστροφή του 1922: Ο μπιτροπολίτης Σάμου Αθανάσιος Καπουράλης, από τον Πύργο της Σάμου, ανατράφηκε και σπούδασε στη Σμύρνη, χειροτονήθηκε δε διάκονος από τον Σμύρνης Βασίλειο ενώ φοιτούσε στην Ευαγγελική Σχολή⁸. Ο Αλέξανδρος Δηλανάς, από τον Μαραθόκαμπο της Σάμου, πριν εκλεγεί μπιτροπολίτης Ζιχνών και κατόπιν Βεροίας και Ναούστης είχε χρηματίσει διάκονος και ιερέυς-επίτροπος Σωκίων υπό τον Εφέσου Ιωακείμ Ευθυβούλη, επίτροπος Αδραμυτίου, επίσκοπος Μυρίνης της επαρχίας Εφέσου (1910-1917), μπιτροπολίτης Αναίων (Σωκίων) από το 1917-1918 και τοποιτριπής της μπιτροπόλεως Περγάμου και Αϊδινίου ως το 1922⁹, όπου και ανέπτυξε ιδιαίτερη εθνική δράση, υφιστάμενος πλήθος διώξεων από μέρους των Τούρκων και συμβάλλοντας στη διάσωση του Ελληνισμού της επαρχίας του από τη λαίλαπα της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Ο Σάμιος αρχιμανδρίτης Θεόφιλος Πετισομάνης υπήρξε αρχιερατικός επίτροπος του μπιτροπολίτη Εφέσου Ιωακείμ και αυτός που το 1916 οδήγησε τον Ελληνισμό της Νέας Εφέσου στα Σώκια, όπου είχε εκτοπιστεί από τις οθωμανικές αρχές, με ασφάλεια, για να πυγθεί το 1918 και της επανόδου τους στην πατρίδα¹⁰, και ν' αφήσει την τελευταία του πνοή στα μικρασιατικά παράλια με βίαιο θάνατο, το 1922¹¹. Από την άλλη πλευρά, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Σάμου, με το υψηλό τους επίπεδο, έδωσαν στις μικρασιατικές εκκλησίες πολλά και ικανά στελέχη, για παράδειγμα αναφέρεται ότι ο Φιλαδελφείας Χρυσόστομος Χατζησταύρος, μετά ταύτη μπιτροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου και αρχιεπίσκοπος Αθηνών, είχε τελειώσει το περιφρυμό Πυθαγόρειο Γυμνάσιο Σάμου¹², ένα εκπαιδευτήριο με μεγάλη φήμη σ' ολόκληρο τον μικρασιατικό χώρο.

7. Στ. Ημελλος, «Εκθεσις λαογραφικής αποστολῆς εις Σάμον (13 Ιουλ. – 11 Αυγ. 1964)», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 17 (1964), σ. 190-203 (=Ο ίδιος, Λαογραφικά 2. Ποικίλα. Αθήνα 1992, σ. 243-252).

8. K. I. Πτίνης, «Επιφανείς Σάμιοι κληρικοί». Σάμος x.xp., σ. 68-69.

9. K. I. Πτίνης, ό.π., σ. 87-93. Πρβλ. και ο ίδιος, «Αλέξανδρος Δηλανάς», Σαμιακή Επιθεώρηση 43 (1996) σ. 122-129. Δημ. Τσιανικλίδης, «Η Ζίχνη κατά την περίοδο του μακεδονικού αγώνα». Θεσσαλονίκη 1995, σ. 64. Τρ. Θεοδωρίδης, «Η Ιερά Μπιτρόπολης Ζιχνών και οι μπιτροπολίται της» 1. Αθήναι 1953, σ. 130.

10. K. I. Πτίνης, ό.π., σ. 106-111.

11. K. Βοβολίνης, «Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας», Αθήναι (1952), σ. 263.

12. K. I. Πτίνης, ό.π., σ. 110 σημ.

Από τους μητροπολίτες Σάμου μικρασιατική καταγωγή ή προέλευση είχαν οι Ανθίμος Α' από την Κίο της Βιθυνίας (1638)¹³, Ιγνάτιος από τη Σμύρνη (1685-1690), Γρηγόριος Γ' από τις Κυδωνίες (1843-1854) και Ειρηναίος Παπαμιχαήλ από το Καπρλί της Βιθυνίας (1926-1963)¹⁴. Πριν τη χειροτονία του διετέλεσε δάσκαλος στη Μ. Ασία και ο Μεθόδιος Κρητικίδης από τη Χώρα, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Πέλλης (1888-1893)¹⁵, ενώ Σάμιος ήταν και ο Νεκτάριος Μοσχονάς, μητροπολίτης Σάρδεων¹⁶ (1792 κ.ε.ξ.), όπως και ο Πανάρετος επίσκοπος Προύσης (1817 κ.ε.ξ.), από το Βαθύ¹⁷. Τέλος Σάμιος ήταν και ο ιεροκέρυκας Σμύρνης αρχιμανδρίτης Διονύσιος Σιαμαπιάδης, που αγωνίστηκε ιδιαιτέρως εναντίον των μισσιοναρίων και της δράσης τους στην ανατολή¹⁸.

Ο Σάμιος ιεροψάλτης και διδάσκαλος Γρηγόριος Κωνσταντάς, μετά τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη υπηρέτησε στα Σώκια, πριν επανέλθει στην πατρίδα του¹⁹, αλλά και σε διάφορους ναούς της Μητροπόλεως Τράλλεων²⁰, περιστασιακά. Ο Ιωάννης Κουκούλης, από τους Μαυρατζαίους της Σάμου, υπήρξε δάσκαλος και σχολάρχης στα Μύλασσα, όπου και μετέφερε από τη Σπλυβρία λείψανα της οσίας Ξένης, αλλά και ιεροψάλτης σε μικρασιατικούς ναούς²¹. Στη Σάμο γεννήθηκε, από οικογένεια προερχόμενη από τον Τσεσμέ της Μ. Ασίας, ο Στέφανος Ψύχας (1880), που με το όνομα Συνέσιος εμόνασε στο Άγιο Όρος (μονές Βα-

-
13. Βλ. Κ. Πιτσάκης, «Οι μεταβυζαντινοί "τρισεπίσκοποι"» (με αφορμή την περίπτωση του αρχιεπισκόπου Σάμου Ανθίμου: 1648), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»* 1. Αθήνα 1998, σ. 231-259.
14. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, «Η Εκκλησία της Σάμου από την ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερον». Σάμος 1967, σ. 100-101.
15. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, ό.π., σ. 313.
16. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, ό.π., σ. 314. Πρβλ. και Β. Ατέσης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Πάτμῳ Ιεράς Μονής του Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου. Αρχιερείς – αδελφοί αυτής από του 1550 και εντεύθεν», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 59 (1977), σ. 213-215, με βιβλιογραφία.
17. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, ό.π., σ. 315.
18. Επ. Σιαμαπιάδης, «Σαμιακά...» 4. Εν Σάμω 1886, σ. 584.
19. Γ. Παπαδόπουλος, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής». Αθήνα 1890, σ. 385-386, 441-442. Ο ίδιος, «Ιστορική εποκόπτησης της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής». Αθήναι 1904, σ. 154-156. Γ. Αγγελινάρας, «Η ψαλτική παράδοση της Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 9/33-34 (1987), σ. 46-49.
20. Γ. Χατζηθεοδώρου, «Ένα ανέκδοτο έργο (Μικρό Θεωρητικό της Βυζαντινής Μουσικής) του Γρηγορίου Κωνσταντά», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος...»*, ό.π., σ. 532.
21. Κ. Ι. Πτίνης, «Σαμιακά». Σάμος 1992, σ. 79.

τοπεδίου και Σιαυρονική) και διακρίθηκε στη βυζαντινή μουσική²².

Πολλοί Σάμιοι σπούδασαν στη Σμύρνη και δραστηριοποιήθηκαν κατόπιν στον μικρασιατικό χώρο, όπως ο Γεώργιος Χατζηκωνσταντίνης από το Βαθύ²³, που αργότερα ανέλαβε ιεραποστολικό και εθνεγερτικό ρόλο στον προεπαναστικό μικρασιατικό Ελληνισμό. Στον εκπαιδευτικό τομέα παρατηρείται λοιπόν μια διαρκής κινητικότητα ανάμεσα στην μικρασιατική ακτή, ιδίως δε την Έφεσο ή τη Σμύρνη, και στη Σάμο. Κατ' αρχάς είναι οι Σάμιοι που καταφεύγουν στα μικρασιατικά Εκπαιδευτήρια για τις σπουδές τους, ενώ η αντίστροφη κίνηση φαίνεται να αρχίζει μετά το 1855, οπότε ιδρύεται και στελεχώνεται το Πυθαγόρειο Γυμνάσιο Σάμου²⁴, το οποίο γρήγορα απέκτησε μεγάλη φήμη στο ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο της καθ' ημάς Ανατολής.

Σειρά Σαμίων δασκάλων δίδαξε σε μικρά και μεγάλα εκπαιδευτήρια του μικρασιατικού Ελληνισμού. Πλην του Γρηγορίου Κωνσταντίνου που προαναφέρθηκε, μνημονεύουμε επίσης τον Γεώργιο Σωτηρίου που υπήρξε για δεκαοκτώ χρόνια γυμνασιάρχης στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης²⁵ (1892-1910), τον Κωνσταντίνο Πετιούμανη που δίδαξε σε διάφορα μικρασιατικά σχολεία²⁶ (1887 κ.εξ.) και τον π. Ιω. Καραβοκυρό, από τους Σπαθαραίους, που δίδαξε σε σχολεία του Γέροντα και των Δωματίων²⁷. Γυμνασιάρχης της Ευαγγελικής Σχολής διετέλεσε επίσης ο Σάμιος Αριστομένης Στεργιογλίδης, ενώ στην ίδια σχολή υππρέτησαν ως καθηγητές οι Νικόλαος Πανάς, της χημείας, Εμμανουήλ Δούκας, των φιλολογικών μαθημάτων και ο Σοφοκλής Μάγνης, γυμναστής. Ο Δούκας παραλλήλως δίδασκε και στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο και το Λύκειο Καπλανίδου της μικρασιατικής πόλης²⁸. Ο Στεργιογλίδης μάλιστα έπαιξε ευρύτερο ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα, αφού το 1875 συνέταξε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχολείων της Μικράς Ασίας²⁹, που εφαρμόσθηκε

22. Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 81. Πρβλ. και Γρ. Στάθης, «Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής». Αγιον Όρος 3. Αθήναι 1993, σ. 601, 603. Ο ίδιος «Αγιορείτικη μελουργία», Διεθνές Συμπόσιο «Το Αγιον Όρος χθες – σήμερα – αύριο». Θεσσαλονίκη 1996, σ. 307, όπου λανθασμένα θεωρείται Θασίτης.

23. Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 94.

24. Π. Διακογιάννης, «Η Παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα». Αθήνα x.xr., σ. 151-167.

25. Κ. Ι. Πτίνης, «Μορφές και σχεδιάσματα». Σάμος 1994, σ. 37-38.

26. Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 49.

27. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Η καθημερινή ζωή του 19ου αι. στα μικρασιατικά παράλια και τη Σάμο από το ανέκδοτο ημερολόγιο του Ιω. Καραβοκυρού», Πρακτικά Ε΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Θεσσαλονίκη 2000, σ. 164 κ.εξ.

28. Κ. Ι. Πτίνης, «Διαλέξεις», Σάμος 1981, σ. 70-71.

29. Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 21.

επί χρόνια διαπαιδαγωγώντας και εκπαιδεύοντας γενεές ολόκληρες ελληνοπαίδων.

Ιδιαίτερο ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα του μικρασιατικού Ελληνισμού έπαιξε το Ιεροδιδασκαλείο του «Συλλόγου των εν Ελλάδι Μικρασιατών "Η Ανατολή"», που το 1906 μεταφέρθηκε από την Πάτμο στη Σάμο, για τον καταρτισμό διδασκάλων και ιερέων που θα υπηρετούσαν αργότερα σε χωριά της Μικράς Ασίας³⁰. Έχει υπολογιστεί ότι περίπου το 25% των δασκάλων που υπηρετούσαν στα 1.660 οχολεία αρρένων και 378 σχολεία θηλέων της Μικράς Ασίας, για το διάστημα 1918-1920, προέρχονταν από το Ιεροδιδασκαλείο και το Πυθαγόρειο Γυμνάσιο Σάμου³¹. Οι αριθμοί αυτοί δείχνουν την προσφορά της Σάμου στην υπόθεση της εκπαίδευσης και της στήριξης του μικρασιατικού Ελληνισμού, αλλά και τις στενότατες και εθνικά καρποφόρες σχέσεις του νησιού με την απέναντι μικρασιατική ακτή.

Ας σημειωθεί επίσης εδώ ότι η Ελένη Σβορώνου, που γεννήθηκε στην Έφεσο αλλά έζησε, δημιούργησε και πέθανε στη Σάμο (1918), τύπωνε στο νησί το επίσημο «Μικρασιατικό Ημερολόγιο», που για χρόνια συνέδεε πνευματικά τους υπόδουλους με τους ελεύθερους Ελληνες, τυπωνόταν σε χιλιάδες αντίτυπα και είχε πλήθος συνεργατών³². Επίσης στη Σάμο τυπωνόταν το περιοδικό «Ανατολή», με διευθυντή τον καθηγού του Ιεροδιδασκαλείου Κ. Ιακωβίδη, που έδινε πνευματική τροφή και επιστημονική καθοδήγηση σε πλήθος Ελλήνων δασκάλων, οι οποίοι δίδασκαν σε μικρασιατικά σχολεία, αλλά και πολλά άλλα βιβλία μικρασιατών συγγραφέων ή μικρασιατικού ενδιαφέροντος³³.

Τέλος σαμιακής καταγωγής ήταν και ο μουσικοσυνθέτης Μανόλης Καλομοίρης, που γεννήθηκε στη Σμύρνη τον Δεκέμβριο του 1883 από τον φιλόλογο, γιατρό και φαρμακοποιό Γιάννη Καλομοίρη από το Καρλόβασι, που ήταν μονίμως εγκατεστημένος στην ιωνική μεγαλούπολη³⁴.

30. Βλ. σχετικά Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 43-69, με λεπτομερείς αφηγήσεις. Π. Διακογιάννης, ό.π., σ. 209-227. Ο ίδιος, «Το Ιεροδιδασκαλείον "Ανατολή"», Σαμιακή Επιθεώρηση 6 (1975), σ. 32-35.

31. Κ. Ι. Πτίνης, ό.π., σ. 31. Γ. Σκαλιέρης, «Λαοί και φυλαί της Μικράς Ασίας», Αθήναι 1922, σ. 290.

32. Κ. Ι. Πτίνης, «Μορφές...», ό.π., σ. 61. Ο ίδιος, «Διαλέξεις...» ό.π., σ. 72. Το έντυπο αυτό κυκλοφορήθηκε από το 1905 ως το 1919. Πρβλ. Α. Βαλεοντή-Δεμερτζή, «Ελένη Σ. Σβορώνου – Ελπίδα Βοντζαλίδου», Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας. Αθήνα 1989, σ. 151-155.

33. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Οφεις των σχέσεων Σάμου και Μικράς Ασίας (19ος – 20ος αι.)», Σαμιακά λαογραφικά και εκκλησιαστικά σύμμικτα 2. Αθήνα 2005, σ. 505-512, με βιβλιογραφία.

34. Κ. Φ. Γαρουφαλής, Διαλέξεις, Αθήνα 1992, σ. 174. ο πατέρας του, αμέσως μετά τη γέννησή του τον έγραψε στο Δημοτολόγιο Καρλοβάσου, φανερώνοντας την έντονα βιωμένη τοπική ταυτότητά του.

Στον καλλιτεχνικό τομέα, ιδιαίτερα μάλιστα στην εκκλησιαστική τέχνη, οι σχέσεις Σάμου και Μικράς Ασίας φαίνονται να έχουν αντίστροφη φορά. Συχνά οι καλλιτέχνες και οι μαστόροι του νησιού φέρονται να έχουν μαθητεύσει κοντά σε μικρασιάτες δασκάλους, απ' τους οποίους διδάχτηκαν την τέχνη τους (ξυλογλυπτική, λιθογλυπτική ή αργυροχρυσοχοΐα), για να την εξασκήσουν κατόπιν στους ναούς του νησιού³⁵. Από τους δασκάλους αυτούς ορισμένοι περιοδεύουν στη Σάμο εργαζόμενοι, όπως ο αργυροχρυσοχόος Ιωάννης Κουσαντιανός ή Κουσαντασινός, που την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα σκαλίζει μια σειρά από πουκάμισα, δίσκους, δισκοπότηρα και κπροπήγια, τα οποία σώζονται, σε ναούς της Σάμου³⁶. Ισως γέφυρα για τους μάστορες αυτούς να αποτελούσαν συντοπίτες τους κληρικοί που μετέβαιναν και εγκαταβιούσαν στη Σάμο, όπως ο μοναχός Azapías από τη Νέα Έφεσο (Κουσάντασι), ο οποίος το 1730 ή το 1735 ίδρυσε το μικρό μετόχι της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στον Κότσικα της Σάμου³⁷, το οποίο κατόπιν προσήλωσε στη σαμιακή μονή της Παναγίας του Βροντά, ως μετόχι.

Συχνά γλυπτά ή αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων ναών μεταφέρονταν από τη Μικρά Ασία στη Σάμο για την οικοδόμηση χριστιανικών ναών³⁸, πιθανότατα μαζί με κτίστες μαστόρους, για την τοποθέτησή τους. Απ' τις αρχές του 20ου αιώνα μια σειρά από τέμπλα, δεοποτικούς θρόνους, άμβωνες και προσκυνητάρια σε μάρμαρο κοσμούν τους ναούς της Σάμου, σκαλισμένα στο μαρμαρογλυπτικό εργαστήριο που διατροφύσε στη Σμύρνη ο Τίνιος μαρμαρογλύπτης Νικόλαος Περάκης³⁹. Με πρώτο ίσως το τέμπλο του μητροπολιτικού ναού του αγίου Νικολάου Σάμου⁴⁰, ο Περάκης συνέχισε να τροφοδοτεί τους ναούς και τις μονές της Σάμου με έργα και μετά το 1922, οπότε το εργαστήριό του μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Μαζί με τον Περάκη άρχισαν τη συνεργασία τους με τη Σάμο και οι ζωγράφοι Θεόδη, Αντωνιάδης και Ιω. Σι-

35. X. Κουτελάκης, «Σάμος: το σταυροδρόμι της καλλιτεχνικής παραγωγής στο Αιγαίο των 18ο αιώνων», Πρακτικά Συνεδρίου «Δίκτυα επικοινωνίας και πολιτισμού στο Αιγαίο». Αθήνα 1997, σ. 201.
 36. X. Κουτελάκης, ό.π., σ. 204. «Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης», ό.π., σ. 216, 335, 357, 373. X. Κουτελάκης, «Ελλήνες αργυροχρυσοχόοι και ξυλογλύπτες», Αθήνα 1995, αρ. 138, 205-207.

37. K. Φ. Γαρουφαλής, «Λίγα απ' όσα άκουσα κι απ' όσα έζησα» 1.Αθήνα 1992, σ. 88.
 38. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, ό.π., με σχετική διήγηση για το καθολικό της μονής Ζωοδόχου Πηγής Σάμου.
 39. M. Γ. Βαρβούνης, «Μαρμαρογλυπτικά εργαστήρια στη Σμύρνη. Η περίπτωση του γηύπετη Νικολάου Περάκη και του εργαστηρίου του». Πρακτικά Γ' Πανελλήνιου Συνεδρίου για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Θεσσαλονίκη 1996, σ. 112-113.
 40. M. Γ. Βαρβούνης, «Ενοριακοί ναοί και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά». Αθήνα 1995, σ. 43-52. K. Δανούσης, «Εργα Τηνιακών στη Σάμο», Τηνιακά Σύμμεικτα 6 (1993), σ. 8.

ταράς, που αρχικά zωγράφιζαν σε μάρμαρο τις εικόνες των τέμπλων. Ο Σιταράς μάλιστα⁴¹ εγκαταστάθηκε κατόπιν μονίμως στην Σάμο, όπου zωγράφισε πολλούς ναούς και πλήθος εικόνων, και όπου πέθανε.

Αναφέρονται ακόμη σχέσεις του Μικρασιατικού Ελληνισμού και με θρησκευτικά ιδρύματα της Σάμου, όπως η μονή Τιμίου Σταυρού, όπου έκαναν τάματα, και στην πανήγυρη της οποίας (14 Σεπτεμβρίου) μετέβαιναν μαζικά για να προσκυνήσουν⁴². Οι σχέσεις αυτές οριοθετούν το επίπεδο ενός κοινού, σχεδόν λαϊκευτικού χώρου, που διασπάστηκε από τις κοσμογονικές αλλαγές που επέλθαν στην ευρύτερη περιοχή, στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του εικοστού αιώνα⁴³. Άλλωστε, στην κατηγορία των σχέσεων αυτών ανήκουν και οι περιπτώσεις αφιερωτών κτημάτων ή κινητών αφιερωμάτων προς μονές της Σάμου που προέρχονται από χριστιανούς της Μικράς Ασίας⁴⁴.

Οι επαφές λοιπόν της Σάμου με τη μικρασιατική ακτή υπήρξαν πολλές και στενές. Πέραν των οικονομικών εκμεταλλεύσεων ήταν οι Σαμιώτες που πήγαιναν να σπουδάσουν στις μικρασιατικές σχολές, πολλοί από τους οποίους υπήρξαν και δάσκαλοι σε μικρασιατικά σχολεία και, κατόπιν, οι μικρασιάτες που εκπαιδεύονταν στην Σάμο για να γίνουν δάσκαλοι ή τερείς σε μικρασιατικές ελληνικές κοινότητες. Ήταν ακόμη οι μικρασιάτες που εγκαταστάθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στην Σάμο, με επιφανέστερη ίσως περίπτωση αυτήν του Αλ. Πασχάλη από τα Δωμάτια (γενν. 1842) που από μικρός εγκαταστάθηκε και δούλεψε στην Σάμο, πλούτισε από την καπνοβιομηχανία και με δωρεές ευεργέτησε συστηματικά και τις δύο πατρίδες⁴⁵. Στο πλαίσιο των επαφών αυτών αναπτύχθηκαν ομοιότητες και στο επίπεδο του λαϊκού πολιτισμού, αλλά και καλλιτεχνικές σχέσεις, κυρίως με την εργασία μικρασιατών καλλιτεχνών στην Σάμο, τα έργα των συναντούμε και σήμερα στις εκκλησίες και τα μοναστήρια του νησιού.

Πριν την επανάσταση του 1821 ήταν κυρίως οι οικονομικές και καλλιτεχνικές επαφές που είχαν αναπτυχθεί, ενώ τα πολεμικά γεγονότα που ακολούθησαν ανέτρεψαν αυτό το δίκτυο επαφών, καθώς μάλιστα οι Σαμιώτες πραγματοποιούσαν και μι-

41. Βλ. σχετικά Ν. Αλιμπράντης, «Ιωάννης Γ. Σιταράς (1875-1959)», *Τα Παριανά* 2 (1980), σ. 19-23 και *Τα Παριανά* 11 (1983), σ. 51-53, με φωτογραφικό υλικό.

42. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου», Αθήνα 1992, σ. 63.

43. Πρβλ. και Μ. Γ. Βαρβούνης, «Μικρά Λαογραφικά», Αθήνα 2000, σ. 146-160.

44. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Μοναστική zωή και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά». Αθήνα 1998, σ. 113, για τη μονή Αγίας Ζώνης της Σάμου.

45. Μ. Νικολαΐδης, «Ο Αλέξανδρος Πασχάλης και το πολύπλευρο έργο του». Αθήνα 1992, σ. 21.

κρές επιχειρήσεις ή επίδρομές εναντίον των Τούρκων της μικρασιατικής ενδοχώρας⁴⁶. Με την επιβολή του πγεμονικού καθεστώτος, μετά το 1835, η Σάμος άρχισε να ανασυγκροτείται, και οι κάτοικοί της, εκμεταλλεύονται τα σχετικά προνόμια που είχαν δοθεί στο νησί⁴⁷, άρχισαν να αναπτύσσονται. Η οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη έφερε και την επέκταση δραστηριοτήτων προς ανατολάς, αφού ο πληθυσμός άρχισε να ασφυκτιά στα όρια του νησιού και η απέναντι μικρασιατική ακτή προσφερόταν για εξάπλωση. Έτσι εγκαινιάζεται μια δεύτερη περίοδος στενότερων και συστηματικότερων επαφών, κατά την οποία αναπτύχθηκαν και οι εκπαιδευτικές και πνευματικές σχέσεις που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω, και η οποία έληξε με την ενσωμάτωση της Σάμου στο ελληνικό κράτος⁴⁸, οπότε τα μικρασιατικά παράλια έγιναν μέρος μιας εχθρικής κρατικής υπόστασης, οι μεταβάσεις εκεί περιορίστηκαν ή απαγορεύθηκαν και οι εκτεταμένες επαφές, φυσικά, σταμάτησαν. Οι λίγες σχέσεις που απέμειναν διακόπηκαν οριστικά με την καταστροφή του 1922 και το ξερίζωμα του μικρασιατικού Ελληνισμού από τις πατρογονικές του εστίες.

Οι σχέσεις που περιγράφηκαν παραπάνω οδήγησαν στην ευκολότερη ενσωμάτωση των μικρασιατών προσφύγων στη σαμιακή κοινωνία⁴⁹. Άλλωστε, η εποχική εργασία των Σαμίων στα απέναντι χωριά, κυρίως στον Γέροντα, στα Δωμάτια, στα Σώκια, στο Κουσάντασι και στο Ακκιοϊ, είχε οδηγήσει σε φιλίες, κουμπαριές και συγγένειες, που έπαιξαν τον δικό τους ρόλο στην διαδικασία αυτή. Από την άλλη πλευρά, χοροί, μουσικές και έθιμα ήταν κοινά: Θυμίζω την περίπτωση του μουσικού συγκροτήματος των Καλτάδηκων⁵⁰. Μικρασιάτες στην καταγωγή, πήρθαν πρόσφυγες στη Σάμο⁵¹ και επί δεκαετίες έπαιζαν σε γιορτές και πανηγύρια, μεταδίδοντας και μικρασιατικά ακούσματα, μουσικές αλλά και αντίστοιχους χορούς, στους Σαμιώτες.

46. K. I. Πτίνης, «Η Σάμος και το '21», Σάμος 1990, σ. 81-82.

47. Πρόχειρα βλ. Γερ. Σβορώνος, «Σαμιακή Νομοθεσία περιέχοντα τα προνόμια της Ηγεμονίας Σάμου και άπαντας τους εν ισχύει νόμους αυτής», Σάμος 1903, σ. 10 κ.ε.ξ.

48. Για νοσταλγούς του πγεμονικού καθεστώτος και της ελευθεροκοινωνίας με τις μικρασιατικές ακτές στη Σάμο βλ. Κ. Φ. Γαρουφαλής, «Λίγα απ' όσα άκουσα...» ό.π., σ. 17-20. Για τις σχέσεις Σάμου και Μικράς Ασίας, κυρίως στο λογοτεχνικό πεδίο, βλ. Διον. Τροβάς, «Μικρά Ασία και Σάμος», Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας. Αθήνα 1989, σ. 361-366

49. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Αιγαιοπελαγίτικη και Μικρασιατική λαογραφία πριν και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή πληθυσμών (1920 – 1924)», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 26 (2005), σ. 239-256, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

50. Άλκης Καλτάκης, «Οι Καλτάκηδες και η κομπανία τους», Απόπλους 28 (2003), σ. 383-395.

51. Αγγ. Χατζημιχάλη, «Πρόσφυγες στη Σάμο (19ος – 20ος αι.)», Επιπλέον. «Το περιοδικό της Χαραυγής» (31 Μαΐου 2003), σ. 9-16, με σημαντικές πληροφορίες.

Τα προηγούμενα, ορίζουν το γενικό περίγραμμα, το οποίο θα μπορούσε να διανθιστεί με πολλά σχετικά παραδείγματα. Ωστόσο η βασική διαπίστωση παραμένει: Σάμος και Μίκρα Ασία αποτέλεσαν τόπους με συχνή και γόνιμη πολιτισμική επαφή και αλληλεπίδραση. Η παρουσία άλλωστε μικρασιατικών λαογραφικών στοιχείων στον λαϊκό πολιτισμό της Σάμου οριοθετεί το γενικότερο φαινόμενο της διάχυσης του μικρασιατικού λαϊκού πολιτισμού στο Αγαίο, που αποτελεί πεδίο σημαντικό για νεότερες και λεπτομερέστερες ερευνητικές προσπάθειες.

Από την άποψη αυτή, στο χάσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής φύτρωσαν τα άνθη της λαϊκής παράδοσης, κατά τον γνωστό στίχο του Διονυσίου Σολωμού. Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός ξεκίνησε μια νέα φάση ζωής και δημιουργίας, διωγμένος από τις πατρογονικές του εστίες, αλλά πάντοτε δημιουργικός και πολυμήχανος, στηριγμένος στην ιστορία και στην παράδοση του Γένους μας. Και η λαϊκή μας παράδοση απέδειξε την ανθεκτικότητα, την προσαρμοστικότητα και την ζωντάνια της, για μια ακόμη φορά, αποτελώντας την κύρια πηγή ιστορικής μνήμης και ανάμνησης των προσφυγικών μικρασιατικών πληθυσμών, που ανακαίνισαν και τους νησιωτικούς μας πολιτισμούς.

ΜΕΡΟΣ Ζ'

4η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Χρήστος Χατζηιωάννου
Μέλη: Σπύρος Τζαμτζής, Κώστας Τσοπανάκης

Σάββατο, 25 Νοεμβρίου 2007
ώρα 19.10 - 21.30

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΑΛΚΙΔΗΣ

Θέμα: Μορφές πολιτισμού στον Πόντο των 19ο και 20ο αιώνα.

1. Εισαγωγή.

Ο πολιτισμός έχει διάφορες εκφράσεις, οι οποίες εμπλουτίζουν και την κοινωνίκη ζωή των ανθρώπων. Ειδικότερα οι πολιτισμικές εκφράσεις όταν συνδυάζονται με την επιβίωση ενός λαού ή μιας εθνοτικής ομάδας, αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Μία τέτοια περίπτωση είναι η πολιτιστική διαδρομή του ελληνικού λαού στην καθ' ημάς Ανατολή, στον Πόντο, στη Θράκη, στην Ιωνία, στη Θράκη, την Καππαδοκία. Εκεί όπου οι εκφάνσεις του ελληνικού πολιτισμού ταυτίστηκαν με την ανάγκη του ελληνικού λαού να επιβιώσει σε δύσκολες πολιτικές και αργότερα πολεμικές συγγένειες, οι οποίες οδήγησαν στη γενοκτονία και τη βίαιη εκδίωξη, μετά από μία μακραίων παρουσία. Η μουσική, η λογοτεχνία, η εκπαίδευση, ο αθλητισμός, ο τύπος και άλλες μορφές πολιτισμού, όχι μόνο συνέβαλαν στη διατήρηση της φυσιογνωμίας του θρακικού, ποντιακού, ιωνικού ελληνισμού, όχι μόνο εμπλούτισαν τον ελληνικό πολιτισμό γενικότερα αλλά αποτέλεσαν και ουσιαστικά στηρίγματα του ελληνικού λαού. Ο τύπος ουσιαστικά η μόνη φωνή έκφρασης με εξωστρεφή προσανατολισμό της ελληνικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας εντός του οθωμανικού κράτους, αποτέλεσε για δεκάδες χρόνια μία ιδιαίτερης αξίας και σημασίας πολιτιστική δραστηριότητα. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά εκδιδόμενα από επαγγελματίες δημοσιογράφους αλλά και συλλόγους και κοινότητες, αποτέλεσαν μία μοναδική σημασίας λειτουργία του Ελληνισμού και ανέδειξαν σε πολύ δύσκολες, τις περισσότερες φορές, συνθήκες της δραστηριότητες αλλά και τα προβλήματα. Λίγο αργότερα στην κορύφωση του μικρασιατικού δράματος, οι εφημερίδες και τα περιοδικά, ήταν οι φωνές ανάδειξης των βιαιοτήτων και μετέπειτα οι πηγές, όσες διασώθηκαν κυρίως στο εξωτερικό, αναζήτησαν στοιχείων και τεκμηρίων διάπραξης ενός εγκλήματος όχι μόνο ενάντια στον ελληνικό λαό αλλά και τον ελληνικό πολιτισμό.

Το κείμενο έχει ως σκοπό να αναδείξει μία ιδιαίτερη πολιτισμική έκφραση του

ελληνικού λαού της καθ' ημάς Ανατολής που είναι ο Τύπος και ειδικότερα στον Πόντο. Μία αξιοσημείωτη οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη σημαντικών κέντρων στην περιοχή δεν θα μπορούσε παρά να συνδεθεί και με την εξέλιξη της τυπογραφίκης δραστηριότητας στον Πόντο. Εκεί όπου η έντυπη μορφή απεικόνισης της κοινωνικής ζωής μετά από την αρχική μορφή καταγραφής, πέρασε στη μαχητική αρθρογραφία για τη διεκδίκηση των εθνικών και κοινωνικών δικαίων και τελικώς στην απαρίθμηση των εγκλημάτων και τη θλιβερή αυλαία της γενοκτονίας. Μάλιστα εκδότες, δημοσιογράφοι και αρθρογράφοι μετά από μαχητικά κείμενα αντιμετώπισαν διώξεις και καταδίκες για αυτό το λειτούργημά τους, της ενημέρωσης και της αλήθευσης και πολλές φορές και το θάνατο. Το κείμενο καταγράφει τη δραστηριότητα των εντύπων στον Πόντο το 19ο και 20ο αιώνα μέχρι και τη γενοκτονία η οποία αφαίρεσε τη ζωή σε παραπάνω από 350.000 Έλληνες, και αποδίδει την σημαντική θέση που έχουν δύο σημαντικές πνευματικές μορφές- δημοσιογράφοι στην πολιτιστική δραστηριότητα στον Πόντο, ο Ν. Καπετανίδης και ο Φ. Κτενίδης. Μορφές οι οποίες βίωσαν τη γεγονότα στην περιοχή και τέλος τη γενοκτονία, η οποία διέκοψε κάθε πολιτισμική και εθνική παρουσία και έκφραση. Ο Ν. Καπετανίδης, απαγχονίστηκε στην Αμάσεια το 1921 μαζί με την υπόλοιπη πνευματική ηγεσία του Πόντου, ενώ ο Φ. Κτενίδης πρόλαβε να διαφύγει στην Ελλάδα και αναδείχθηκε σε σημαντικότατη μορφή του προσφυγικού πλέον Ποντιακού Ελληνισμού, έχοντας στο ενεργητικό του σημαντικά κείμενα για τον Πόντο και την ανιστόρηση της ιεράς Μονής Παναγίας Σουμελά στη Βέροια και την εύρεση της θαυματουργής εικόνας, την οποία είχαν κρύψει οι μοναχοί πριν την αναγκαστική τους αναχώρηση για την Ελλάδα το 1922.

Μία ιδιαίτερη πολιτιστική έκφραση. Εφημερίδες και περιοδικά στον Πόντο.

Η Ποντιακή αναγέννηση του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου αιώνα, έχει συνδεθεί με τις παραχωρήσεις των Οθωμανών, μετά τις ευρωπαϊκές πιέσεις, στις μη μουσουλμανικές ομάδες. Το Τανζιμάτ σήμανε την έναρξη μίας περιόδου ελευθερίας για τους Έλληνες, τους Αρμένιους και άλλους λαούς και εθνότητες του οθωμανικού κράτους, ωστόσο, όπως είναι άλλωστε γνωστό, η περίοδος αυτή ήταν πολύ μικρή για να αλλάξει μία μεγάλη χρονική φάση καταπιέσεων και διωγμών. Από την άλλη πλευρά εκτός από τη χρονική πλευρά του ζητήματος, υπάρχει και αυτή που σχετίζεται με την αλλαγή της πολιτικής των Οθωμανών, με την οποία προωθήθηκε ο περαιτέρω εκτουρκισμός- εξισλαμισμός των μη μουσουλμάνων. Έτσι εν πολλοίσ, οι μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα έφερναν το οθωμανικό κράτος πιο κοντά στην Ευρώπη, έμειναν ανεκπλήρωτες, χωρίς να σημειωθεί κάποια σημαντική και ουσιαστική αλλαγή στη διαβίωση των χριστιανικών μιλλέτ. Αυτή η στάση φάνηκε ότι ήταν

ένα ένδυμα που δεν είχε περιεχόμενο, αφού πολύ σύντομα και μετά από την δημιουργία των κινήσεων που σχετίζοταν με τους Νεότουρκους, οι δημοκρατικές εξαγγελίες και αλλαγές, έμειναν άνευ ουσίας. Τώρα επανερχόταν, μετά από τη σύντομη διακοπή της περιόδου των μεταρρυθμίσεων, η πολιτική διωγμού και εκτουρκισμού των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων.

Ετσι οι μεγάλες αλλαγές που εξαγγέλθηκαν από τους Οθωμανούς και οι υποσχέσεις προς τη Δύση, έφτασαν σε πολύ μικρό βαθμό για να αλλάξει ουσιαστικά η κατάσταση στον Πόντο και στις άλλες περιοχές όπου ζούσε ακμαίος Ελληνισμός. Έτσι οι ποντιακές κοινότητες ανέλαβαν αυτές να δημιουργήσουν τις συνθήκες για να έρθει πη Ποντιακή άνοιξη, εκτός από την εκπαίδευση, την κοινωνική ζωή, την οικονομία, το εμπόριο, τα γράμματα και στον Τύπο. Η περίοδος μετά το 1870 και μέχρι το 1922 χαρακτηρίζεται από τη σημαντική σε έκτασην και ποιότητα παραγωγή εντύπων και εφημερίδων, στα οποία περιλαμβάνονται κάθε είδους φύλλα: πολιτικά, φιλολογικά, εμπορικά, σατιρικά. Τα περισσότερα παρότι ήταν βραχύβια, λόγω της σημαντικής οικονομικής επιβάρυνσης που απαιτούνταν, εντούτοις εμπλούτισαν με την έκδοσή της την κοινωνική και πνευματική ζωή του Πόντου και απεικόνισαν πιστά τις περισσότερες φορές τη φιλολογική, εμπορική και κοινωνική ζωή της πόλης, με συντάκτες τους σημαντικότερους λόγιους και λογοτέχνες.

Για τον Τύπο στον Πόντο, μετά το 1870, ο μεγάλος Πόντιος διανοούτης Γ. Θ. Κανδηλάπης-Κάβις, ο οποίος μετά τη γενοκτονία και την προσφυγιά εγκαταστάθηκε στην Αλεξανδρούπολη, συνεχίζοντας την μεγάλης αξίας του πνευματική παραγωγή¹, γράφει τα εξής: «Ότε από τον 1870 εδόθη ποια τις ελευθερία εις τον τύπον εν Τουρκίᾳ, εξεδόθη εν Τραπεζούντι το 1880 το περιοδικόν «Εύξεινος Πόντος» του Δ. Ξιφιλίνου,

1. Από τον εκδοτικό οίκο των αδελφών Κυριακίδη στη Θεσσαλονίκη κυκλοφορούν τα έργα του: Ποντιακά Αναμνήσεις, Ήτοι Ο Πόντος ανά τους αιώνας: Η γυνή εις τον ποντιακόν πολιτισμόν: Τέσσαραι αξιομνημόνευται επιστολαί: Γνωμικά Ποντίων λογίων, Ξυνωρίς ήτοι Βιογραφίαι των Αοιδίμων και μεγίστων ευεργετών: της επαρχίας Χαλδίας Γεωργίου Κ. Παπαδόπουλου Κυριακίδου και Γερβασίου Α. Σουμελίδου Πρ. Μητρ. Χαλδίας και πραγματείαι περί του εν Αργυρούπολει μεγαλουργού οίκου των "Σαρασίτων", Τα Φυτίανα: ήτοι Ιστορία μιας ευάνδρου κώμης εν Χαλδία, Ο Κυριακίδης, Επί των Οχθών του Πυξίτου. Ερωτικόν, Βουκολικόν, Ηθογραφικόν Μυθιστόρημα εκ του Βίου των Ελλήνων του Πόντου, Δέκα Ποντιακά Ηθογραφικά Διηγήματα (και εις Ποντιακόν Γλωσσικόν Ιδίωμα), Γεωγραφικόν και Ιστορικόν Λεξικόν των χωρίων κωμοπόλεων και πόλεων Χαλδίας. (Αντιβολή, υπομνηματισμοί, παρατηρήσεις, γλωσσάριο: Διαμαντής Λαζαρίδης), Ελληνίδες Σουλτάναι, Ποντιακά Ιστορικά Ανάλεκτα, Ο πνευματικός φάρος της επαρχίας Χαλδίας ήτοι η ιστορία του ελληνικού φροντιστρίου της Αργυρούπολεως του Πόντου και εν παραρτήματι η ιστορία του ελληνικού παρθεναγωγείου της Αργυρούπολεως, Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών μετά παραρτήματος. Τα ανέκδοτα των ουσιαστικών, Η Ζωή μου. Ήτοι Αυτοβιογραφία του εξ Αργυρούπο-

το οποίον έζησεν επί τον θεοδ. Γραμματικόπουλον, αλλά και ούτος διέκοψε την έκδοσίν του μετά διετίαν. Κηρυχθέντος κατά το 1908 του δευτέρου συντάγματος εν Τουρκία εξεδόθη το 1909 ο επί 12 έτη εξυπηρετήσας την ποντιακήν κίνησιν «Φάρος της Ανατολής» (εφημερίς) των αδελφών Σεράση και ταυτοχρόνως η «Εθνική Δράσις» του Φ. Φιλιππίδου και η «Αρπιάς» της Κερασούντος και η «Φωνή των Σουρμένων». Το 1910 ο κ. Φιλ. Κτενίδης, ... διευθυντής της «Ποντιακής Εστίας», εξέδωκε το περιοδικό «Επιθεώρησις», το οποίον απέβλεψεν εις την μελέτην της ποντιακής λαογραφίας... Κατά την Ρωσικήν κατοχήν εξεδόθη η εφημερίς «Λόγος» του Ν. Λεοντίδου, ταυτοχρόνως δε, εισηγήσει του κ. Θ. Θεοφυλάκτου και υπό την προστασίαν του Μητροπολίτου Χρυσάνθου, το περιοδικό «Κομνηνοί», το δε 1920 η «Εποχή» του πολυκλαύστου Νικ. Καπετανίδου...²

Ο «Αστήρ του Πόντου» είχε ποικίλη ύλη, που κάθε εβδομάδα, σύμφωνα με τον εκδότη είχε την προσδοκία να διδάσκει, να ενημερώνει και να ψυχαγωγεί τους αναγνώστες του. Το κοινό του ήταν οι συνδρομητές, οι οποίοι και τον στηρίζουν οικονομικά. Ωστόσο τα οικονομικά κλονίζονται και το περιοδικό αναστέλλει τη λειτουργία του³.

Σύμφωνα με τον Γ. Ν. Λαμψίδη, οι εφημερίδες που εκδίδονταν στον Πόντο ήταν: «Φάρος της Ανατολής» (1908-23) των αδελφών Δ. και Γ. Σεράση, «Εθνική δράσις» (1908-1909) του Φ. Φιλιππίδη, «Άγκυρα» (1908-1912) στην Αμισό του Χρυσού. Συμβουλίδη, «Νέος αστήρ του Πόντου» (1909-); του Θ. Γραμματικόπουλου (σε ανάμνηση του «Αστέρος του Πόντου»), που εκδιδόταν από τον ίδιο στο διάστημα 1885-86), «Αρπιάς» (1910- 1915) του Γ. Βαλαβάνη στην Κερασούντα, «Αργοναύτης» (1912-1918) του Στ. Γαλνού, «Ποντικός» (1912-;) των Γ. Κουτσούρη και Ι. Σινάρου (σαπιρίκη), «Εμπορικός Αγγελιοφόρος» όργανο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Τραπεζούντος με διευθυντή τον Ξενοκράτη Σιραπγόπουλο, «Ορθοδοξία» στην Αμισό, «Ηχώ

λεως του Πόντου Γεωργίου Θ. Κανδηλάπτου Κάνεως - (Χρονολόγιο και Εργογραφία: Μαρία Κ. Βεργέτη), Το Προσκυνητάριον ήτοι Ιστορία των κατά την Χαλδίαν Θείων Ιερών και Σεβάσμιων Μονών, Θεοφανώ. Η Κασσιανή του Πόντου, Τα επίχειρα της κακίας ή το τέλος του Κερασούντιου κακούργου Τοπάλ Οσμάν (Ιστορικόν Δοκίμιον), Οι μεγάλοι Κομνηνοί ήτοι η Ιστορία της από του 1204-1461 εν Τραπεζούντι αυτοκρατορίας αυτών, Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού ή περί Κρυπτοχριστιανών του Πόντου, Το Εαρινόν Ρόδον: ήτοι Ιστορία Βασιλίσσους Μαρίας Γκιούλ Μπαχάρης Λιβεραίας μεθ' υπομνήματος περί Γαβράδων, Ο Ελληνομνήμων του Πόντου.

2. Θανάσης Γεωργιάδης (επιμ.), Πόντος. Ιστορία και πολιτισμός, Εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2007.

3. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, «Ο Αστήρ του Πόντου. Το Τραπεζούντιακό περιοδικό (1885-1886) στην Εθνική βιβλιοθήκη της Βιέννης», Πρακτικά Β' Παγκοσμίου Συνεδρίου Ποντιακού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1988, 105-107.

του Πόντου» (1901-;) των Γ. Μιχαηλίδη και Κ. Συμεωνίδη, «Λόγος» (1901-1918) του Ν. Λεοντίδη, «Περικλής» του Χρ. Συμβουλίδη και Σ. Συμεωνίδη (1916-;), «Διογένης» (1918-1919) του Β. Παπαδόπουλου στην Αμισό (σατιρική), «Εποχή» (1918-1921) του Ν. Καπετανίδη, «Ελεύθερος Πόντος» (1920-;) του Θ. Κ. Θεοφύλακτου⁴.

Ο Κ. Φωτιάδης⁵ επισημαίνει ότι ο ελληνικός τύπος κάνει την εμφάνισή του στον Πόντο το 1908, όταν η ανακήρυξη του Συντάγματος, οι υποσχέσεις για ελευθερία, δικαιοσύνη και ισότητα από τους Νεότουρκους ήταν ίσως η κύρια αιτία που οδήγησε τους αδελφούς Σεράση στην απόφαση να εκδώσουν στην Τραπεζούντα τη διεθνομαδιαία εφημερίδα «Ο Φάρος της Ανατολής». Την ίδια χρονιά κάνει την εμφάνισή της στην ίδια πόλη και η βραχύβια εφημερίδα του Φίλιππου Φιλιππίδη «Εθνική Δράσης», καθώς επίσης και η εβδομαδιαία εφημερίδα «Ανεξάρτητος» του Χρήστου Μηλόπουλου. Το έδαφος για την έκδοση μιας εφημερίδας που να μπορεί σε εβδομαδιαία ή καθημερινή βάση να επικοινωνεί με τους Έλληνες ήταν προετοιμασμένο από το 1896, όταν παραχωρήθηκαν από το κράτος ελευθερίες σε όλους τους Οθωμανούς πολίτες. Η αλλαγή όμως της πολιτικής από το Σουλτάνο ανάγκασε τους Έλληνες να διακόψουν τους προγραμματισμούς και τους σχεδιασμούς τους για την έκδοση εντύπων.

Την περίοδο 1908-1923 οι ελληνικές εφημερίδες οι οποίες εκδίδονταν στις πόλεις του Πόντου, μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής:

– «Άγκυρα», εβδομαδιαία εφημερίδα της Αμισού. Εκδόθηκε το 1909 και κυκλοφόρησε ως το 1912. Εκδότης ήταν ο γιατρός Χρυσόστομος Συμβουλίδης.

– «Αναγέννησις» Αμισού, το πρώτο φύλλο εκδόθηκε την 1η Ιανουαρίου 1920. Η εφημερίδα «Ελεύθερος Πόντος» στις 17/3/1920 συγχαίρει την εφημερίδα και συνιστά στους Έλληνες της περιοχής να εγγραφούν συνδρομητές. Η εφημερίδα αναγκάστηκε από τις οθωμανικές αρχές να αλλάξει τον τίτλο της και από τις 16/6/1920 ονομάζόταν «Ηχώ της Αμισού». Σύμφωνα με την εφημερίδα «Εποχή» (16/6/1920), από την προμετωπίδα της «Ηχούς της Αμισού» αφαιρέθηκε ο μονοκέφαλος αετός, σύμβολο του αγώνα των Ποντίων για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους, αίτημα που αναδείχθηκε από τους Πόντιους της Διασποράς και βρήκε συμπαραστάτες τους πνευματικούς πνήμετες του Πόντου, με επικεφαλής τον Μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθο.

– Ο «Ανεξάρτητος», εβδομαδιαία εφημερίδα της Τραπεζούντας. Εκδόθηκε το 1908 και κυκλοφόρησε μόνο για ένα τρίμηνο Εκδότης ήταν ο Χρήστος Μηλόπουλος – «Αρπιάς», εβδομαδιαία εφημερίδα της Κερασούντας. Εκδότης της, ο Γεώργιος

4. Θανάσης Γεωργιάδης (επιμ.), ο.π.

5. Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Πόντος, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 1999.

Βαλαβάνης. Κυκλοφόρησε από το 1910 έως το 1915.

– «Βεελζεβούλ», εβδομαδιαία, έμμετρη, σαπιρική, πολυγραφημένη εφημερίδα των Κοτυώρων. Εκδότης, ο Ανδρέας Μουτάφης. Κυκλοφόρησε από το 1911 έως το 1913.

– «Διογένης», εβδομαδιαία σαπιρική εφημερίδα της Αμισού, με εκδότη τον Βασίλην Παπαδόπουλο. Κυκλοφόρησε από το 1918 έως το 1919.

– «Εθνική Δράσις», κυκλοφόρησε για ενάμιση χρόνο, από το 1908 έως το 1909, δύο φορές την εβδομάδα στην Τραπεζούντα. Εκδότης της ήταν ο Φίλιππος Φίλιππίδης, που το 1909 κατέφυγε στο Βατούμ, όπου άνοιξε τυπογραφείο και εξέδωσε την εφημερίδα «Εθνική Δράσις».

– «Εποχή», του Ν. Καπετανίδη (1918-1921). Κυκλοφορούσε κάθε Δευτέρα, Τετάρτη, Πέμπτη και Σάββατο. Θεωρείται η πιο έγκυρη και η πιο μαχητική για τα εθνικά δίκαια εφημερίδα του Πόντου.

– «Ηχώ του Πόντου», εβδομαδιαία εφημερίδα της Τραπεζούντας. Κυκλοφόρησε το 1913. Εκδότες της εφημερίδας ήταν οι τυπογράφοι Γεώργιος Μιχαηλίδης και Κωνσταντίνος Συμεωνίδης.

– «Ηχώ της Αμισού» (1920), («Αναγέννησις»).

– «Λόγος», δισεβδομαδιαία εφημερίδα της Τραπεζούντας, η οποία εκδιδόταν από το 1915 μέχρι το 1918, με εκδότη τον Ν. Λεοντίδη.

– «Μπαχρή Σιγιάχ», εφημερίδα στην τουρκική γλώσσα. Εκδιδόταν στην Τραπεζούντα από τους αδελφούς Δημήτριο και Γεώργιο Σεράση.

– «Ποντικός» (1913-1913), έμμετρη χειρόγραφη εβδομαδιαία σαπιρική εφημερίδα της Τραπεζούντας, με εκδότες τον Γεώργιο Κουτσούρη και Ιωάννη Σινάρο.

– «Πόντος» Κωνσταντινούπολης. Από την εφημερίδα «Εποχή» 19/3/1919 μαθαίνουμε ότι στην Κωνσταντινούπολη ο γιατρός Δημήτριος Πανίδης εκδίδει την εφημερίδα «Πόντος» για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των Ποντίων και κυρίως των απελευθερωτικού τους αγώνα για την ίδρυση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Πόντου. Στην εφημερίδα «Πόντος» αναφέρθηκε πολλές φορές σε ομιλίες του και ο Μουσταφά Κεμάλ, ο οργανωτής και εκτελεστής, μαζί με τον Τοπάλ Οσμάν, την πιο οκληρώς φάσης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου.

– «Σάλπιξ», εβδομαδιαία εφημερίδα της Τραπεζούντας. Κυκλοφόρησε από το 1917 έως το 1918. Εκδότης ο Νίκος Καπετανίδης.

– «Φάρος της Ανατολής», δισεβδομαδιαία πολιτική, φιλολογική και εμπορική εφημερίδα της Τραπεζούντας Κυκλοφορούσε κάθε Τετάρτη και Σάββατο, από το 1908 έως το 1923. Εκδότες ήταν οι αδελφοί Δημήτριος και Γεώργιος Χ. Σεράσης. Το 1937 έγιναν προσπάθειες να εκδοθεί στην Αθήνα ως εβδομαδιαίο όργανο των Ελλήνων προσφύγων από τη Ρωσία, προσπάθειες οι οποίες δεν καρποφόρησαν. Ο Φάρος της Ανατολής, ήταν από τις καλύτερες εφημερίδες του Πόντου.

– «Φως» Αμισού, εβδομαδιαία εφημερίδα. Εκδότες ο δικηγόρος Χρήστος Συμεωνίδης και ο γιατρός Σταύρος Συμεωνίδης. Πρέπει να κυκλοφόρησε από το 1909 έως το 1917. Στην εφημερίδα «Αργοναύτης» του Βατούμ, που εξέδιδε ο Σταύρος Γαλνός, υπάρχει η εξής αναφορά στις 29/1/1917:

«Οτε ο τουρκικός Τύπος ήρχισε να καταφέρεται κατά παντός ελληνικού, ο φίλος γιατρός μη ανεχόμενος το τοιού τον και εξ αγνού εθνικού ενδιαφέροντος ορμώμενος, συνεννοθείς μετά του εξαδέλφου του Χρ. Συμεωνίδου, δικηγόρου, εξέδωσε κατά το 1910-1914 την ελληνοτουρκική εφημερίδα Φως», χάριν υπερασπίσεως των εθνικών δικαίων. Το τοιούτον όμως δεν ήταν δυνατόν να μην εκθέσει αυτόν εις τα μάτια των Νεοτούρκων, και ως εκ τούτον εθεώρησε καλόν μετά υποκήν ζημίαν 300 λιρών, να παραιτηθεί του έργου και να εγκατασταθή εις Ρωσίαν». Η εφημερίδα «Φως» μάλλον εξακολουθούσε να εκδίδεται από τον ξάδελφό του δικηγόρο Χρήστο Συμεωνίδη, γιατί και πάλι στον «Αργοναύτη» σημειώνεται στις 5/3/1917: «Μανθάνομεν εκ θετικής πτυχής ότι αι τουρκικαί αρχαί της πόλεως Σαμψούντος προέβησαν εις την εις το εσωτερικόν απέλασιν του αυτόθι ομογενούς δικηγόρου, κ. Χρ. Συμεωνίδου, εκδότου ἀλλοτε επί του τουρκικού τμήματος της εφημερίδος "Φως". Αγνοούντες τα αίτια της απελάσεως αυτού, τούτο μόνο γνωρίζομεν ότι ο απελαθείς δικηγόρος δεν έπαινε του να καυτηριάζη διά της εφημερίδος πάσαν αδικίαν των τουρκικών αρχών διενεργουμένην κατά παντός Ελληνικού, όπερ ως φαίνεται προκάλεσε την δυσαρέσκειαν και οργήν των Αρχών».

– «Φωνή των Σουρμένων», εβδομαδιαία εφημερίδα που κυκλοφόρησε το 1910. Διευθυντής και αρχισυντάκτης ήταν ο Φίλων Κτενίδης.

Την ίδια περίοδο εκδόθηκαν επίσης η εφημερίδα του Νικολάου Λεοντίδην «Ο Λόγος», το αξιόλογο περιοδικό του μπτροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθου «Οι Κομνηνοί» και ο «Εμπορικός Αγγελιοφόρος» του εμπορικού επιμελητηρίου Τραπεζούντας, του οποίου εκδότης ήταν ο Ξενοκράτης Στρατηγόπουλος. Στην εφημερίδα «Αργοναύτης» του Βατούμ σημειώνονται στις 18.12.1916 η εξής: «Η ρωσική κατοχή απέβη πολύ γόνιμος διά τον ελληνικόν Τύπον εν Τραπεζούντι. Μετά τους "Κομνηνούς" και του "Λόγου", ο "Εμπορικός Αγγελιοφόρος" του εμπορικού επιμελητηρίου κατέρχεται εις τον αγώνα προς υπεράσπισην των κοινών συμφερόντων. Τοιουτοτρόπως ο Ελληνισμός της Τραπεζούντος διαθέτει σήμερον. τέσσερα έντυπα όργανα, έκαστον των οποίων εις ακριβώς και ορισμένον κύκλον επιδιώκει την εξυπηρέτησην των καλώς εννοουμένων συμφερόντων του τόπου... Η ανάπτυξις αυτή του ελληνικού Τύπου δεν μπορεί παρά να προξενήσει χαράν εις όλους εκείνους οι οποίοι εκτιμούν την ανάγκην της ιθικής μορφώσεως και πνευματικής προαγωγής του εν Ρωσίᾳ ομογενούς στοιχείου».

Οι εφημερίδες στον Πόντο αποτέλεσαν τα εργαλεία καταγραφής της καθημερινής ζωής των Ελλήνων, όπου εκτός από τα νέα, μπορούσε ο αναγνώστης να δει τα γλωσσολογικά και λαογραφικά ζητήματα, την έντονη θρησκευτική και εκπαιδευτική ζωή, αλλά και την κοινωνική με τις γεννήσεις, τις βαπτίσεις, τους γάμους και τις εξόδιες

ακολουθίες, ενώ σημαντική θέση κρατούν και τα οδοιπορικά, όπου οι απεσταλμένοι των εφημερίδων κάνουν γνωστές τις υπέροχες τοποθεσίες του Πόντου. Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η ειδοσεογραφία είναι δραστικά περιορισμένη αφού απαγορεύεται η δημοσίευση πολεμικών ειδήσεων, αλλά και οποιουδήποτε σχολίου που θα έθιγε το Οθωμανικό κράτος και τους συμμάχους του. Οι δημοσιογράφοι όμως και οι αρθρογράφοι προσαρμόστηκαν στις δύσκολες συνθήκες και σύντομα βρήκαν τρόπους για να παρακάμπτουν τα εμπόδια των λογοκριτών. Οι ποινές παύσης των εφημερίδων ήταν συχνό φαινόμενο, οπότε εκδιδόταν στη θέση της μία άλλη, η οποία αντικαθιστούσε την υπό τιμωρία εφημερίδα. Άλλα οι εξελίξεις μετά την ήττα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι προσδοκίες που δημιουργήθηκαν στους Έλληνες, δημιουργούν το καθεστώς ελευθερίας που επιθυμούν.

Μέσα από τις εφημερίδες «Φάρος της Ανατολής» και «Εθνική Δράσης» αναδείχτηκαν με τα χρονογραφήματα και τα άρθρα τους δύο μεγάλες προσωπικότητες του ποντιακού ελληνισμού: ο δημοσιογράφος Νίκος Καπετανίδης, που θα εκδώσει το 1917 την εφημερίδα «Σάλπιξ» και το 1919 τη μαχητική εφημερίδα «Εποχή», για την οποία θα πληρώσει με τη ζωή του το χρέος προς την ελεύθερη δημοσιογραφία, και ο ιατρός Φίλων Κιενίδης, ο ιδρυτής και κτίτορας της νέας μονής Παναγίας Σουμελά, ο οποίος νεότατος το 1911 εξέδιδε στην Τραπεζούντα το περιοδικό «Επιθεώρησις».

Ο Ν. Καπετανίδης.

Ο Ν. Καπετανίδης, γεννήθηκε στην Ρίζούντα, το Δεκέμβριο του 1889 και τέλειωσε το φημισμένο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, το 1905. Ο Καπετανίδης από την τελευταία τάξη του γυμνασίου, άρχισε να γράφει χρονογραφήματα στην εφημερίδα «Ο Φάρος της Ανατολής» και αργότερα έγραψε στην «Επιθεώρηση», στην «Ηχώ του Πόντου» και στα επίσημα «Ημερολόγια» του Κωνσταντίνου Σκόκου και της Ελένης Σβορώνου.

Ο Καπετανίδης εργάστηκε πολλά χρόνια στον δραστήριο και σημαντικό τραπεζικό οίκο των αδελφών Φωστηρόπουλου στην Τραπεζούντα. Την ίδια, όμως, περίοδο ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνία, γράφοντας χρονογραφήματα σε εφημερίδες και περιοδικά της Τραπεζούντας με τα ψευδώνυμα «Σίσυφος», στην αρχή, και «Σπύρος Φωτεινός», στη συνέχεια. Ο Νίκος Καπετανίδης, σε πολύ νεαρή πλειά θα αναλάβει το 1910 τη διεύθυνση των έξι τελευταίων τευχών του περιοδικού «Επιθεώρησης» του φίλου του και σημαντικού διανοού του Ποντιακού Ελληνισμού Φίλων Κιενίδη, ο οποίος εγκατέλειψε προσωρινά τη δημοσιογραφία και την Τραπεζούντα για τις σπουδές του στο εξωτερικό. Για τη συνεργασία αυτή, αλλά και γενικότερα για τη φιλία του με τον Καπετανίδη, ο Κιενίδης έγραψε αργότερα στο περιοδικό «Ποντιακή Εστία» (τεύχος Μαΐου 1950): «Όταν έφυγα από την Τραπεζούντα για τις σπουδές μου (στην Ελλάδα), άφησα τη διεύθυνση του περιοδικού «Επιθεώρησης», που

εξέδιδα από το 1910 - σε ποιον άλλο; -στον Νίκο (Καπετανίδη). Τα εξ τελευταία τεύχη τα έβγαλε εκείνος. Ήταν τα καλύτερα από τα είκοσι της όλης σειράς. Ο Νίκος ήταν πολύγραφότας και μελετηρός όσον ολίγοι. Ενθουσιώδης όσον κανείς!.... μαζευόμασταν στο σπίτι του Θεόδωρου Κασσάνη, στον Άγιο Γρηγόριο, κοντά στο Φροντιστήριο (Τραπεζούντα)...μας απασχολούσε πολύ το γλωσσικό ζήτημα, που ήταν στη βράση του. Αργότερα μαζευόμασταν στο σπίτι του Καπετανίδη, στην Αγία Μαρίνα, και στο σπίτι του Ηλία Εφραιμίδη, στον Άγιο Γρηγόριο. Κάναμε φιλολογικές συζητήσεις, απαγγέλλαμε ποιήματα, παίζαμε θέατρο (ελληνικές κωμῳδίες και δράματα...). Ο Σίσυφος. Μ' αυτό το ψευδώνυμο έκαμε ο Ν. Καπετανίδης την πρώτη του εμφάνιση στο "Φάρο της Ανατολής" την εφημερίδα της Τραπεζούντας (1909-1910). Ήταν η εποχή της βασιλείας του χρονογραφήματος στον ελληνικό Τύπο. Ο Νίκος έγραψε το χρονογράφημα του "Φάρου", όπως εγώ το χρονογράφημα της "Εθνικής Δράσεως". Δεν ξέρω αν γράφαμε παίζοντας ή αν παίζαμε γράφοντας. Ήμαστε ακόμη παιδιά., δυο χρόνια ύστερα από την αποφοίτηση μας απ' το Φροντιστήριο, δεκαοχτώ- δεκαεννιά χρονών. Την απειρία την αντικαθιστούσε η τόλμη και τη σοφία ο ενθουσιασμός».

Την περίοδο της ρωσικής κατοχής στην Τραπεζούντα 1916-1918, ο Ν. Καπετανίδης θα εκδώσει τη δική του εφημερίδα, τη «Σάλπιξ». Με την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από την Τραπεζούντα, και ενώ οι περισσότεροι νέοι εγκατέλειψαν την πόλη, ο Καπετανίδης έμεινε και εξέδωσε την εφημερίδα, την «Εποχή». Σε μια επιστολή του στον Φίλωνα Κιενίδην ο οποίος βρισκόταν στη Μικρά Ασία ως αξιωματικός του ελληνικού στρατού γράφει: «Νοιώθω πως εσύ στο μέτωπο διατρέχεις λιγότερους κινδύνους από μένα. Να ξέρως πως δεν στέκεται γερά το κεφάλι σους ώμους μου. Μα αυτό δεν πειράζει. Κυττάχτε να κάμετε καλά τη δουλειά σας και δεν πειράζει αν λείψουν και μερικά κεφάλια σαν το δικό μου.... Χαλάλι για την ελεύθερη πατρίδα...».

Η εφημερίδα «Εποχή», κυκλοφορούσε τρεις έως και τέσσερις φορές την εβδομάδα και μέσα από τις στήλες της ο Καπετανίδης επέκρινε πάντοτε επώνυμα της βιαιότητες και τις θηριωδίες των Τούρκων, ενάντια στους Έλληνες. Τεκμήρια τόλμης είναι η συζήτηση του από τις στήλες της «Εποχής» με την τουρκική εφημερίδα της Τραπεζούντας «Σελαμέτ», γύρω από το θέμα των βιαιοτήτων και κυρίως γύρω από το ζήτημα της ανεξαρτησίας του Πόντου.

Χαρακτηριστικό του κινδύνου, που διέτρεχε ο Καπετανίδης εξαιτίας της ανοιχτής αντίθεσης του με τους Οθωμανούς και στη συνέχεια με τους Κεμαλικούς, είναι και το περιστατικό, που περιγράφει στην «Ποντιακή Εστία» (τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου του 1975) ο Κώστας Καπετανίδης, με το ψευδώνυμο Κώστας Μορφίδης και τίτλο «Ο δήμιος του Πόντου Τοπάλη Οσμάν στα γραφεία της «Εποχής». «Με πικρό χαμόγελο δέχτηκε ο Νίκος Καπετανίδης την Παρασκευή 20 Μαρτίου 1920, την ανακοίνωση ότι θα τον επεσκέπτετο στα γραφεία της «Εποχής» ο Οσμάν αγάς, που με το ...ασκέρι του βρισκόταν στην Τραπεζούντα, για να επεκτείνει, ίσως, όπως το επιθυμούσε, και εκεί την απαίσια

δράση του. Ος λόγος της επισκέψεως ανεφέρετο στην ειδοποίηση προς τον Νίκο η επιθυμία του Οσμάν αγά «να τον δει και να τον γνωρίσει προσωπικά». Ο απαίσιος αυτός σφαγέας των Ελλήνων της Κερασούντας, βαρκάρης το επάγγελμα και διορισμένος από τον Κεμάλ δήμαρχος Κερασούντας, που κατά τον πλέον φρικτό, άγριο και απάνθρωπο τρόπο είχε κατακρεουργήσει κυριολεκτικά το άνθος της ελληνικής εκείνης πόλεως· την αφρόκρεμα σε μόρφωση, σε πλούτο και σε κοινωνική υπόσταση - δικηγόρους, γιατρούς, φαρμακοποιούς, καθηγητές, κτηματίες, μουσικούς, δασκάλους, - έκαμνε τώρα την εμφάνιση του στην Τραπεζούντα! Το ασκέρι του, βρομεροί φονιάδες, αποβράσματα της κοινωνίας, αγράμματοι και απαίδευτοι, οπλισμένοι με μάνθιχερ, με περίστροφα και κάθε είδους μαχαίρια, είχε σπείρει τον τρόμο, την καταστροφή και τον όλεθρο πέρα από την Κερασούντα και τα περίχωρά της, και στην Τρίπολη, Ορντού, Σαμψούντα, Οινόν, Φάτσα, Ερπαα, όπου, χωρίς καμιά αντίσταση, έσφαζε γυναίκες, παιδιά και γέρους, ατίμαζε κορίτσια και έκαιε σπίτια. Ο Νίκος (Καπετανίδης), με μόλις ουγκραιωδύμενη ψυχραιμία, δήλωσε πρόθυμα πως θα τον δεχθεί και τον περιμένει, και γύρισε στους γύρω του και είπε: «Το κεφάλι μου δε στέκεται καλά στους ώμους μου». Εκείνοι τρομοκρατημένοι, του συνέστησαν να φύγει, να πάει στη Σάντα. Ο Νίκος αρνήθηκε.

Κατά τις 3 το απόγευμα της ίδιας μέρας ήρθε ο Οσμάν αγάς, περιστοιχισμένος από τα αιμοβόρα «παλικάρια» του, οπλισμένα με κάθε είδους όπλα. Ο Οσμάν αγάς, ο «άνθρωπος», έκαστε σ' ένα κάθισμα απέναντι από το γραφείο του Νίκου, πολύ κοντά του, και οι υποτακτικοί του πήραν επίκαιρες θέσεις: Δύο στο δωμάτιο όπου το γραφείο του Νίκουντανά ένας στα τρία παράθυρα του γραφείου- άλλοι στον προθάλαμο όπου ήταν η διεκπεραίωση της εφημερίδας- άλλοι στην εσωτερική σκάλα του κτιρίου, γιατί τα γραφεία της «Εποχής» ήταν στον πρώτο όροφο, και τέσσαρες πέντε στήθηκαν στην κεντρική είσοδο κάτω στο πεζοδρόμιο. Ήταν «κατέλαβαν» το άπαρτο κάστρο. Ο αδελφός του Κώτσος (Καπετανίδης), που κρατούσε την διαχείριση της «Εποχής», παρέμεινε στη θέση του, που ήταν στην παράπλευρη γωνία του γραφείου του Νίκου. Ο Οσμάν αγάς καταδέχτηκε να χαιρετήσει τον Νίκο. Κάθισε χωρίς να περιμένει να του υποδείξουνε θέση, και αφού έβαλε το ένα πόδι επάνω στο άλλο και το αριστερό χέρι απλωτά πάνω στο γραφείο του Νίκου, άρχισε να του ομιλεί σε έντονο ύφος: «Γιατί γράφεις στην εφημερίδα σου εναντίον μου; Εγώ αγαπώ τους Ελλήνες πατριώτες (καρ-ντασλάρ-αδέλφια) και φροντίζω για την πουχία τους. Τιμωρώ μόνον όσους δεν είναι πιστοί στην οθωμανική πατρίδα. Η κατάσταση στην Κερασούντα είναι ομαλή. Ποτέ, άλλωστε, δεν ήταν κακή. Λυπούμαι γιατί μερικοί «γκιαούρη» σπεύδουν πάντα χωρίς καμιά αφορμή να καταγγέλλουν ψέματα στους Συμμάχους». «Και τα λεγόμενα και τα γραφόμενα;...», τον ρωτάει ο Νίκος (Καπετανίδης). «Είναι ψέματα. Καθαρή συκοφαντία. Τα διαλαλούνε και τα γράφουνε. Εγώ γνωρίζω τι γράφουν για μένα τα ελληνικά φύλλα και τα αγγλικά. Ενεργώ πάντοτε υπέρ των εθνικών μας οργανισμών. Είναι καθήκον μου να εργάζομαι υπέρ της πατρίδος μου, για το "ντοβλέτ". Στο μεταξύ ένα από τα παλικάρια του τον πλησίασε και του είπε κάτι στ' αυτί. Ο Οσμάν αγάς κί-

νησε το κεφάλι του και συνέχισε τις περιαντολογίες, με ύφος πολύ πιο μαλακό, και στο τέλος είπε στο Νίκο: «Να δημοσιεύσεις πως οι Τούρκοι και οι «Ουρούμ» (οι Ρωμιοί) της Κερασούντας ζουν πολύ καλά και υπογράφουν πως είμαστε «καρντάς». Να προσέχεις να μη γράφεις ανακριβή γεγονότα στην εφημερίδα σου!». Και αμέσως έπειτα σπάθηκε και έφυγε αφού του είπε «θα ξαναϊδωθούμε πάλι...»⁶.

Όταν ο Τοπάλ Οσμάν κατέβηκε τις σκάλες και βγήκε από το κτίριο, όπου στεγαζόταν η εφημερίδα του Καπετανίδη, ο συνήθως πολυσύχναστος εκείνος δρόμος (οδός Ουζούν σοκάκ), όπου βρισκόταν μεταξύ των άλλων τα γραφεία της τράπεζας των αδελφών Φωστηρόπουλου και απέναντι το μεγάλο κατάστημα γυαλικών των αδελφών Τσαϊρίδη, ήταν έρημος. Και μόνο αφού φύγανε και οι τελευταίοι άνθρωποι του Τοπάλ Οσμάν, άρχισε να συρρέει ο κόσμος στα γραφεία της «Εποχής», όπου τρομοκρατημένοι όλοι ζητούσαν να μάθουν τι έγινε. Ο Ν. Καπετανίδης, γεμάτος συγκίνηση, μα γελαστός σαν να μιλούσε για το πιο απλό πράγμα, απαντούσε: «Κι αυτή τη φορά γλίτωσα το κεφάλι μου!», ενώ την επομένη, ο Τοπάλ Οσμάν εγκατέλειψε την Τραπεζούντα για να συνεχίσει το δολοφονικό έργο στην Κερασούντα.

Το κεμαλικό καθεστώς ήταν φυσικό να ενοχλείται από την κριτική που του έκαναν οι ελληνικές εφημερίδες και ιδιαίτερα αυτή του Καπετανίδη. Ήτοι αποφασίστηκε η επιβολή λογοκρισίας, παρότι ο πόλεμος είχε λήξει. Η πληροφορία για την επιβολή λογοκρισίας έφτασε και στον Καπετανίδη, ο οποίος γράφει στην «Εποχή» την 1η Αυγούστου του 1919, με τίτλο «Λογοκρισία»: «Λογοκρισία λοιπόν! Αυτόν τον ψίθυρον ακούομεν χθες και σήμερον και μας φαίνεται περίεργον πώς το μανθάνομεν τελευταίοι... Αν είναι ακριβής η είδησις, αισθανόμεθα εκ των προτέρων πόσον σκληρά θα μας πλήξει το ψαλίδωμα του λογοκρίτου. Οι αναρρώσται των εφημερίδων ας εισίμασθούν να ιδούν κενά εις τας στήλας των και ας ασκηθούν εις μαντικήν δύναμιν. Ευχόμεθα εις τούτους εκ ψυχής και εκ καρδίας να μην υποστώμεν το ανηπλεές αυτό ψαλίδωμα. Και όμως το φοβούμεθα τόσον πολύ...».

Ο Καπετανίδης στα κύρια άρθρα της εφημερίδας του, χτυπούσε τις δολοφονίες και λεπλασίες, κυρίως στην επαρχία Τραπεζούντας που έκαναν ομάδες Τούρκων άτακτων οπλοφόρων. Χαρακτηριστικά υπήρξαν τα άρθρα του «Η ύπαιθρος κατασφάζεται» και «Ρίζε, καῦμένε Ρίζε!», όπου ο Καπετανίδης, περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την καταστροφή.

Στο άρθρο του που δημοσιεύτηκε στην «Εποχή», στις 28 Μαρτίου του 1920 (Μεγάλο Σάββατο), με τίτλο «Προς υψηλότερα και ωραιότερα», έγραφε μεταξύ άλλων: «...Είναι απόψε ο μεγάλος εξιλασμός. Όλοι μας έχομε περάσει τον δρόμον της Αμαρτίας. Είμεθα οι πεζοπόροι μιας νύκτας αφώτιστης, ταρταρικής. Ενθυμηθείτε τι είδαν τα μάτια

6. Γεώργιος Παπαδόπουλος, Ποντιακές προσωπικότητες του 20ου αιώνα, Αδελφοί Κυριακίδη, Οεσσαλονίκη 1999.

μας, χρόνους τώρα, τι εχάσαμεν, τι προσφέραμεν, ποίαν δύναμιν ζωής απωλέσαμεν. Και ακόμη: Ποίος βλέπει το τέρμα του δρόμου αυτού; Θα δώσωμεν ίσως νέας θυσίας ακόμη, ακόμη υπάρχει η σκάλα του κακού. Ποίος γνωρίζει τι κλώθεται εις τον καθένα αύριον ή μεθαύριον, ποίος γνωρίζει ποία αμαρτία και ποίον έγκλημα ακόμα θα χαράξει κόκκινη γραμμήν εις την ζωήν μας, μέσα εις την πάλην όπου ευρισκόμεθα και εις τον αγώνα τον οποίον αγωνιζόμεθα...και προσβλέψατε με τα μάτια της ψυχής. Ολόγυρα και κοντά και μακράν και πέραν, παντού δυστυχία, κακοριζικιά, βαρυθυμία. Συγκεντρωθείτε ως αλλύγιστη αλυσίδα γύρω εις τον νέον αυτόν μαρτυρικόν Σταυρόν. Οποιοι και αν είσθε και όπως και αν λέγεσθε. Οι, τι και όσον ημπορείτε. Επάνω εις το εθνικόν μας στόμα πληγαί βαθείαι, πληγαί θανατικαί. Καλείσθε να σκύψετε ως παιδιά μιας μπτέρας, ως βλαστάρια ενός ιερού και θεϊκού δένδρου, επάνω εις τον εθνικόν πόνον..... Έρχεται-ήλθε και πάλιν η Λαμπρή! Υψώσατε, άνθρωποι της Χθες και άνθρωποι της Αύριον, υψηλά το ποτήρι διά την εθνικήν μας Λαμπρήν. Δεν ημπορεί να αργήσει.

Με την ίδια αγωνιστικότητα έγραφε ο Καπετανίδης και τις ανταποκρίσεις του στις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης «Πρωία», «Πρόοδος» και το σατιρικό «Άνω-Κάτω», από το οποίο μάλιστα, αναδημοσίευσε στην «Εποχή» ορισμένα χαρακτηριστικά κομμάτια. Με την έξαρση των διωγμών των Ελλήνων του Πόντου και την πρόθεση των κεμαλικών να δολοφονθούν οι πνευματικοί άνδρες οι οποίοι καθοδηγούσαν το λαό, ο Νίκος Καπετανίδης συνελήφθη από τους Τούρκους, με την κατηγορία ότι βρέθηκε στο σπίτι του μία επιστολή του Κωνσταντίνου Κωνσταντινίδη, εκ των πυρτών των Ποντίων για τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους⁷. Ο Καπετανίδης, κατηγορήθηκε μαζί με άλλους 68 Πόντιους ότι αγωνιζόταν για την ανεξαρτησία του Πόντου, και με αυτήν την κατηγορία οδηγήθηκαν στο δικαστήριο «ανεξαρτησίας» της Αμάσειας, όπου ο Καπετανίδης έδειξε για άλλη μία φορά τη γενναιότητα της ψυχής του. Όταν ο πρόεδρος του δικαστηρίου του αππύθυνε την κατηγορία ότι αγωνιζόταν για την ανεξαρτησία του Πόντου, ο Καπετανίδης σπκώθηκε και συμπλήρωσε τα

7. Πρωτεργάτες της κίνησης για τη δημιουργία της Δημοκρατίας του Πόντου ήταν, εκτός του Κωνσταντίνου Κωνσταντινίδη, ο Βασίλειος Ιωαννίδης και ο Θεοφύλακτος Θεοφύλακτος, ο Ιωάννης Πασσαλίδης, ο Λεωνίδας Ιασωνίδης και ο Φίλωνας Κτενίδης και οι Μπιροπολίτες Τραπεζούντας, Χρύσανθος και Αμάσειας, Γερμανός Καραβαγγέλης. Στην Ευρώπη, η ψυχή του αγώνα, ήταν ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, ο οποίος από τη Μασσαλία, ενημέρωνε με υπομνήματα τις συμμαχικές δυνάμεις, για την κατάσταση που επικρατούσε στον Πόντο. Εκτύπωσε μάλιστα και χάρτη, όπου ορίζονται τα σύνορα του νέου Κράτους και σε καρτ- ποστάλ, γραμμένο στη γαλλική, και τόνιζε: «Πολίτες του Πόντου, ξεσηκωθείτε. Θυμίστε στα Φιλελεύθερα Έθνη, τα ύψιστα δικαιώματά σας για Ζωή και Ανεξαρτησία». Τον Φεβρουάριο του 1918, οργάνωθηκε από τον Κωνσταντινίδη στη Μασσαλία, το πρώτο Παμποντιακό Συνέδριο, το οποίο ζήτησε την υποστήριξη της Ρωσίας, από τον Λέοντα Τρότσκι. Το αίτημα όμως το οποίο τέθηκε στην κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1917 και στη διάσκεψη ειρήνης των Παρισίων, δεν εκπληρώθηκε ποτέ, λόγω της αλλαγής των συνθηκών στο εσωτερικό και διεθνές πεδίο.

εξής: «Όχι μόνον για την ανεξαρτησία, αλλά και για την ένωση του με την Ελλάδα!». Ο Καπετανίδης απαγχούσκε στις 21 Σεπτεμβρίου του 1921, στην Αμάσεια⁸.

Ο Καπετανίδης αποτέλεσε τη σημαντικότερη, ίσως λόγω της τραγικού τέλους, μορφή, π. οποία υπηρέτησε τον Τύπο στον Πόντο. Παρά τις δυσκολίες κατόρθωσε να γράψει εξαιρετικής σημασίας κείμενα και να διασώσει σημαντικές πληροφορίες για την (τραγική) κατάσταση στον Πόντο, κατά τη διάρκεια της γενοκτονίας. Αποτέλεσε μία μορφή αντίστασης και συνέπειας, που χωρίς ιδιοτέλεια σε πολύ ιδιαίτερες και συνάμα δύσκολες συνθήκες αντιστάθηκε στους διωγμούς και στη βία. Τα μοναδικά όπλα που είχαν οι δήμιοι του ενάντια στο λόγο και στα άρθρα του. Τα κείμενά του, π. εφημερίδα του, αποτέλεσε σημαντική εστία αντίστασης στο προμελετημένο έγκλημα της γενοκτονίας, ενώ η αγόρευσή του στο «δικαστήριο» στην Αμάσεια, σ' αυτήν την παρωδία «δικών» ενάντια στην πνευματική πγεσία των Ελλίνων του Πόντου, δείχνει μία ισχυρή προσωπικότητα με μεγάλη αποφασιστικότητα, μεγάλο παραγωγό έργων και λόγων, που δε διστάζει να έρθει σε αντιπαράθεση με τους δήμιους τους, προκειμένου να υποστηρίξει τις απόψεις του και να αγωνιστεί για την ελευθερία.

Ο Φίλων Κτενίδης.

Ο Φ. Κτενίδης, θεατρικός συγγραφέας, δημοσιογράφος, γιατρός, ιδρυτής του σωματείου «Παναγία Σουμελά» και εμπνευστής της ιδέας για ανιστόρηση της μονής της Παναγίας Σουμελά στην Καστανιά Βερμίου, γεννήθηκε το 1889 στην Τραπεζούντα. Πέρασε τα παιδικά του χρόνια στην Κρώμνη, γι' αυτό και αναφέρεται συχνά σ' αυτή. Αποφοίτησε αριστούχος από το Φροντιστήριο Τραπεζούντας το 1906⁹ και από αυτόν το χρόνο έως το 1909 εργάστηκε ως λογιστής. Παράλληλα ήταν φιλολογικός συνεργάτης της εφημερίδας της Τραπεζούντας «Εθνική Δράσις». Το 1910 εκδίδει το δεκαπενθήμερο περιοδικό «Επιθεώρησις», καταδιώκεται από τους Νεότουρκους και έρχεται στην Αθήνα, όπου γράφεται στην ιατρική σχολή του πανεπιστημίου.

Το 1912-1913 κατατάσσεται εθελοντής στον ελληνικό στρατό και συμμετέχει στις επιχειρήσεις στα μέτωπα Ηπείρου και Μακεδονίας. Το 1914-15 καταδιωκόμενος από τους Τούρκους, επειδή υπηρέτησε στον ελληνικό στρατό, καταφεύγει στα ελληνικά χωριά του εσωτερικού της Τραπεζούντας, όπου προσφέρει δωρεάν τις πολύτιμες υπηρεσίες του ως ιατρός, συμμετέχοντας παράλληλα στις διεργασίες για την τύχη του Πόντου και ιδιαίτερα για το αίτημα δημιουργίας ανεξάρτητου κράτους. Μάλιστα ο Φ.

8. Θεοφάνης Μαλκίδης «Η μαζική δολοφονία της πνευματικής πγεσίας των Ελλήνων του Πόντου στην Αμάσεια το 1921 και η ελλαδική διανόση». Τιμπτικός τόμος για τον καθηγητή Δ. Οικονομίδη. Αθήνα, 2007, 311-326.

9. Φίλων Κτενίδης, «Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας», Ποντιακή Εστία, 98-99 (1958), 34-45.

Κτενίδης μεταξύ των άλλων έγραψε το 1919 και τον «Εθνικό Ύμνο της Δημοκρατίας του Πόντου», όταν το zήτημα της δημιουργίας της ανεξάρτητης δημοκρατίας στον Πόντο είχε προβληθεί σε όλον τον κόσμο. Ο ύμνος είχε ως εξής: «*Ηρθε η μέρα, ήρθε
ώρα που προσμέναμε με χρόνια στα δεσμά, στην καταφρόνια και στην τούρκικη σκλαβιά.
Εις του Πόντου τ` ακροβούνια καριοφίλια μαυρισμένα φέρουν το Εικοσιένα ψάλονταν την
Ελευθεριά. Την Ανάστασης σημαίνει η καμπάνα η μεγάλη ο καθένας μας ας βάλει την λα-
μπρότερη στολή. Και μπροστά εις την εικόνα της Πατρίδας την αγία ας προσφέρει για θυ-
σία νιάτα, πλούτη και ζωή. Εις του Πόντου μας το χώμα άνοιξε σε κάθε βήμα των μαρτύ-
ρων ένα μνήμα του τυράννου τη μαχαιριά. Μας καλούν εκδικητάδες ζωντανοί και πεθαμέ-
νοι. Η πατρίδα ερημωμένη μας καλεί, εμπρός παιδιά.*

Μετά την γενοκτονία και την καταστροφή ο Φ. Κτενίδης συνέβαλλε αποφασιστικά στην διαμόρφωση της ποντιακής συνείδησης στην Ελλάδα. Το 1952 μάλιστα μετά από μία περίοδο σιωπής και περιθωριοποίησης του Ποντιακού Ελληνισμού, ο οποίος είχε περιοριστεί σε ένα μικρό κομμάτι του πολιτισμού του, τους χορούς και τα τραγούδια, ο Φ. Κτενίδης πρωτοστάτησε στην ανιστόρηση της Ιεράς Μονής Σουμελά, στο όρος Βέρμιο, όπου και η εικόνα της Παναγίας της Σουμελιώποσσας¹⁰. Την ει- κόνα την είχε φέρει από το Μοναστήρι του όρους Μελά του Πόντου ο Αρχιμανδρίτης Αμβρόσιος Σουμελιώποσσας το 1932, μαζί με τον πολύτιμο σταυρό και το χειρόγρα- φο Ευαγγέλιο.

Ο Φ. Κτενίδης αποτέλεσε μία σημαντική προσωπικότητα του Ποντιακού Ελληνι- σμού, ο οποίος όχι μόνο συνέβαλλε στην άνθηση του Ποντιακού Τύπου, αλλά και

10. Σύμφωνα με την παράδοση, το 386 οι μοναχοί Βαρνάβας και Σωφρόνιος (κατά κόσμο Βασί- λειος και Σωτήρχος, θείος και ανιψιός, κάτοικοι και οι δύο Αθηνών), τους παρουσιάστηκε η Παναγία ζητώντας τους να κατευθυνθούν στον Πόντο για να παραλάβουν την εικόνα της. Εκεί, βρήκαν την εικόνα την οποία, εικονογράφησε ο Ευαγγελιστής Λουκάς. Στη συνέχεια οι δύο μοναχοί, κατόρθωσαν να κτίσουν στην αρχή κελί και μετά την εκκλησία της Σουμελιώ- ποσσας, σκαλιστή μέσα στο βουνό. Από τότε έγινε γνωστή ως Παναγία Σουμελά (Εις του Με- λά-οτου Μελά-Σουμελά). Κοντά στο σπίλαιο κτίστηκε το 1860 ένας τετράροφος ξενώνας 72 δωματίων και άλλοι λειτουργικοί χώροι για τις ανάγκες των προσκυνητών, βιβλιοθήκη και γύρω από τη μονή ανοικοδομήθηκαν μικροί ναοί αφιερωμένοι σε διάφορους αγίους. Μάλι- στα το 1922 στο παρεκκλήσι της Αγίας Βαρβάρας, οι μοναχοί έκρυψαν την εικόνα Σουμελά, τον σταυρό του αυτοκράτορα Μανουήλ Γ' του Κομνηνού και το χειρόγραφο Ευαγγέλιο του Οσίου Χριστοφόρου. Με ενέργειες του Ελευθερίου Βενιζέλου, το 1930, ο Ισμέτ Ινονού δέ- χτηκε μια αντιπροσωπεία να πάει στον Πόντο και να παραλάβει τα σύμβολα της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού. Το 1930 ζούσαν μόνο δύο καλόγεροι του πανάρχαιου ιστορικού μονα- στηριού. Ο υπέργηρος Ιερεμίας, ο οποίος τελικώς δεν πήγε και ο Αμβρόσιος Σουμελιώποσσας. Από τον μοναχό Ιερεμία έμαθε ο Αμβρόσιος την κρύπτη των ανεκτίμητων κειμηλίων. Στις 14 Οκτωβρίου του 1930 έφυγε ο Αμβρόσιος, με προορισμό την Παναγία Σουμελά και έτσι λί- γες μέρες έργοτερα επέστρεψε στην Αθήνα όχι μόνο με τα σύμβολα, αλλά και με τον Πόντο,

εργάστηκε σημαντικά για την περαιτέρω ανάδειξη του Ποντιακού Ελληνισμού, στο ελλαδικό χώρο αυτή τη φορά.

Ο Φ. Κτενίδης, σε αντίθεση με τον Καπετανίδη, ευτύχησε να σωθεί από τη γενοκτονία και το μαζικό έγκλημα εναντίον του Ελληνισμού, να καταφύγει στην Ελλάδα και να εργάστη για το ποντιακό πολιτισμό και την εδραίωση της θέσης του. Τα έργα του, όπως η «Καμπάνα του Πόντου», ο «Χωρέτες», «Το Μαυροκόρτς», «Ο Τελευταίον Χορόν», «Η Αποθήκη της Στοφορίνας», η «Ανεψιά του Βέβαια», «Η Γυναίκα του Πρωτομάστορα», «Πουγαλεμένα ψάνια», «Κλήδονας», εμπνευσμένος από τα δύο αρχαία έθιμα, που επιβίωσαν μέχρι και τα νεότερα χρόνια ("Κλήδονας" και το "Χάραγμα της κούνιας") όπου μέσα από ακραίες μεν αλλά εξαιρετικά κωμικές καταστάσεις, στηλιτεύει τις ιδέες που περιορίζουν την ανθρώπινη προσωπικότητα, αποτελούν μνημεία «ποντιακότητας» και ιδιαιτερης αξίας για τη μελέτη του πολιτισμού στον Πόντο, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Μάλιστα στο έργο του «Ο τελευταίον ο χορόν» λίγο πριν τον ξεριζωμό ο πρωταγωνιστής μιλά για τα βουνά και τα παρχάρια, τα ποτάμια και τα δάση, τον πλέον και το πλιοβασίλεμα του Πόντου. Μία καταπλοκτική περιγραφή του χώρου που χάνεται, της πατρίδας την οποία ο πρωταγωνιστής, ο Πόντιος πατριώτης αποχαιρετά μετά από αιώνες.

Η συμβολή του Φ. Κτενίδη στην ανιστόρηση της Παναγίας Σουμελά, αποτελεί ομολογουμένως κορύφωση της προσφοράς του στον Ποντιακό Ελληνισμό, πρωτοβουλία η οποία βρήκε σύμφωνους όλους τους Έλληνες του Πόντου, και μέχρι σήμερα η νέα Μονή στο όρος Βέρμιο, αποτελεί τόπο προσευχής και συνάντησης όλων των Ελλήνων ποντιακής (και μη πολλές φορές) καταγωγής από όλον τον κόσμο.

Συμπεράσματα.

Παρά το γεγονός ότι ο Ελληνισμός της καθ' ημάς Ανατολής αποτέλεσε για χιλιάδες χρόνια ένα σημαντικό μέρος του ελληνικού έθνους, στο οποίο ο ελληνικός πολιτισμός μπόρεσε να δώσει σημαντικά, παγκόσμιας αξίας πολλές φορές, επιτεύγματα, εντούτοις η μετά του 1922-1923 κατάσταση ανέστρεψε αυτήν την πραγματικότητα. Η τραγωδία της βιολογικής εξόντωσης του ελληνικού λαού στον Πόντο, την Ιωνία, τη Θράκη, την Καππαδοκία, και λίγο αργότερα στην Κωνσταντινούπολη, Ιμβρο, Τένεδο, συνδυάστηκε με την προσπάθεια εξόντωσης της πολιτισμικής μνήμης. Οι πρό-

όπως είχε γράψει τότε ο υπουργός Προνοίας της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου Λεωνίδας Ιασωνίδης: «*Ἐν Ἐλλάδι υπῆρχαν οἱ Πόντιοι, αλλά δεν υπῆρχεν ο Πόντος. Με την εικόνα της Παναγίας Σουμελά ἥλθε καὶ ο Πόντος.*» Η εικόνα της Παναγίας Σουμελά φιλοξενήθηκε για 20 χρόνια στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας μέχρι ο Φίλων Κτενίδης να αναλάβει την πρωτοβουλία για την μεταφορά της στο Βέρμιο. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι αντίστοιχες εκκλησίες και ιερά ιδρύματα της Παναγίας Σουμελά έχουν δημιουργηθεί από Πόντιους των ΗΠΑ και της Αυστραλίας.

σφυγες οι οποίοι κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο- αρκετοί από αυτούς μετά έγιναν ξανά πρόσφυγες σε ένα νέο επώδυνο κύκλο του ελληνικού λαού καταφεύγοντας στην πρώην ΕΣΣΔ όπου έγιναν ξανά πρόσφυγες μετά τις εκεί διώξεις - αντιμετωπίστηκαν ως ξένα πολλές φορές σώματα, που δεν είχαν να μεταφέρουν, παρά μόνο προβλήματα, πόσο μάλλον πολιτισμό. Σ' αυτό το κλίμα συνέβαλε και η εκπαίδευση που οποία για πολλά χρόνια αποσιωπούσε τη μεγάλη και πλούσια πολιτισμική διαδρομή του Ελληνισμού στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. Μία εκπαίδευση, που οποία αρκετές φορές με τις παραλείψεις και την ολιγωρία της δεν μπόρεσε να συνδέσει το χθες της καθ' ημάς Ανατολής με το σήμερα του ελλαδικού χώρου. Όπως άλλωστε δε συνέδεσε και πολλές άλλες ιστορικές πατρίδες του Ελληνισμού, στην πρώην Σοβιετική Ένωση και την Αλβανία, γι' αυτό και η κοινωνία και η πολιτεία φάνηκαν απροετοίμαστοι να αντιμετωπίσουν το ζήτημα στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Ταυτόχρονα, η ελληνική πολιτική τάξη, ο πνευματικός κόσμος, παρότι εμπλουτίστηκε με σημαντικές προσωπικότητες του Ελληνισμού της καθ' ημάς Ανατολής, κράτησε μία εχθρική στάση γι' αυτόν και τον ενέταξε σε εφήμερες συμμαχίες και συμφέροντα. Ο πολιτισμός παρέμεινε στο περιθώριο και οι εκφράσεις του πελατειάκες και πρόσκαιρες. Για την ουσία ούτε λόγος, ούτε γραπτά.

Είναι λίγες οι φορές στην ιστορία του ελληνικού λαού όπου η τραγωδία ενός σημαντικού και ιδιαίτερης αξίας μέρους του έθνους στη Μικρασιατική καταστροφή, συνδυάστηκε και με την καταστροφή και τον ακρωτηριασμό της μνήμης και της ταυτότητας. Όσοι σώθηκαν από τη Θράκη, την Ιωνία, την Καππαδοκία, τον Πόντο, μαζί με τους συγγενείς τους, τις προαιώνιες εστίες τους, τις εκκλησίες και τα σχολεία τους, τις ανθηρές κοινότητές τους, έχασαν και το δικαίωμα στην ιστορική αναφορά, στην προέλευση και τη μνήμη. Εγκαταστάθηκαν σε οικισμούς σε όλη την Ελλάδα και παρά την αγωνία τους για την επιβίωση προσπάθησαν να συγκρατήσουν μέσα από τις συλλογικές οργανώσεις τους, την ιδιαίτερη πατρίδα τους και την αλήθεια, δηλαδή τη μη λήπη. Ωστόσο αυτό που αντιμετώπισαν ήταν η εχθρική στάση και ο πόλεμος αυτή τη φορά όχι με ανθρώπινα θύματα, αλλά πολιτιστικά. Ήταν η μόνη αντίσταση ήταν ο χορός και το τραγούδι, μέσα από τα οποία ενωνόταν τη νέα κοινότητα στη Μακεδονία και τη Θράκη, στην Αιγαίο και στην Κρήτη. Ήταν οι αιτές οι αναφορές του ανθρώπου που ήθελε μέσα από την κίνηση και τη φωνή να εκφράσει έναν πλούσιο πολιτισμό. Ωστόσο αυτό δεν έφτανε και φάνηκε με την αντιμετώπιση των προσφύγων. Φολκόρ, «φεστιβάλ», εθνικές γιορτές και από την άλλη «ανέκδοτα» και εχθρόπιτα και στη δεκαετία του 1950 και 1960 η νέα προσφυγιά στη Γερμανία, στην ΗΠΑ, στην Καναδά, στην Αυστραλία, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Αυτό όμως το σχήμα δεν μπορούσε να εκφράσει τον πλούτο του ποντιακού, ιωνικού, θρακικού πολιτισμού. Ήταν πολύ συρρικνωμένο και περιορισμένο. Η αλλαγή της παγκόσμιας πραγματικότητας και οι κινήσεις της τρίτης γενιάς προσφύγων, οι οποίοι ήθελαν να περάσουν από την συρρικνωμένη αποτύπωση της πολιτισμικής

έκφρασης, από τη μονοκαλλιέργεια του χορού, στο σύνολο και την ουσία, έφεραν μία νέα κατάσταση. Έγινε κατανούμενό έστω και αργά, ότι η σημερινή ελληνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια κατάσταση δεν επιτρέπει στην πολιτιστική έκφραση και δραστηριότητα να λειτουργήσει με τους ίδιους ρυθμούς, δηλαδή με τη μονοκαλλιέργεια του χορού. Αυτό είναι ένα πρώτο βήμα πολιτιστικής αναφοράς και έκφρασης αλλά δεν φτάνει. Εξάλλου είναι πολύ μεμονωμένο και πολλές φορές πολύ φτωχό για να εκφράσει την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά και επίσης δεν μπορεί να σταθεί στις νέες συνθήκες με τα να χορεύεις μόνο. Εξάλλου καταστρέφεται ο συλλογικός βίος ο τόσο πλούσιος και πολυποίκιλος και εμποδίζεται η αναγέννηση και η επαναδραστηριοποίηση της πολιτιστικής δραστηριότητας.

Τετού μπροστά στη μονοκαλλιέργεια του χορού και του τραγουδιού, προέκυψε ως επιτακτική ανάγκη η ανάδειξη του ζητήματος του Ελληνισμού του Πόντου, της Ιωνίας, της Θράκης, και μάλιστα η σημαντική αιτία της εκδίωξης της γενοκτονίας και μαζί συνιστώσες της πολιτισμικής δραστηριότητας. Ο Τύπος στον Πόντο ήταν μία από αυτές, μάλιστα, όπως αναφέραμε διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, αφού τότε ήταν στήριγμα και κύριος φορέας ενημέρωσης, όπως άλλωστε και σήμερα στον ελλαδικό χώρο, όπου αναζητούμε κάθε σημείο, κάθε πτυχή, της παρουσίας των Ελλήνων στον Πόντο και σε όλον τον κόσμο¹¹. Η γενοκτονία όμως που βίωσε ο Ελληνισμός είχε και τη διάσταση της καταστροφής των μνημείων και δυστυχώς πολλά τεκμήρια της δραστηριότητας των εφημερίδων και των περιοδικών στον Πόντο χάθηκαν οριστικά. Η απουσία των ολοκληρωμένων σωμάτων των εφημερίδων δεν μπορεί να αναπληρωθεί από τις συλλογές ορισμένων τευχών, ενώ από την άλλη απουσιάζουν οι μελέτες που εστιάζονταν στην εκδοτική δραστηριότητα. Ωστόσο φαίνεται τα τελευταία χρόνια ότι αυτή η κατάσταση μπορεί να αλλάξει, αλλάζει, αφού ολοένα και περισσότεροι νέοι άνθρωποι ασχολούνται με τον Ελληνισμό της καθ' ημάς Ανατολής και νέα στοιχεία έρχονται στην επιφάνεια και οπωσδήποτε μορφές, ο Ν. Καπετανίδης και Φ. Κιενίδης, αποτελούν οδηγούς για την αναζήτηση της αλήθειας και της προστασίας της μνήμης.

11. Μία καταγραφή των ποντιακών εντύπων στην Ελλάδα αλλά και των αντίστοιχων από το εξωτερικό τα οποία εκδίδονται ή εκδίδονταν, μας έδωσε τα εξής: Επιστημονικό περιοδικό: Αρχείο Πόντου (έκδοση της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών). Εφημερίδες και Περιοδικά: Αραεύω, Ακρίτεια, Αργοναύτης, Δελτίο, Δεσμός, Τ'εμέτερον Ένωσης Ποντίων, Εύξεινος Λέσχη, Εύξεινος Πόντος, Εύξεινος Λόγος, Ελεύθερος Πόντος, Πόντος, Το όραμαν, Οφίτικα Νέα Ποντιακά Νέα, Ποντιακή Εστία, Ποντιακή Λύρα, Ποντιακή Φωνή, Ποντιακό Βήμα. Ο Φάρος της Ανατολής εκδόθηκε σαν ένθετος της εφημερίδας Κυριακάτικη Μακεδονίας το 2007. Επίσης στο Πανεπιστήμιο της Τραπεζούντας εκδόθηκε βραχύβιο περιοδικό φοιτητών του με σκοπό την συζήτηση για το σύγχρονο Πόντο.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Κ. Τσοπανάκης. Κύριε Μαλκίδη, στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας σε ποια γλώσσα γίνονται τα μαθήματα;

Θ. Μαλκίδης. Κατ' αρχήν στη μητρική, δηλαδή στα ποντιακά. Μετά στα ελληνικά. Ο Αντώνης Παυλίδης έχει ερευνήσει ότι στον 19ο αιώνα οι Πόντιοι ονόμαζαν τα παιδιά τους με αρχαιοελληνικά ονόματα. Η προεργασία αυτή των συνειδήσεων έγινε στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας. Πολλοί Πόντιοι που ήρθαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση έχουν το όνομα Σπάρτακος.

Γιάννης Χαραλάμπους. Θέλω να προσθέσω ότι οι εφημερίδες γράφονταν στα τουρκικά και τα ποντιακά, ακόμα και στα ελληνικά.

Θ. Μαλκίδης. Γράφονταν και στα ελληνικά, μάλιστα ορισμένες σελίδες στα αρχαία ελληνικά.

Χ. Σαπουντζάκης. Δύο λόγια. Πρώτον, στον κάμπο της Λειβαδιάς δόθηκε η τελευταία μάχη της Επανάστασης από τον Δημήτρη Υψηλάντη, το χωριό εκεί ονομάστηκε Υψηλάντης. Ήτοι Υψηλάντης (Αλέξανδρος) άρχισε την Επανάσταση, Υψηλάντης (Δημήτριος) την τελείωσε.

Δεύτερον, αρχαιοελληνικά ονόματα δίδονταν σε μεγάλο ποσοστό, και στους Τουρκόφωνους Έλληνες της Ανατολίας και αυτό προκύπτει από έρευνες των στοιχείων εγγραφής των μαθητών, παιδιών των προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν στη Νέα Ιωνία.

Παντ. Ωρολογάς. Ο Κιενίδης έχει γράψει και θέατρο;

Θ. Μαλκίδης. Κατ' εξοχήν θέατρο. Mazí με τον Κανονίδην. Επίοντας ο Ερμής Μουρατίδης έγραψε ένα έργο για το θέατρο με τον τίτλο: «Εκείθεν του Αιγαίου». Αυτοί οι άνθρωποι έγραψαν καταπληκτικά έργα, όχι μόνο στην ποντιακή διάλεκτο, αλλά και στα ελληνικά.

ΦΛΩΡΙΝ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ

**Θέμα: Πολιτικές προσωπικότητες του Ελληνισμού
που έδρασαν στον ευρύτερο Μικρασιατικό χώρο:
οι οικογένειες Μουρούζη – Υψηλάντη. Οι σχέσεις
αυτών με τη Μολδαβία και τη Βλαχία.**

Η εκπληκτική προσπάθεια του Δήμου (και του δημάρχου) Νέας Ιωνίας να φέρει στο φως μέσω επιστημονικών ανακοινώσεων το παρελθόν και τις αξίες του αρχαίου Μικρασιατικού Πολιτισμού είναι αξιέπαινη. Γι' αυτό και ο υπογράφων αποφάσισε να μιλήσει – κατόπιν προσκλήσεως - στο τελευταίο Συνέδριο για δύο οικογένειες του Πόντου, η δράση των οποίων, τόσο σε παλαιότερες εποχές, όσο και στο πιο πρόσφατο παρελθόν, αξίζει να γίνει ευρύτερα γνωστή. Πρόκειται για τις οικογένειες Μουρούζη και Υψηλάντη. Πρέπει επίσης να γίνουν γνωστές οι σχέσεις που κάτοικοι περιοχών του Μικρασιατικού χώρου είχαν με τους κατοίκους της Μολδαβίας και της Βλαχίας

Τόσο με τη Τραπεζούντα¹ όσο και με τον Πόντο οι περιοχές της σημερινής Ρουμανίας είχαν άμεσες και στενές επαφές από τον 14ο κιόλας αιώνα, κυρίως εμπορικές.

Με τον Πόντο οι σχέσεις ήταν πιο παλαιές, από τον 7ο αιώνα π.Χ. Κάτοικοι της Μιλάντου ίδρυσαν εκείνη την εποχή στη Δοβρουτζά την αποικία Τστρια (Ρουμανικά Histria). Προς το τέλος του επομένου έτους άλλοι άποικοι, από τη Ποντική Ηράκλεια, ίδρυσαν την Κάλλατη (Callatis, σημερινή Μαγκάλια (Mangalia). Πάντα Μιλάντοι ίδρυσαν την ίδια εποχή την Τόμη (σημερινή Κωνσταντίνα – Constanta)². Σε όλες αυτές τις περιοχές της Δοβρουτζάς οι αρχαιολογικές έρευνες ανακάλυψαν ελληνικά κεραμικά και νομίσματα. Κατά καιρούς, από τον 17ο αιώνα κυρίως, οι σχέ-

1. Για τις σχέσεις των Ρουμανικών Πριγκιπάτων με τη Τραπεζούντα βλ. κυρίως το άρθρο του Constantin C. Giurescu «Les relations des Pays Roumains avec Trébizonde aux XIVe – XIXe siècles», στο *Revue Roumaine d’ Histoire*, 2/1974, σ.σ. 239-246.

2. Βλ. αναλυτικά Φλωρίν Μαρινέσκου, *Oι Ρουμάνοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα 2007, εκδ. Ιωλκός, κυρίως σελ. 236.

σεις του Πόντου με τη Μολδαβία και τη Βλαχία είχαν και πνευματικό χαρακτήρα, ορισμένοι διανοούμενοι, ποντιακής καταγωγής, εγκαταστάθηκαν στις πγεμονικές Αυλές, όπου προσέφεραν τις γνώσεις τους, τόσο εκτός όσο και εντός των Ηγεμονικών Ακαδημιών³.

Στο παρόν κείμενο θα γίνει λόγος – όπως προανέφερα - για τις οικογένειες Μουρούζη και Υψηλάντη, και οι δύο με σημαντικότατη προσφορά σε πολλούς τομείς. Επί πλέον είχαν και κοινά σημεία, εκτός από την ίδια καταγωγή και συγγένεια μεταξύ τους λόγω γάμου: εξοχικές κατοικίες στα όμορφα Θεραπεία, δίπλα – δίπλα, ίδιες φιλοδοξίες, κυρίως πολιτικές⁴, ίδια αντιμετώπιση από τους Οθωμανούς, πότε εμπιστοσύνη, πότε τιμωρία, ίδια προσφορά προς τους συμπατριώτες τους αλλά όχι μόνο. Εννοώ (και) προς τον ντόπιο πληθυσμό στις περιοχές όπου ανέλαβαν την εξουσία, στη Μολδαβία δηλαδή και στη Βλαχία.

Μουρούζη⁵ λοιπόν. Όνομα πγεμόνων. Δραγουμάνων. Αξιωματούχων. Πολιτικών. Αξιωματικών. Οικονομολόγων. Ανθρώπων των γραμμάτων Άλλα κυρίως, κατά τον 18ο αιώνα, όνομα θρυλικό. Γ' αυτό, η έρευνα σχετικά με την οικογένεια πρέπει να βασίζεται κυρίως σε έγγραφα και λιγότερο σε έργα, οι συγγραφείς των οποίων είχαν αρκετές φορές ορισμένες σκοπιμότητες.

Οι πραγματικοί λοιπόν Μουρούζη, όχι εκείνοι για τους οποίους διαδίδονταν ότι είναι απόγονοι των Κομνηνών Αυτοκρατόρων, ανήκουν στο δεύτερο κύμα των νέο-

-
3. Βλ. δικά μου λήμματα αναφορικά με Τραπεζούντιους διανοούμενους (Υπομενάς, Γ, Χρυσόγονος, Σεβαστός Κιμυνήτης, κλπ.) στους τόμους της Εγκυκλοπαίδειας του Ποντιακού Ελληνισμού (εκδ. Μαλιάρη – Θεσσαλονίκη). Βλ. επίσης Σωτηρία Τριαντάρη – Μαρά, Η συμβολή των λογίων της Τραπεζούντας στην εκπαίδευση των Παραδουνάριων Ηγεμονιών, Αθήνα, 2003 εκδ. Σταμούλη, κυρίως σ.σ. 23-34.
 4. Και οι δύο οικογένειες έδωσαν από δύο βοεβόδες, της Μολδαβίας και της Βλαχίας – πρόκειται για πατέρα και για γιο, στην ίδια περίοδο, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Τρεις από τους τέσσερις μάλιστα πέρασαν από ένα θρόνο στο άλλο. Συγκεκριμένα: ο Κωνσταντίνος Μουρούζης υπήρξε πγεμόνας της Μολδαβίας (1777-1782). Ο γιος του Αλέξανδρος ήταν τρεις φορές πγεμόνας της Μολδαβίας (1792, 1802-1806, 1807) και δύο φορές πγεμόνας της Βλαχίας (1793-1796 και 1799-1801). Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης υπήρξε πγεμόνας της Μολδαβίας (1787-1788) και δύο φορές της Βλαχίας (1774-1782, 1796-1797). Ο δε γιος του, Κωνσταντίνος, υπήρξε πγεμόνας της Μολδαβίας (1799-1801) και τρεις φορές της Βλαχίας (1802-1806, 1806-1807 και 1807).
 5. Βλ. γι' αυτήν την οικογένεια τη μονογραφία μου *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Αθήνα 1987⁶. Στο Α' Συμπόσιο Γενεαλογικής και Εραλδικής Εταιρείας ανέπτυξα θέμα σχετικά με Πλαστές φαναριώτικες γενεαλογίες – Μουρούζη και Υψηλάντη – βλ. στο Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος, τόμος 8ος, ασ. 133-140.

πλουσίων που εγκαταστάθηκαν στο Φανάρι κατά τον 17ο αιώνα, αποκτώντας ή διευρύνοντας την οικονομική ή την πολιτική τους επιρροή στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με καταγωγή από το χωριό Μουρουζάντων, ευρισκόμενο κοντά στην Αργυρούπολη, ιδρυτής τους φαίνεται να είναι ο Αντίοχος. Ο γιος του, Αδάμ, έμπορος, ήταν αρκετά πλούσιος και με επιρροή, για να παντρευτεί τη Σμαράγδα Μαμωνά, αντιψιά του Παναγιώτη Νικούσιου.

Για μία περίοδο υπάρχει ένα κενό ως προς το βίο των μελών της οικογένειας στη Κωνσταντινούπολη. Εντοπίζουμε όμως τους τρεις γιους του Αδάμ, τον Γεώργιο, τον Αντίοχο και τον Δημήτριο στο Νιβάνι (Βουλή) της Βλαχίας και της Μολδαβίας, ως αξιωματούχους με στρατιωτικές, πολιτικές ή διοικητικές αρμοδιότητες. Καταγράφεται στα έγγραφα και ένα άλλο μέλος, ο Παναγιώτης, αξιωματούχος και αυτός, αλλά δεν γνωρίζουμε τη σχέση συγγένειας είχε με τα τρία αδέλφια. Όλοι τους (και οι επόμενοι ίσως) φθάνουν συνοδεύοντας τους νεοδιοριζόμενους πγεμόνες ή με σκοπό τον γάμο με μία πλούσια κοπέλα, ρουμανικής ή ελληνικής καταγωγής, και όχι φτωχή πάντως.

Θα δούμε τώρα σε συντομία ποίες ήταν οι σχέσεις των μελών της οικογένειας με τους Οθωμανούς, με τους Έλληνες, με ορισμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις, με τους Ρουμάνους, και ποία ήταν τα όνειρά τους⁶.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι μία οικογένεια η οποία έδωσε τρεις δραγουμάνους του Στόλου, έξι μεγάλους δραγουμάνους και δύο πγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας, κι έδρασε, τουλάχιστον μέχρι πριν από το 1821, ως έμπιστη των Οθωμανών. (Και πάλι) τουλάχιστον σε γενικές γραμμές. Οι δύο πγεμόνες, πατέρας και γιος, επαινέθηκαν δημόσια από αυτούς. Η εποχή, όσο πλησίαζε η Επανάσταση, ήταν όμως αβέβαιη και η εύνοια των Τούρκων δεν διαρκούσε πολύ. Πέντε μέλη με αξιώματα εκτελέστηκαν στο διάστημα 1796-1821, άλλα (ο πγεμόνας Κωνσταντίνος και ο γιος του Αλέξανδρος, τα δύο αδέλφια του τελευταίου, Δημήτριος και Γεώργιος και ο Κωνσταντίνος γιος του Αλεξάνδρου) στάλθηκαν εξορία. Και όταν απεβίωσε ο πγεμόνας Αλέξανδρος, το 1816, ο απεσταλμένος του Βασιλείου των δύο Σικελιών, ο Giuseppe Finochietti, έγραφε για το θάνατό του: «Viene di morire, non senza sospetto de veleno...». Ένας άλλος δυτικός, ο Antoine Firmin Didot, εξέφραζε την απορία του μία που ο θάνατος από φυσική αιτία είναι σπάνιος στη Τουρκία.

Ως προς τους συμπατριώτες τους όταν μπόρεσαν, δηλαδή όταν δεν κινδύνευε πθέση τους, τους βοήθησαν Κυρίως ο Δημήτριος, μέγας δραγουμάνος, έφερε τον τίτ-

6. Λίγο-πολύ τα όσα ισχύουν για τους Μουρούζη ισχύουν και στη περίπτωση των μελών της άλλης οικογένειας, Υψηλάντη.

λο του Εθνάρχη, ο οποίος του επέτρεψε να παρέμβει με θετικά αποτελέσματα σε υποθέσεις του Πατριαρχείου, των εκκλησιών, των σχολείων και των νοσοκομείων⁷. Κατά την προτροπή του ο Σουλτάνος Σελίμ ο Γ' δημιούργησε ένα σώμα Ελλήνων, στο οποίο γράφθηκαν πολλοί, οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι από φόρους και χάρη στους οποίους ενισχύθηκαν το εμπόριο και η ναυτιλία. Πλούσια ήταν και η δραστηριότητα του αδελφού του Παναγιώτη, δραγουμάνου του Σιόλου, πριν κατηγορηθεί για προδοσία. Από τα άλλα μέλη ο Κωνσταντίνος, μέγας δραγουμάνος και αυτός, ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ ο αδελφός του ενεθάρρυνε νησιώτες να σπεύσουν την έναρξη της Επανάστασης. Το τέλος και των δύο ήταν βίαιο.

Οι προ τις σχέσεις με ορισμένες ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις οι Μουρούζη, αυτοί δηλαδή που έφθασαν σε υψηλά αξιώματα, επέδειξαν μεγάλη ευελιξία, προσπαθώντας και καταφέρνοντας να πλησιάζουν κυρίως τη Γαλλία και τη Ρωσία, αυτά στις αρχές του 19ου αιώνα.

Σε σχέση με τα όνειρα κάποιων από τους Μουρούζη που είχαν υψηλά αξιώματα αναφέρω ότι προέβλεπαν την ανάληψη του θρόνου ενός από τα δύο ρουμανικά Πριγκιπάτα, ή, ακόμα πιο τολμηρό όνειρο, και των δύο μαζί⁸.

Απέναντι στους Ρουμάνους πρέπει να τονισθεί η θετική συμβολή των δύο πρεμόνων κυρίων του Αλεξάνδρου, σε κάποιους τομείς, όπως στην παιδεία ή στη νομοθεσία, την οποία προσπάθησαν και να ενοποιήσουν και να εκσυγχρονίσουν.

Τέλος, ως προ το πνευματικό επίπεδο οι Μουρούζη ενίσχυσαν σε μεγάλο βαθμό την αναγέννηση της ελληνικής παιδείας, με την πεποίθηση ότι αυτό θα βοηθούσε και στην απελευθέρωσή τους. Οι ίδιοι ήταν πολύ μορφωμένοι, κάτοχοι μίας θαυμάσιας βιβλιοθήκης στο θερινό τους ανάκτορο στα Θεραπειά, που οποία το 1821 λεπλατήθηκε από τους Οθωμανούς. Ορισμένοι εξ' αυτών ήταν συγγραφείς έργων ή ποιητικών συλλογών, άλλοι μεταφραστές από τα Γαλλικά θεατρικών έργων, ενώ σε ορισμένους οι συγγραφείς αφιέρωναν αρκετά από τα βιβλία τους⁹.

-
7. Τόσο οι δύο πρεμόνες όλα και πολλά άλλα μέλη της οικογένειας ενίσχυσαν νοσοκομεία και σχολεία στη Κωνσταντινούπολη (όπως τη Μεγάλη του Γένους Σχολή), στην Τραπεζούντα, στη Χίο και σε άλλες περιοχές.
 8. Όνειρο – και σχέδιο – το οποίο δεν ήταν άγνωστο σε γάλλους διπλωμάτες στη Βλαχία ή στη Μολδαβία.
 9. Αναφέρω εντελώς ενδεικτικά ότι ο πρώτος τόμος του βιβλίου του Γ.Α.Π.Φλέσσα, φοιτητή της Νομικής, Αθήνα 1862, αφιερώθηκε στον πρίγκιπα Κωνσταντίνο Μουρούζη (1821 – 1876 – σπου. Φ.Μ.) «ευκλεί γύρων της ενδόξου και πολλά υπέρ ανεξαρτησίας της Ελλάδος παθούσης Μουρουζαϊκής οικογένειας».

Άνδρες, αλλά και γυναίκες, ενίσχυσαν τόσο πριν όσο και μετά το 1821 εκκλησίες, σχολεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα (νοσοκομεία¹⁰, ορφανοτροφεία) στη Κωνσταντινούπολη, στη Τραπεζούντα, στο Άγιον Όρος και σε πολλές άλλες περιοχές.

Μετά το 1821¹¹ μέλη της οικογένειας σκορπίστηκαν σε διάφορα σημεία της Ευρώπης, τόσο στην Ελλάδα, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος δηλαδή, όσο και στη Μολδαβία και Βλαχία (έπειτα, μετά το 1862, στη Ρουμανία), στη Ρωσία, στη Γαλλία) και διακρίθηκαν σε πολλούς τομείς – στον πολιτικό-διπλωματικό, στον στρατιωτικό, στον οικονομικό, στον διοικητικό και στον πολιτιστικό.

Θα αναφερθούμε σε ορισμένους εντελώς ενδεικτικά. **Πολιτικοί.** Ορισμένοι, όπως ο Αλέξανδρος Κ. υπήρξε τελευταίος πρωθυπουργός της Μολδαβίας (Οκτώβριος 1861) πριν την έγωσή της με τη Βλαχία. Ήνας άλλος Αλέξανδρος Δ', υπήρξε μέλος του Κοινοβουλίου το 1862, το 1870-1871 και το 1875. Και ο Σεβαστιανός Α. υπήρξε μέλος του Κοινοβουλίου το 1900. **Διπλωμάτες** (στους νεότερους χρόνους). Ήνας Κωνσταντίνος Π. υπήρξε γραμματεάς της ρωσικής πρεοβείας στη Στοκχόλμη τα τέλη του 19ου αιώνα. Ο αδελφός του Αλέξανδρος υπήρξε προς το τέλος του ίδιου αιώνα πρόξενος της Ρουμανίας στη πόλη Ρουστσιούκ της Βουλγαρίας. Τέλος, ο Αλέξανδρος Κ. ήταν επικεφαλής ειδικών αποστολών στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας την ίδια περίοδο. **Στρατιωτικοί.** Ανάμεσα στα 13 άτομα που ακολούθησαν αυτόν το στρατιωτικό κλάδο αναφέρουμε πρώτα τον Κωνσταντίνο Κ.¹² ο οποίος μετά το 1845 εξόπλισε με δικά του χρήματα ένα σώμα μπέων και το έστειλε στην Ήπειρο όπου είχαν ξεσπάσει ταραχές.

Κατά την ίδια περίοδο (1855) ο Παναγιώτης Κ. συγκρότησε ένα σώμα 4.000 ελλήνων εθελοντών, επικεφαλής των οποίων συμμετείχε στο πλευρό των Ρώσων σε όλες τις μάχες του πολέμου της Κριμαίας εναντίον των Τούρκων. Αρκετοί άλλοι έφθασαν σε ανώτατους βαθμούς στον ελληνικό, ρουμανικό, ρωσικό ή γαλλικό στρατό. Ανάμεσά τους πρέπει να αναφέρουμε τον θρυλικό Γεώργιο Κ., με μία ταραγμένη

-
10. Για τα νοσοκομεία βλ. το εξαιρετικό βιβλίο του Αριστοτέλη Σταυρόπουλου, *Τα Νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Αθήνα 1984, δυστυχώς χωρίς ευρετήριο.
 11. Για τη συμβολή της οικογένειας μετά το 1821 βλ. το άρθρο μου με τίτλο «Ξακουστοί Φαναριώτες. Η περίπτωση των Μουρούζηδων», στο *Δελτίον Εραλδικής και γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, Αθήνα 1984, κυρίως σ.σ. 151-159.
 12. Είναι ο ίδιος που είχε πει: «Δεν θα εγκαταλείψω τη πατρίδα μου για την οποία πέθανε ο πατέρας μου και η μητέρα μου έκλαψε 20 χρόνια».

ζωή, ο μόνος που έγινε και ήρωας διαφόρων μυθιστορημάτων¹³. Για την ποικιλία φως ενασχολήσεων αναφέρουμε και τον Αλέξανδρο Δ., στον οποίον η πόλη του Γαλατίου της Ρουμανίας οφείλει πολλά, αλλά και τον συγγραφέα μυθιστορημάτων Δημήτριο Κ., ο μόνος μ' αυτήν την ιδιότητα¹⁴.

Σήμερα ζουν απόγονοι των Μουρούζη στη Γαλλία και στον Καναδά.

Υψηλάντι¹⁵. Όνομα εξίσου γνωστό και θρυλικό. Και στην περίπτωσή της ορισμένοι συγγραφείς προσπάθησαν να περάσουν τη συγγένεια της οικογένειας αυτής με τους βυζαντινούς Ξυφιλίνους, του 11ου αιώνα¹⁶. Προσωπικά δεν θεωρώ ότι έχουμε έγκυρα στοιχεία να την αποδεχθούμε. Μέλη της είχαν μέσω επιγαμιών συγγένεια με άλλες μεγάλες οικογένειες, ελληνικές ή ρουμανικές¹⁷. Και αυτή κατάγεται από τον Πόντο, από το χωριό Υψηλάντων, κοντά ίσως από το Μουρουζάντων. Και αυτή ξεκινάει τις όποιες δραστηριότητες από τη Κωνσταντινούπολη, όπου τα πρώτα μέλη ασχολήθηκαν ίσως με το εμπόριο. Τον ίδρυτη της δεν τον γνωρίζω. Ίσως να είναι ο Αντίοχος, εγκατεστημένος το 1665 στη Κωνσταντινούπολη. Ένα άλλο μέλος, ο Ιωάννης παρέμεινε και αυτός στη Κωνσταντινούπολη, όπου υπήρξε αρχηγός των γουναράδων πριν αποβιώσει το 1740. Τέλος, άλλος, ο Θεόδωρος, υπεύθυνος των αλατωρυχείων στην ίδια πόλη. Ήταν πατέρας του γνωστού λατρού του μεγάλου βεζίρη Ρετζήπ Πασά, Αθανασίου Κομνηνού, μεγάλου σπαθάρη το 1764, συγγραφέα του «Τα μετά την Άλωση». Πότε και πως άλλα μέλη της οικογένειας πήραν το δρόμο για τη Βλαχία δεν γνωρίζουμε. Πάντως νωρίς στις αρχές του 18ου αιώνα. Επεδίωκαν και πολιτικές θέσεις στο τοπικό Νιμβάνι αλλά προφανώς και γάμους με πλούσιες Ρουμάνες.

Από ένα κλάδο, παιδιά του Ιωάννη και της Κασσάνδρας, γνωρίζουμε τον Κωνσταντίνο, Ποστέλνικο το 1716 και με άλλα αξιώματα μέχρι το 1743, ενώ εγγονός του ήταν

13. Βλ. γι' αυτόν την ανακοίνωσή μου στο Γ' Συμπόσιο Εραλδικής και Γενεαλογικής Επιστήμης, με τίτλο «Ο πραγματικός Γεώργιος Μουρούζης», δημοσιευμένη στον 11ο τόμο του Δελτίου Εραλδικής και Γενεαλογικής Επιστήμης, Αθήνα 2001, σ.σ. 475-487 (συνεργασία Άννα Στεφανάτου)

14. Για την οικογένεια Μουρούζη ετοιμάζω έκδοση στα Ελληνικά, πολύ πιο εμπλουτισμένη σε σχέση με την γαλλική.

15. Δεν υπάρχει μέχρι σήμερα μία μονογραφία η οποία να ασχοληθεί με όλα τα μέλη της οικογένειας μέχρι τους νεότερους χρόνους.

16. Στο Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης ανέπτυξα το θέμα «Πλαστές φαναριώτικες γενεαλογίες: Μουρούζη και Υψηλάντη – βλ. Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος, τόμος 8ος, Αθήνα 1992, σ.σ. 133-140

17. Σχετικά με τις πραγματικές και με τις πλασματικές συγγένειες μελών της οικογένειας βλ. το άρθρο του Dumitriu Nastase «Originea imperiala plasmuita si înrudirele românesti autentice ale Ipsilonilitorilor» (Η πλασματική αυτοκρατορική καταγωγή και οι πραγματικές ρουμανικές συγγένειες των Υψηλάντη), στο Arhiva genealogica, 3-4/1995, σ.σ. 57-64

ο Εμμανουήλ (παντρεύτηκε τη Μαρία Δαμάρη), ο οποίος πέθανε στο Βουκουρέστι το 1789. Αδελφός του Εμμανουήλ υπήρξε ο Ιωάννης, μέγας δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης, σύζυγος της Σμαράγδας Μαμωνά και πατέρας του πγεμόνα Αλεξάνδρου¹⁸.

Λίγα στοιχεία για τον Αλεξάνδρο. Γεννημένος μεταξύ 1726-1736, πάρε, χάρη στους οικοδιδασκάλους (μεταξύ των οποίων ο I.S.Raicewich, ο οποίος έγινε και γραμματέας του¹⁹) του γερές βάσεις ως προς τις γλώσσες (Αρχαία Ελληνικά, Ιταλικά, Γαλλικά, Αραβικά, Περσικά και Τουρκικά) που όλες θα του είναι χρήσιμες ως μέγας δραγουμάνος, αλλά και ως προς τη Λογοτεχνία και τις επιστήμες, Μαθαίνουμε ότι είχε μελετήσει τη Φιλοσοφία, τη Λογική, την Ηθική, τη Μεταφυσική, την Αστρονομία, τη Γεωγραφία και ότι διάβαζε με πάθος τον Σενέκα, τον Πλούταρχο, τον Θουκυδίδη, τον Βολταίρο και τον Μοντεσκιέ.

Οι γνώσεις αυτές τον βοήθησαν να αναλάβει αξιώματα στο Ντιβάνι της Βλαχίας, όπου ήταν μέγας ποστέλνικος και μέγας βεστιάρης, έπειτα καπουκεχαγιά, βοηθός και τέλος μέγας δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης (Αύγουστος 1774 για 35 ημέρες). Αμέσως μετά έγινε πγεμόνας της Βλαχίας, θέση στην οποία παρέμεινε 7 χρόνια. Χρόνια θετικά από πολλές πλευρές, κυρίως ως πριν ανακούφιση των κατοίκων των χωριών ύστερα από τον ρωσο-τουρκικό πόλεμο, αλλά και ως προς τον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας (κυκλοφόρησε το 1780 στα Ελληνικά και στα Ρουμανικά η γνωστή συλλογή νόμων που φέρει τον τίτλο *Συνταγμάτιον Νομικόν*) (Ρουμανικά Pravilniceasca condica) και της εκπαίδευσης, ενισχύοντας και εκσυγχρονίζοντας την ξακουστή Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, αλλά και δημιουργώντας σχολεία στη ρουμανική γλώσσα σε 18 πόλεις της Βλαχίας.

Η φυγή των δύο γιων του, Κωνσταντίνου και Δημητρίου στη Δύση έβαλε τέλος στην επιτάχυνη πγεμονία του. Για σχεδόν ένα χρόνο ο πρώην πγεμόνας εξορίστηκε στη Ρόδο, όπου μεταξύ άλλων ενίσχυσε τη μονή της Παναγίας της Καλόπετρας στη τοποθεσία Θολό. Επανήλθε αρχές 1787 στο θρόνο της Μολδαβίας, για ένα χρόνο όμως (μόλις είχε αρχίσει ο ρωσο - αυστριακό - τουρκικός πόλεμος και η αυστριακή κατοχή στη Μολδαβία), στο τέλος της οποίας εστάλη «αιχμάλωτος των Αυστριακών στη Τσεχία, στη πόλη Μπρνο²⁰ και έπειτα στην Άυστρια και ξανά στη Βλαχία (Αύ-

18. Για τα στοιχεία του κλάδου του πγεμόνα οι γενεαλόγοι συμφωνούν σε γενικές γραμμές. Πολλές είναι οι λεπτομέρειες που ανιλούμε από το βιβλίο του Vladimir Mishevca, *Principele Constantin Ypsilanti 1760-1816*, Chisinau 1999, κυρίως σ.σ. 15-50

19. Άλλος γραμματέας του, στα 1782 περίπου, υπήρξε στη Κωνσταντινούπολη ο Ρήγας Βελεστινλής.

20. Και σήμερα, σ' αυτήν την πόλη, οώνεται η πρωτομή του στο σπίτι της οδού Kridlovicka 4 μαζί με την επιγραφή «Ypsilanti Fürst v. Moldau». Βλ. τη φωτογραφία στο προαναφερόμενο βιβλίο του Vladimir Mishevca, σελ. 41

γουστο 1796 - Νοέμβριος 1797) περίοδο όπου ήθελε να έχει την εύνοια δυτικών δυνάμεων, κυρίως της Αυστρίας και Γαλλίας²¹.

Πολιτικές επιλογές του γιου του, επίσης πηγεμόνα Κωνσταντίνου, έκαναν τους Οθωμανούς να εκδικηθούν τον πατέρα του. Αφού τον βασάνισαν φρικτά για 35 πημέρες τον αποκεφάλισαν στις 13 Ιανουαρίου 1807.

Ο Κωνσταντίνος, γιος του πηγεμόνα Αλεξάνδρου, είχε αποκτήσει, χάρη στην εκπαίδευσή του και στις γνώσεις του, την φήμη του «πιο μορφωμένου ανθρώπου του Φαναρίου». Γνώριζε δυτικές γλώσσες αλλά και την τουρκική. Μετέφραζε αρχαίους συγγραφείς στις δυτικές γλώσσες ενώ έργα δυτικών συγγραφέων με οικονομικό και στρατιωτικό περιεχόμενο τα μετέφραζε στα τουρκικά. Σε πολιτικό επίπεδο ο Κωνσταντίνος γνώριζε και τις επαναστατικές ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή.

Αρχισε τη σταδιοδρομία του ως μέγας δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης (1796-1799), θέση που του έδωσε τη δυνατότητα να μάθει σχετικά γρήγορα τα μυστικά της οθωμανικής και της δυτικής διπλωματίας με σκοπό να προώθηση τους δικούς του σκοπούς που προσαρμόζονταν ασφαλώς στις γενικότερες ρωσο-τουρκικές σχέσεις.

Ανέλαβε τη πρώτη φορά την πηγεμονία της Μολδαβίας (1799-1801), κατά την οποία κατάφερε να επαναφέρει τη τάξη και την πρεμία στην χώρα, τάξη την οποία τάραζαν τούρκοι στρατιώτες. Γενικά δεν καταγράφονται άλλες θετικές πράξεις του πηγεμόνα σ' αυτό το διάστημα, το οποίο χαρακτηρίζεται σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική του πηγεμόνα από την αφοσίωσή του στην πολιτική της Ρωσίας.

Το 1802 ανέλαβε την πηγεμονία της Βλαχίας, για τέσσερα χρόνια, μέχρι το 1806, σε μία δύσκολη συγκυρία εξ' αιτίας του ρωσο-τουρκικού πολέμου και μετά από το χατισερίφι του 1802, σύμφωνα με το οποίον η πηγεμονία των δύο πριγκιπάτων αποτελούσε προνόμιο τεσσάρων μόνο οικογενειών.

Η συμπάθεια που έδειξε στην αντιοθωμανική εξέγερση των Σέρβων υπό τον Καραγιώργη, στους οποίους έστελνε όπλα, ενώ διευκόλυνε επαφές αυτών με τη ρωσική κυβέρνηση και τέλος, η σταδιακή δημιουργία στρατού, αποτελούμενου από Ρουμάνους, Έλληνες, Αλβανούς, Κοζάκους, κλπ. εξόργισε τη Πύλη π οποία τον έδιωξε – για λιγότερο από τρεις μήνες - από το Θρόνο, σε μία εποχή κατά την οποία ο Κωνσταντίνος πίστευε ότι μπορεί να δημιουργήσει ένα Βασίλειο της Δακίας²² και μία δυναστεία για την οικογένειά του. Τελικά το σχέδιο απέτυχε και ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να αποσυρθεί στη Ρωσία όπου πέθανε το 1816.

Από τα οκτώ παιδιά του Κωνσταντίνου και της Αικατερίνης Βακαρέσκου, τρία, ο

21. Ο Σουλιάνος εκπιμούσε την πιστή του υπηρεσία ως πηγεμόνας της Βλαχίας.

22. Βασίλειο στο οποίο θα μπορούσε να προστεθεί και π Σερβία.

Αλέξανδρος, ο Δημήτριος και ο Νικόλαος είναι στενά συνδεδεμένα με τον αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους. Επειδή το κεφάλαιο αυτό της ιστορίας της Ελλάδος και όχι μόνο είναι πολύ γνωστό δεν θα επιμείνουμε. Από τα πέντε αγόρια του Κωνσταντίνου μόνο ο Γεώργιος και ο Γρηγόριος είχαν απογόνους. Αυτοί σκορπίστηκαν κυρίως στη Δυτική Ευρώπη (Αυστρία²³, Γαλλία) αλλά και στη Ρουμανία και στην Ελλάδα, ακολουθώντας κυρίως στρατιωτική ή διπλωματική καριέρα. Σήμερα στην Αθήνα ζει με την οικογένειά του ο Εμμανουήλ, γιος του διπλωμάτη Θωμά.

Προσπαθήσαμε να δώσουμε μία γενική εικόνα των δύο οικογενειών, ποντιακής καταγωγής, με την ελπίδα ότι μετά από ένα χρονικό διάστημα θα είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε μία μονογραφία για την κάθε μία από αυτές.

23. Στο Rapoltenkirchen, κοντά στη Βιέννη, μέλη της οικογένειας έχουν και οικογενειακό τάφο.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Φρ. Βουδούρογλου – Λάγκενφας. Θα μπορούσατε να πείτε δυο λόγια για το ρόλο του Δημήτρη και Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Επανάσταση του 1821;

Φλ. Μαρινέσκου. Βέβαια στα στενά πλαίσια μιας εισήγησης δεν είναι δυνατόν να ειπωθούν όλα. Σας παραπέμπω στη γραπτή μου εισήγηση στα Πρακτικά. Για το Νικόλαο έχουμε τα απομνημονεύματα, για το Δημήτριο ξέρουμε το ρόλο του ως το 1842 περίπου, για τον Αλέξανδρο είναι πιο γνωστά, λόγω της αιχμαλωσίας του. Αξίζει μια μονογραφία σε επιστημονική βάση.

Αντ. Καζαντζόγλου. Σας συγχαίρω. Είχα την τιμή να γνωρίσω την αείμνηση μπιέρα σας Μαρία. Θέλω να προσθέσω ότι ένας κλάδος των Μουρούζηδων πήγε στη Ρωσία, όπου ονομάστηκαν Μορόζωφ. Υπάρχουν τουλάχιστον ως τη 10ετία του 1970.

Φλ. Μαρινέσκου. Ένας Αλέξανδρος ήταν δωρπίτης και πρόξενος της Ρωσίας. Συνέβαλε στη συλλογή νομισμάτων Ιονίων νήσων που βρίσκεται στο μουσείο.

Γιάννης Χαραλάμπους. Συγχαρητήρια. Παραπρούμε ότι Φαναριώτες έπαιρναν αξιώματα στις Παραδουνάβιες Χώρες από τους Τούρκους. Αξιώματα που δεν έπαιρναν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ποιο ήταν το στοιχείο εκείνο που έκανε αυτό το άνοιγμα της Πύλης σε Φαναριώτικες οικογένειες στο χώρο των Παραδουνάβιων Χωρών;

Φλ. Μαρινέσκου. Η Μολδαβία και η Βλαχία είχαν ένα είδος ανεξαρτησίας, εσωτερικής αυτονομίας. Από την άλλη πλευρά οι αξιωματούχοι του Δραγουμάνικου στόλου και ως Δραγουμάνοι ενίσχυσαν πολύ τις δημόσιες σχέσεις με άλλες δυνάμεις. Οι Τούρκοι δεν επέτρεπαν στους δικούς τους να ξέρουν γλώσσες δυτικών. Οπότε οι μόνοι που ήταν σε θέση με δύναμη και εγκυρότητα να το κάνουν αυτό ήταν οι Φαναριώτες. Δεν υπάρχει οικογένεια που δεν έχει προσφέρει υπηρεσίες στους Τούρκους. Μετά βέβαια το πολιτικό παιχνίδι και η ζήλια πολλούς οδήγησαν στο θάνατο ή στην εξορία. Εξαρτάται από εμάς, χωρίς παρωπίδες, να εξετάσουμε σοβαρά την εικόνα των Φαναριωτών. Προσωπικά θα ήθελα να κάνω μια συλλογή μελετών για κάθε πγεμόνα στη Ρουμανία. Υπάρχουν στοιχεία και στην Ελλάδα και στην Τουρκία και στη Ρουμανία.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΖΕΓΚΙΝΗΣ

Θέμα: «Θρησκευτικές και πολιτιστικές σχέσεις των ετεροδόξων δερβίσποδων της Μικρασίας με τους Ελληνορθοδόξους πληθυσμούς».

Ο όρος: «ετεροδόξοι δερβίσποδες» τον οποίο χρησιμοποιώ στον τίτλο, αλλά και στο περιεχόμενο της εισηγήσεώς μου, αφορά τους οπαδούς των αδελφοτήτων (tarikat), οι οποίοι φέρονται μεν ως μουσουλμάνοι, ωστόσο το πιστεύω τους και πεν γένει λατρευτική τους ζωή διαφέρει ουσιωδώς από το πιστεύω και την λατρευτική ζωή των σουννιτών μουσουλμάνων. Οι σουννιτικές οθωμανικές πηγές τους χαρακτηρίζουν ως zindik, harici, rafizi, δηλαδή αιρετικούς, αθέους κλπ., ενώ οι νεότεροι Τούρκοι ερευνητές τους χαρακτηρίζουν ως ετεροδόξους (heterodoks)¹. Φυλετικά, οι εν λόγω πληθυσμοί, στην πλειονότητά τους, είναι Τουρκομάνοι. Πολύ πριν εγκατασταθούν στη Μικρασία, είχαν αποδεχτεί τον ισλαμικό μυστικισμό, τον οποίο και διατήρησαν και μετά την εγκατάστασή τους εκεί. Ο μυστικισμός αυτός δεν είναι σύμφυτος με το ορθόδοξο ισλάμ, το σουννιτισμό. Έχει έντονα τα γνωρίσματα του σαμανισμού, του γνωστικισμού, του νεοπλατωνισμού, αλλά και του χριστιανικού μυστικισμού. Οι δραστηριότητες της οποίες ανέπτυξαν οι Τουρκομάνοι μυστικιστές στη Μικρασία, με την καθοδήγηση διαφόρων σεϊχηδων (ηγουμένων), οι οποίοι σύμφωνα με τις σελτζουκικές και οθωμανικές πηγές είχαν τον τίτλο «μπαμπά», δημιούργησαν αρχικά ένα ισχυρό κίνημα, που ονομάστηκε κίνημα των *Μπαμπάδων*, το οποίο στράφηκε ευθέως εναντίον των σουννιτών μουσουλμάνων, οι οποίοι επιδίωκαν να ταυτιστούν με την εξουσία του νεοσύσταιου, στη Μικρασία, σελτζουκικού κράτους. Αργότερα, τους οπαδούς του κινήματος αυτού οι οθωμανικές πηγές τους αναφέρουν με το όνομα *Ρουμ Αμπαλαρή*.

Αυτούς, ο οθωμανός ιστορικός Ασήκ Πασά Ζαντέ (15ος-αρχές 16ου αι.) τους κα-

1. Ahmet Yaşar Ocak, «Türk heterodoksi tarihinde zindik harici, rafizi, mülhid ve ehl- bidi' at terimlerine dair bazı düi ünceler», İÜEFTED 12 (1981- 1982)508 και εξής.

τατάσσει σε τέσσερις υποομάδες με τις εξής ονομασίες : α) Γκαζιγιάνι Ρουμ, β) Αχιγιάνι Ρουμ, γ) Αμπταλάνι Ρουμ και δ) Μπατζιγιάνι Ρουμ².

Από τις παραπάνω ομάδες η πρώτη, δηλαδή η **Γκαζιγιάνι Ρουμ** (η αδελφότητα των γαζίδων της Μικρασίας) είχε περίου τα χαρακτηριστικά που είχαν και οι ιδεολογίες της Δύσης. Τα μέλη της ομάδας αυτής εμφορούμενα από την ιδεολογική κατεύθυνση **φουτουσβά**³ πρωτοστατούσαν στους αγώνες εναντίον των βυζαντινών επαρχιών της Μικρασίας.

Η δεύτερη ομάδα των **Αχιγιάνι Ρουμ** (αδελφότητα των Αχήδων της Μικρασίας) είναι αυτή που πρωτοστάτησε στη διάδοση της ιδεολογικής κατεύθυνσεως φουτουσβά με κύριο όμως στόχο τη συγκρότηση της οικονομικής ζωής του τόπου. Στα πλαίσια αυτών των επιδόσεων, τα μέλη της, οργάνωσαν τις συντεχνίες (εσνάφια) των μουσουλμανικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους. Την εποχή του σουλτανού Ορχάν και του διαδόχου του Μουράτ Α΄ αποτέλεσαν τη βασική ομάδα των θεολόγων, με την οποία οι προαναφερθέντες σουλτάνοι επιδίωξαν την αποδυνάμωση της χριστιανικής εκκλησίας⁴.

Η τρίτη ομάδα, δηλαδή η **Αμπταλάνι Ρουμ** (αδελφότητα των μουσουλμάνων μυστικιστών της Μικρασίας) ήταν η πολυπλοθέστερη ομάδα των ετεροδόξων δερβίσιδων και ήταν αυτή που αποτέλεσε την πυρήνα των ετερόδοξων δερβισικών ταγμάτων, όπως λ.χ. του τάγματος των Μπεκτασήδων.

Η τέταρτη ομάδα **Μπατζιγιάνι Ρουμ** (αδελφότητα των γυναικών της Μικρασίας) υπήρξε η γυναικεία οργάνωση για την εμπέδωση του ισλαμικού μυστικισμού μεταξύ των μελών των δερβισικών ταγμάτων.

Στηριζόμενοι στη βιβλιογραφική έρευνα, αναφορικά με την εμφάνιση και τη δράση των δερβισικών ταγμάτων στο μικρασιατικό χώρο, μπορούμε να πούμε ότι οι παραπάνω ομάδες, σχεδόν στο σύνολό τους, εντάχθηκαν σε σχήματα, τα οποία, είτε αποτελούσαν ήδη οργανωμένες αδελφότητες, όπως του τάγματος των Καλενδερή-

2. *Aşık Paşazade Tarihi*, έκδ. Ali Bey, İstanbul, 1332 (1913), σσ. 41-42.

3. Η ιδεολογική αυτή κατεύθυνση, η οποία αποτελούσε ένα σύστημα ποθικών αρχών, αναπτύχθηκε κυρίως κατά το 10ο-11ο αιώνα στην κατεχόμενη από τους Σασανίδες περσική πρωτεύουσα Περσέπολη (Κτησιφών) και από εκεί, στο τέλος του 11ου και αρχές του 12ου αιώνα, διαδόθηκε στη Μικρασία. Τα μέλη της ιδεολογικής αυτής κατεύθυνσεως είχαν έντονες ενθουσιαστικές τάσεις, προέβαιναν σε αγαθοεργές πράξεις και ήσαν πρότυπα αυτοθυσίας. Το κεντρικό βίωμα της φουτουσβά εκφράζεται με τη φράση της χριστιανικής ποθικής «τίθει τον πλησίον σου υπεράνω σε αυτού» και θα μπορούσε να το συσχετίσει κανείς με το πιστεύω και τις δραστηριότητες που ανέπτυσσαν οι «Νεανίες» των βυζαντινών χρόνων. Βλ. Sreros Vryonis, «Byzantine Circus factions and Islamic Futuwwa organizations, neanai, fityan, ahidath» στο BZ, 58 (1965) 46-52.

4. Ο Γρηγόριος ο Παλαμάς

δων, των Χαιδαρίδων και των Χουρουφήδων, είτε σε απλούς σχηματισμούς, όπως ήσαν οι Αχίδες. Πάντως από τους πληθυσμούς αυτούς, λίγο αργότερα, προέκυψε το δερβισικό τάγμα των Μπεκτασήδων με την ακραία παραφυάδα του, τους Κιζιλμπάσοδες, οι οποίοι και αποτελούν το αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ετεροδόξων δερβίσοδων. Ας αναφερθεί όμως, ότι υπήρξαν και ορισμένα άλλα δερβισικά τάγματα, τα οποία δεν αποκόππηκαν από τη βασική διδασκαλία του ορθόδοξου ισλάμ και αυτά είναι τα φιλοσουννιτικά δερβισικά τάγματα.

Θα ήθελα να επισημάνω ένα βασικό χαρακτηριστικό των ετεροδόξων δερβίσοδων: Μολονότι αντιστέκονταν σθεναρά, στο κάλεσμα των σουννιτών μουσουλμάνων, για να αποβάλουν τις ετερόδοξες δοξασίες τους και να προσέλθουν στο ορθόδοξο σουννιτικό ισλάμ, εντούτοις δέχονταν χωρίς αντίρρηση τις επιρροές του ελληνοχριστιανικού μικρασιατικού περιβάλλοντος και κυρίως όσες από αυτές σχετίζονταν με τις λαϊκές θρησκευτικές αντιλήψεις και τα ήθη και έθιμα τους. Το γεγονός αυτό, αφενός μεν συνετέλεσε στην εισροή πλείστων όσων αρχαιοελληνικών και χριστιανικών στοιχείων στη διδασκαλία και τη πιστεύω τους, και αφετέρου, λόγω ακριβώς της περαιτέρω αλλοιρίωσης, την οποία υπέστησαν στα θέματα θρησκείας, πολιτισμού αλλά και ιδεολογίας, η εχθρότητα των σουννιτών εναντίον τους αυξάνθηκε σημαντικά, συμπαρασύροντας, πολλές φορές, στη διαμάχη αυτή και τους ελληνορθοδόξους πληθυσμούς της Μικρασίας.

Αναφορικά με τις αρχαιοελληνικές και άλλες παγανιστικές δοξασίες από τις οποίες επιπρέαστηκαν οι πληθυσμοί αυτοί, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, κατά την περίοδο της εισβολής των Τούρκων στη Μικρασία, στις παραδόσεις του μικρασιατικού Ελληνισμού είχαν διατηρηθεί αρκετά στοιχεία από τα βακχικές, ορφικές κ.ά. μυστηριακές τελετές των αρχαίων Ελλήνων. Επίσης είχαν διασωθεί ορισμένα υπολείμματα του γνωστικισμού, αλλά και άλλων ανατολικών επιρροών. Τα κατάλοιπα αυτά ήσαν πολύ πιο έντονα στα απομεινάρια των αιρέσεων, όπως στους Παυλικιανούς, Μασσαλιανούς, Μονοφυσίτες κλπ.⁵

Οι ετερόδοξοι δερβίσοδες έχοντας, όπως ανέφερα προηγουμένως, έντονο το στοιχείο του συγκρητισμού, αλλά και ορισμένα σημεία, εκ προοιμίου κοινά με τις λαϊκές θρησκευτικές δοξασίες των ελληνορθοδόξων πληθυσμών του μικρασιατικού χώρου, επεδίωξαν και τελικά πέτυχαν να αποκτήσουν αμεσότητα σχέσεων με αυτούς, σε αντίθεση με τους σουννιτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι λόγω ακριβώς του αυστηρού πλαισίου της πίστεώς τους, δεν είχαν την ευχέρεια τέτοιων κινήσεων.

Οι επιδράσεις αυτές, όπως θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, είχαν σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη θρησκευτικών και πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ ετεροδόξων δερβίσοδων και Ελληνορθοδόξων πληθυσμών του μικρασιατικού χώρου.

5. İsmet Zeki Eyuboğu, Bütün Yönleriyle Bektaşilik, İstanbul, 1980, σ. 60 και εξής.

Οι θρησκευτικές σχέσεις.

Ουσιαστικά οι σχέσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ ετεροδόξων δερβίσοδων και Ελληνορθοδόξων πληθυσμών του μικρασιατικού χώρου, οφείλονται στις επιδράσεις της μιας προς την άλλη πλευρά. Υπό το πρίσμα αυτό οι θρησκευτικές επιδράσεις που ασκήθηκαν από τους ετεροδόξους δερβίσοδες στους Ελληνορθοδόξους χριστιανούς της Μικρασίας είναι πολύ λίγες σε σχέση με αυτές που ασκήθηκαν από την πλευρά των Ελληνορθοδόξων προς τους ετεροδόξους δερβίσοδες.

Ερευνώντας τα θρησκειολογικά αίτια, τα οποία οδήγησαν τους ετεροδόξους δερβίσοδες του μικρασιατικού χώρου στην αποδοχή και ένταξη χριστιανικών προτύπων στη διδασκαλία και ιδιαιτέρως στη λατρευτική τους ζωή, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα, ότι αυτά οφείλονται στο ρόλο που διαδραμάτισε ο χριστιανικός μυστικισμός, ως έκφραση του ανατολικού μοναχισμού, στη συγκρότηση των δερβισικών ταγμάτων, στην ίδρυση των λατρευτικών χώρων, τους τεκκέδες, και στη διαμόρφωση της θεωρίας τασαβούφ, η οποία αποτελεί τη βάση του ισλαμικού μυστικισμού⁶. Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε αποτέλεσε ένα ισχυρό κίνητρο για τη προσέγγιση των ετεροδόξων δερβίσοδων με τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μικρασίας, τη στιγμή μάλιστα που οι πληθυσμοί αυτοί δεν είχαν ενταχθεί τελειωτικά στο σουννιτικό ισλάμ και επομένως δεν δεσμεύονταν από τους φραγμούς που αυτό θέτει στην αποδοχή χριστιανικών λατρευτικών στοιχείων. Για την συγκεκριμένη περίπτωση, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, οι θρησκευτικές επιδράσεις που δέχτηκαν οι ετερόδοξοι δερβίσοδες από τη θρησκευτική ζωή του μικρασιατικού Ελληνισμού, προέκυψαν από καθαρά θεολογικό ενδιαφέρον, για τη διαμόρφωση πληρέστερου λατρευτικού περιβάλλοντος με βαθύτερη πνευματική αναζήτηση. Ωστόσο, υπήρξαν και ορισμένες άλλες περιπτώσεις κατά τις οποίες, οι ετερόδοξοι δερβίσοδες, επεδίωξαν την ανάπτυξη θρησκευτικών σχέσεων με τους χριστιανικούς πληθυσμούς, προκειμένου να πετύχουν τη συσπείρωση των δύο πληθυσμιακών ομάδων, για τη δημιουργία κοινού μετώπου εναντίον του σουννιτικού σελτζουκικού και αργότερα οθωμανικού κατεστημένου. Στη διάρκεια τέτοιων συνεργασιών, οι ετερόδοξοι δερβίσοδες, για να αποδείξουν την καλή διάθεση τους για συνεργασία με τους χριστιανικούς πληθυσμούς, σε όλα τα επίπεδα, όχι μόνο συμπεριφέρονταν με τον ενδεδειγμένο σεβασμό προς τη θρησκεία τους, αλλά αντέγραφαν και ορισμένα πρότυπα της λατρευτικής ζωής των χριστιανών, συμπληρώνοντας, με τον τρόπο αυτό, το δογματικό και το τελετουργικό μέρος του θρησκευτικού τους πιστεύω. Ας αναφερθεί ακό-

6. Βλ. σχετικά την πολύ ενδιαφέρουσα εργασία του Τούρκου μυστικιστή και συγγραφέα Abdülbaki Gölpınarlı, «İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâti ve Kaynakları», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, τόμ. 11, τεύχ. 1-4 (1949-1950), 6-354, η οποία εξετάζει την ιδεολογική αυτή καιεύθυνση στον ισλαμικό κόσμο στηριζόμενη στις αραβικές, περσικές και οθωμανικές πηγές.

μη και τούτο, ότι κάποιοι χριστιανοί, ιερωμένοι ή λαϊκοί, οι οποίοι είχαν ενταχθεί στα ετερόδοξα δερβισικά τάγματα, είτε από ανάγκη, είτε με τη δική τους πρωτοβουλία, και αναδείχτηκαν σε σημαίνοντα στελέχη αυτών των ταγμάτων, ήσαν αυτοί που εισηγούνταν την ένταξη χριστιανικών προτύπων στη δογματική διδασκαλία και εν γένει στη λατρευτική ζωή του ετεροδόξου δερβισικού τάγματος στο οποίο ανήκαν. Το ίδιο έπραξαν και τα πιγετικά στελέχη των ετεροδόξων δερβισικών ταγμάτων, τα οποία προερχόταν από μικτούς γάμους, Ελλήνων και Τούρκων, από τους λεγόμενους «μιχοβαρβάρους». Θέλοντας να διατηρήσουν τη σχέση τους, στο βαθμό που αυτό μπορούσε να γίνει, με τη θρησκεία του Έλληνα γεννήτορα, δε δίστασαν να εισαγάγουν στο τυπικό των λατρευτικών τους εκδηλώσεων και ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία της χριστιανικής πίστεως ή των λαϊκών παραδόσεων του Ελληνισμού της Μικρασίας.

Θα αναφερθώ σε ορισμένα παραδείγματα που δείχνουν ακριβώς το μέγεθος τέτοιων επιδράσεων.

Μόλις προηγουμένως, αναφερόμενος στις πρώτες ετερόδοξες αδελφότητες των δερβίσηδων της Μικρασίας, κατονόμασα τους Χουρουφῆδες. Η διδασκαλία τους γενικότερα στρέφεται γύρω από την ερμηνεία των γραμμάτων του αραβικού και του περσικού αλφαρβήτου και προσδίδει σ' αυτά ιερότητα και αποκαλυπτικό περιεχόμενο. Ωτόσο, αφότου ο Χουρουφισμός από τη βόρεια Περσία μεταπήδησε στη Μικρασία απέκτησε και πολλά πρότυπα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Ορισμένοι από τους Χουροφῆδες, οι αποκαλούμενοι (İlmi Noktacılar), θεωρούν ως αρχή των πάντων τον «λόγο» και μάλιστα κατά το πρότυπο της ευαγγελικής ρήσης του ευαγγελιστή Ιωάννη: «εν αρχή ήν ο Λόγος και ο Λόγος ήν προ τον Θεόν και ο Θεός ήν ο Λόγος...». Συχνά στη διδασκαλία τους αναφέρονται στο πρόσωπο του Χριστού. Λένε π.χ. «ο Μωάμεθ απαγόρευσε την πόση του κρασιού, αλλά εμείς το πίνουμε στο όνομα του Χριστού και σύμφωνα με αυτά που ορίζει η χριστιανική θρησκεία». Πιστεύουν στη μέλλουσα κρίση κατά την οποία κριτής θα είναι ο Χριστός. Ωτόσο τον κριτή Χριστό τον ταυτίζουν και με τον ιδρυτή του Χουρουφισμού, τον Φαζλούλάχ⁷.

Οι χριστιανικές επιδράσεις υπήρξαν πολύ πιο έντονες στο τάγμα των Μπεκτασήδων, στο οποίο εντάχθηκαν οι περισσότεροι ετερόδοξοι πληθυσμοί της Μικρασίας. Αν και ιδρυτής και πάτρωνας του δερβισικού αυτού τάγματος θεωρείται ο Χατζή Μπεκτάς, ωστόσο κύριος αναμορφωτής του, είναι ο Μπαλήμ Σουλτάν⁸. Αυτός γεν-

7. Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik, İstanbul*, 1990, σσ. 168-169.

8. Τα σχετικά με την ίδρυση του τάγματος των Μπεκτασήδων, τον ιδρυτή του τάγματος, τον Χατζή Μπεκτάς, και τον αναμορφωτή του τάγματος, τον Μπαλήμ Σουλτάν βλ. τη μελέτη μου: *Ο Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη, συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο, Θεσσαλονίκη, έκδ. β'* 1996, σσ. 21-49.

νήθηκε στην Ρούσα του Διδυμοτείχου της Δ. Θράκης. Πατέρας του ήταν ο Σερσέμ Μπαμπά, πγούμενος του περιώνυμου τεκκέ της Ρούσας που εξακολουθεί να είναι εν λειτουργία και σήμερα, και μπρέρα του ήταν χριστιανή σερβίδα. Θεωρείται ο δεύτερος πάτρωνας του μπεκτασικού τάγματος (Pir-i sani) και ο κύριος αναμορφωτής του. Έχοντας διδαχθεί ο Μπαλήμ Σουλτάν και τη χριστιανική πίστη από τη χριστιανή μπρέρα του, όταν, μετά την ενηλικίωσή του, ανέλαβε την πγούμενία του τεκκέ της Ρούσας, εισήγαγε στη λατρευτική ζωή των μπεκτασήδων, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του, πλείστα όσα στοιχεία της χριστιανικής πίστεως. Οι αλλαγές αυτές ήσαν ουσιαστικές και αναφέρονταν στην δογματική διδασκαλία, αλλά και στα σύμβολα, στο εορτολόγιο, στην αγιολατρεία, στη διάκριση του κλήρου σε έγγαμους και άγαμους, στην ένδυση των κληρικών με άμφια κατά το πρότυπο των χριστιανών κληρικών, στα διακονήματα και γενικότερα στην οργάνωση του μπεκτασικού τάγματος σύμφωνα με τα πρότυπα της χριστιανικής εκκλησίας και του μοναχισμού.

Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' βλέποντας τις ιδιαίτερες ικανότητες του Μπαλήμ Σουλτάν και τα πολύ σημαντικά αποτελέσματα των μεταρρυθμιστικών ενεργειών του, τον διόρισε, το 1501, πγούμενο στον κεντρικό τεκκέ των Μπεκτασήδων στο Χατζή Μπεκτάς Κιόι της Μικρασίας. Σύμφωνα με τις υποδείξεις του οθωμανού σουλτάνου, ο Μπαλήμ Σουλτάν ανέλαβε την υποχρέωση να δραστηριοποιήσει τους Μπεκτασήδες της Μικρασίας εναντίον της ολοένα και περισσότερο αυξανόμενης σημικής προπαγάνδας, την οποία υποκινούσε ο σίτιν σάχης της Περσίας Ισμαήλ⁹. Επειδή όμως η δομή του τάγματος δεν ευνοούσε την προοπάθειά του, ο Μπαλήμ σουλτάν αποφάσισε να το αναδιοργανώσει κατά τον ίδιο τρόπο που ενήργησε και στον τεκκέ της Ρούσας. Τα περισσότερα νεωτεριστικά στοιχεία, τα οποία εισήγαγε ο Μπαλήμ Σουλτάν στη διδασκαλία του Μπεκτασισμού, στηρίζονται σε χριστιανικά πρότυπα και αποτελούν, αν θέλετε, τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά του μπεκτασικού τάγματος έως και σήμερα. Από αυτά τα κυριότερα είναι:

- Η καθιέρωση της τριάδος: Άλλάχ-Μουχαμέτ-Άλή, κατά το πρότυπο του χριστιανικού τριαδικού δόγματος: Πατήρ-Υιός και Άγιον Πνεύμα.
- Η καθιέρωση της λατρείας των 12 ιμάμπων κατά το πρότυπο των 12 Αποστόλων.
- Η καθιέρωση ιερατείου και ιεροσύνης κατά τα χριστιανικά πρότυπα.
- Η καθιέρωση της αγαμίας του κλήρου κατ' αντιστοιχία με τα συμβαίνοντα στη χριστιανική εκκλησία,
- Η καθιέρωση του οίνου και η πόση του κατά το πρότυπο της χριστιανικής θείας κοινωνίας.

9. Ο.π., πρβλ. και Yaşar Nuri Öztürk, ο.π., σ.172 και εξής.

- Η χρήση αμφίων κατά το πρότυπο των αμφίων που χροστιμοποιούν και οι χριστιανοί κληρικοί.
- Η καθιέρωση αγιαστικών τελετών, όπως οι ιερές ακολουθίες στη λειτουργική ως των χριστιανών.
- Η καθιέρωση της εξομολόγησης και του επιτιμίου του αφορισμού¹⁰.

Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει και πολλά άλλα χριστιανικά πρότυπα, τα οποία οι μπεκτασήδες, αλλά και οι άλλοι ετερόδοξοι μουσουλμανοφανείς πληθυσμοί της Μικρασίας, λόγω των άμεσων σχέσεων τους με τους Ελληνορθοδόξους πληθυσμούς της Μικρασίας, είχαν εντάξει στο πιστεύω τους. Σας αναφέρω π.χ. το εορτολόγιο και το αγιολόγιο τους. Είναι γνωστό, ότι μέχρι και σήμερα σε πολλά μέρη του μικρασιατικού χώρου γιορτάζουν το «χιντρελέζ» διπλαδή την Άγιο Γεώργιο, στις 6 Μαΐου, που αντιστοιχεί πράγματι στην πμερομνία αυτή με βάση το παλαιό χριστιανικό ημερολόγιο. Κάπι ανάλογο συνέβαινε με την εορτή του αγίου Χαρίτωνος στη Σίλλη(περιοχή Ικονίου), με την εορτή του αγίου Αμφιλοχίου στο Ικόνιο κ.ά. Θα μπορούσα ακόμη να αναφέρω, ότι πολλά χριστιανικά αγιάσματα, μονές ή και εκκλησίες αποτέλεσαν κοινό τόπο προσευχής χριστιανών και ετεροδόξων δερβίσηδων, όπως π.χ. ο τεκκές του Χατζή Μπεκτάς στο Χατζή Μπεκτάς Κιοϊ των περιχώρων του Κίρσεχίρ, ο οποίος ήταν τόπος προσευχής όχι μόνο των μπεκτασήδων και των άλλων ετεροδόξων πληθυσμών, αλλά και των χριστιανών, επειδή οι χριστιανοί θεωρούσαν ότι ο εκεί τάφος του Χατζή Μπεκτάς προπογουμένως ήταν ο τάφος του αγίου Χαραλάμπους και κατ' άλλους του αγίου Ευσταθίου¹¹. Το ίδιο συνέβαινε και με το μπεκτασικό παρεκκλήσι (türbe) στο χωριό Έλεσλερ κοντά στην Ποντοπράκλεια της Παφλαγονίας. Οι Μπεκτασήδες θεωρούσαν ότι, ο εκεί τάφος, ήταν του Γαζή Σεΐτ Μουσταφά, ενώ σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση ο τάφος αυτός ήταν του αγίου Θεοδώρου του Στραιπλάτου. Άλλωστε, κατά το παρελθόν, οι Τούρκοι τον άγιο Θεόδωρο τον έλεγαν Σεΐτ Μουσταφά¹². Επίσης ο τάφος του αγίου Πολυκάρπου στη Σμύρνη ήταν τόπος έλξης τόσο των χριστιανών, όσο και των μουσουλμανοφανών πληθυσμών και ιδιαιτέρως των Ταχτατζήδων. Στη Ζήλη, τον τάφο των Σαράντα

10. Για περισσότερα βλ. τη μελέτη μου: Ο μπεκτασιομός στη Δ.Θράκη, ό.π., σσ. 29, 44-49.

11. Βλ. μελέτη μου: «Κοινοί λατρευτικοί οίκοι χριστιανών και μουσουλμάνων στην Ανατολή» στο συλλογικό έργο: *Iερά Προσκυνήματα, Προπύργια της Ορθοδοξίας*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Ελληνική Εθνική Γραμμή, (1999), σ. 382.

12. Κατερίνα Μπούρα, Οι μπεκτασήδες. Μερικές πτυχές συνύπαρξης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στη Μικρά Ασία 1826-1922», Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 3(1982) 189. Κυρίλλου ΣΤ' Πατριάρχου Κων/πόλεως, Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης Αρχιεπαρχίας του Ικονίου, Κωνσταντινούπολη, 1815, σ. 11. Πρβλ. και Ν.Σ. Ρίζου, Καππαδοκικά, Κωνσταντινούπολη, 1856, σ. 96.

Αγίων Μαρτύρων, οι μπεκτασήδες τον θεωρούσαν μπεκτασικό τεκκέ και τον ονόμαζαν Kırklar Tekkesi, με αποτέλεσμα να αποτελεί κοινό ευκτήριο οίκο για χριστιανούς και μουσουλμάνους. Στις επιδράσεις των χριστιανικών πληθυσμών της Μικρασίας οφείλεται και η χρησιμοποίηση βιβλικών ονομάτων από τους Τούρκους κι ειδικότερα από τους ετεροδόξους δερβίσηδες, όπως Israil, Mikail, Yunus, Musa, Isa, İlyas κ.ά.¹³ Ανάλογες επιδράσεις παρατηρήθηκαν σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής των ετεροδόξων δερβίσηδων, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κλίματος φιλίας, έστω και περιορισμένης έκτασης, μεταξύ των ετεροδόξων δερβίσηδων και χριστιανικών πληθυσμών της Μικρασίας. Χαρακτηριστική, εν προκειμένω, είναι η πληροφορία, την οποία μας διέσωσε ο βυζαντινός ιστορικός Δούκας, για κάποιο ετερόδοξο δερβίσην (τουρκοκαλόγερο), ο οποίος ανέπτυσσε δραστηριότητα στα παράλια της Μικρασίας, απέναντι από τη Χίο. Σύμφωνα με τα αναφερόμενα από τον ιστορικό Δούκα, ο τουρκοκαλόγερος Περκλιτέ Μουσταφά αγωνιζόταν για τη φιλία των χριστιανών και έλεγε στο κήρυγμά του, ότι «αν κάποιος από τους Τούρκους δηλώσει πως οι χριστιανοί δεν σέβονται τον Θεό, τότε ασεβεί. Οπότε όλοι οι οπαδοί του κηρύγματός του, μόλις τύχαινε να συναντήσουν κάποιο χριστιανό, τον φιλοξενούσαν και τον τιμούσαν λες και ήταν άγγελος του Δία. Καθημερινά λοιπόν αυτός έστελνε στη Χίο, προς τις πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές, αποστόλους του, οι οποίοι εξηγούσαν τα φρονήματά του, λέγοντας πως κανένας δεν είναι δυνατόν να σωθεί παρά μόνο αν συμφωνεί με την πίστη των χριστιανών»¹⁴. Απευθυνόμενος προς τους οπαδούς του, ο Περκλιτέ Μουσταφά, τους διαμίνυε ότι θα πρέπει να ομονοούν με την χριστιανική πίστη. Υλοποιώντας τη θεωρία του αυτή δεν παρέλειπε ο ίδιος να συνασκητεύει με χριστιανούς μοναχούς, ενώ, όπως μας πληροφορεί ο Ούγγρος Γεώργιος, ο οποίος επισκέφθηκε τη Χίο γύρω στα 1481, οι δερβίσηδες οπαδοί του Περκλιτέ, στη Χίο, εκκλησιάζονταν, δέχονταν το ράντισμα με αγιασμένο νερό από τους ιερείς και κατά την ώρα της θείας λειτουργίας κρατούσαν στα χέρια τους σταυρό¹⁵.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι θρησκευτικές επιδράσεις, τις οποίες δέχτηκαν οι ετερόδοξοι δερβίσηδες, είχαν και θεολογική βαρύτητα, και μάλιστα δογματική. Στις οθωμανικές πηγές υπάρχουν ορισμένες πληροφορίες, σύμφωνα με τις οποίες ετε-

12. Κατερίνα Μπούρα, Οι μπεκτασήδες δερβίσηδες. Μερικές πτυχές συνύπαρξης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στη Μικρά Ασία 1826-1922», Δελτίου Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, 3(1982) 189. Κυρίλλου ΣΤ' πατριάρχου Κων/πόλεως, Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης Αρχισατραπίας του Ικονίου, Κωνσταντινούπολη, 1815, σ. 11. Πρβλ. και Ν.Σ. Pízou, Καππαδοκικά, Κωνσταντινούπολη, 1856, σ. 96.

13. Γ. Γεωργιάδου-Αρνάκη, Οι πρώτοι Οθωμανοί, Αθήνα, 1947, σ. 119.

14. Δούκα, *Istoria*, XXI,21

15. Βλ. μελέτη μου «Δερβίσηδες και χριστιανο-ισλαμικές σχέσεις» περιοδικό *Makεδνόν*, 8(2001)243.

ρόδοξοι δερβίσηδες, στην προσπάθειά τους να αμυνθούν έναντι της πολεμικής, την οποία ακολουθούσε εις βάρος τους η σουννιτική οθωμανική εξουσία, δε δίστασαν να μεταχειριστούν κορανικά εδάφια, για να προβάλουν τις θέσεις του χριστιανισμού έναντι του ισλάμ. Ενδεικτική για την περίπτωση αυτή είναι η ενέργεια ενός ιεροκόρυκα (vaiz), ο οποίος στα 1409 κηρύπτοντας από τον άμβωνα (minber) του Ουλού τζαμί της Προύσας, ερμήνευσε κορανικό εδάφιο κατά τρόπο που να φαίνεται καθαρά η υπεροχή του Χριστού έναντι του προφήτη Μωάμεθ¹⁶. Με τον ίδιο τρόπο ο μυστικιστής Χότζα Καμπής διακήρυξε την υπεροχή του Χριστού, λέγοντας ότι δεν είναι δυνατό να γίνεται σύγκριση μεταξύ αυτού και του Μωάμεθ¹⁷, ενώ άλλοι επιφανείς μυστικιστές, όπως ο Νιαζή Μισρή (17ος αι.) και ο Ιμμαντενίν Νεσσιμή (τέλος του 14ου αι.), αποδέχονταν τη θεότητα του Χριστού, παρά την αντίθετη άποψη την οποία υποστήριζε τη σουννιτικό ισλάμ¹⁸.

Σήμερα σε πολλές περιοχές της Μικρασίας, όπως την περιοχή της Σεβάστειας και του Τσόρουμ, οι Μπεκτασήδες-Κιζίλμπασηδες ταυτίζουν την γιορτή του «χιντρέλες» με τη γιορτή του αγίου Γεωργίου¹⁹. Ο Ντείβιντ Σάνκλαντ, καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Ουαλίας, στο βιβλίο του: *Iσλάμ και κοινωνία στην Τουρκία*, το οποίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά²⁰, αναφέρει, ότι τα τελευταία χρόνια στην Τουρκία, τόσο στον τύπο, όσο και σε πολιτικές συζητήσεις, εξετάζονται οι σχέσεις Αλεβήδων και Χριστιανών και λέγει ότι η πιθανότητα ανάπτυξης δεσμών μεταξύ τους ανιμετωπίζεται ως απειλή. Μολονότι ο ίδιος δεν πιστεύει ότι οι Αλεβήδες στην Τουρκία, θα αποφάσιζαν να ασπαστούν τον χριστιανισμό, ωστόσο από τις συνομιλίες του με

16. Για το σχετικό εδάφιο, βλ. Κοράνιο 2,285, όπου το επίμαχο σημείο σε μετάφραση έχει ως εξής: «... Δεν κάνουμε καμιά διάκριση ανάμεσα σ' οποιοδήποτε Απεσταλμένο Του». Καθώς ερμήνευε το εδάφιο αυτό ο Πέρσης ιεροκόρυκας είπε ότι είναι λάθος να υποστηρίζεται η άποψη, ότι ο προφήτης Μωάμεθ είναι ανώτερος από τους άλλους προφήτες και ιδιαίτερα τον Χριστόν. Ο Πέρσης ιεροκόρυκας, όπως γνωρίζουμε από τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία διαδραματίζονταν την περίοδο εκείνη (fitret devri), απηχούσε την γενικότερη αντίληψη των επεροδόξων πληθυσμών της Μικρασίας έναντι του προσώπου του Χριστού και της χριστιανικής πίστεως. Θεωρώ ύστοιχο και απίθανη την εκδοχή στη θέση του Πέρση ιεροκόρυκα να πάτων κάποιος χριστιανός ιερέας που θα τολμούσε να εκφραστεί κατ' αυτόν τον τρόπο. Βλ. σχετικώς Σπ. Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, Αθήνα, 1996, σ. 573, σημ. 17.
17. Ahmet Refik, «Osmanlı devrinde Rafizilik ve Bektaşilik» DEFM, τόμ. 9, τεύχ. 2(1932), σ.12.
18. Για περισσότερα, αλλά και για τις σχετικές πηγές, βλ. τη μελέτη μου, «Κοινοί λατρευτικοί οίκοι χριστιανών και μουσουλμάνων», δ.π., σ. 364.
19. Semavi Eyicei, «Çorum'un Mecidöz'ünde Aşık Paşaoglu Elvan Çelebi Zaviesi», στο *Türkiyat Mecmuası*, τόμ. XV(1969) 226-227.
20. Εκδόθηκε από τις εκδόσεις Κριτική το 2003 σε μετάφραση της Κατερίνας Κιτίδην.

Αλεβήδες της υπαίθρου διαπιστώνει ότι έχουν μια ιδιαίτερη συμπάθεια προς τους χριστιανούς και διατηρούν άσβεστες τις καλές αναμνήσεις τους από τους Ρούμ με τους οποίους συμβίωναν²¹. Ανάλογες διαπιστώσεις έκανε και ο Τούρκος καθηγητής της θεολογικής σχολής της Άγκυρας, Ιμπραχήμ Αγκιάχ Τσουμπουκτσού, κατά την ερευνητική του περιοδεία στους αλεβήτικους πληθυσμούς της Μικρασίας²².

Ύστερα από τα παραπάνω, δικαιολογημένα θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα, αν υπήρξαν και αντίστροφες επιδράσεις που επηρέασαν στους Ελληνορθοδόξους πληθυσμούς και αν αυτές ήσαν της ανάλογης έκτασης; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι, ότι οι Ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί δέχτηκαν σε πολύ μικρή έκταση και όχι σε δογματικής φύσεως θέματα, κάποιες επιδράσεις των ετεροδόξων δερβίσοδων. Ως παράδειγμα θα μπορούσε να αναφερθεί η χρονιμοποίηση από μέρος των ελληνορθοδόξων πληθυσμών όρων και αξιωμάτων του μυστικιστικού και συντεχνιακού κινήματος των Αχήδων. Π.χ στο ναό του αγίου Χαρίτωνα (Άκ Μαναστήρ) της Σίλλης στη Λυκαονία, υπάρχει η επιγραφή *Αχήν Παγκάλου*²³, με το δηλωτικό αξιώμα του «αχήν» με το οποίο χαρακτηρίζονται οι ετερόδοξοι πληθυσμοί, οι Αχήδες, οι οποίοι, όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο σημείο, συναποτέλεσαν, μαζί με άλλους ετερόδοξους πληθυσμούς, τη βάση του τάγματος των Μπεκτασήδων.

Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί η αντικατάσταση χριστιανικών ονομάτων με τουρκικά, όπως τα ονόματα Μουράτ, Λατύφ, Ασλάν, Τανρίβερτι κ.λ.π.²⁴. Οι εξισλαμισμοί χριστιανών που καταγράφονται σε κείμενα στα οποία εξιστορείται ο βίος και οι πράξεις πγετικών μορφών των ετεροδόξων δερβίσοδων, όπως του Χατζή Μπεκτάς Βελή, του Τζελαλεντή Ρουμή και άλλων, μολονότι στα κείμενα αυτά αναφέρεται, ότι η προσχώρηση χριστιανών στο πιστεύω που αυτοί διακήρυξαν, έγινε συνειδητά, εντούτοις είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς, ότι οι διηγήσεις αυτές, εκτός

21. David Shankland. *Iσλάμ και κοινωνία στην Τουρκία*, Αθήνα, 2003, σσ.248-249.

22. İbrahim Agâh Çubukçu, *Ahlâk ve İslâm Felsefesi ile ilgili Makaleler*, Ankara, 1984, σ. 188.

23. Κυρίλλου Στ' Πατριάρχου Κων/πόλεως, θ.π. σ. 47. Ολόκληρη η επιγραφή, όπως την αντέγραψε ο Πατριάρχης Κύριλλος ο ΣΤ', έχει ως εξής: «**ενταύθα κείται ευγενεστάτων εικών, καθαρόν τε λέγω δη του μακαρίτου, εικών δε του τρισμάκαρος Αχηπαγκάλου υιού δε τρισευγενούς**» Πρβλ. Γ. Αρνάκη, θ.π., σ. 119, σημ. 138.

24. Η αλλαγή του χριστιανικού ονόματος με τουρκικό δεν είχε, κατ' ανάγκη, την έννοια της άρνησης του χριστιανισμού. Ως την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής, το όνομα Μουράτ ήταν σύνηθες μεταξύ των Ελλήνων. Βλ. Γ. Αρνάκη, θ.π. σ. 109, σημ. 104. Από επιμνημόσυνο αφιέρωμα του Πατριάρχου Κων/πόλεως Παϊσίου στη μονή της Παναγίας Καμαριώτισσης της Χάλκης, πληροφορούμαστε ότι ο πατέρας του Πατριάρχου ονομαζόταν Λατύφ. Βλ. Μανουήλ Γεδεών *Γράμματα πατριαρχικά περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Κωνσταντινούπολη, 1903, σ. 105. Για μια σειρά χριστιανών με τουρκικά ονόματα, για τους οποίους ισχυρίζεται, χωρίς να πείθει, ότι ήσαν εκχριστιανισμένοι Τούρκοι, βλ. Mehmet Eröz, *Hiristîyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, σ. 50 και εξής.

το είναι αμφιβόλου ιστορικής εγκυρότητος, επί πλέον φανερώνουν διαθέσεις προσπλυτισμού και, στις περισσότερες περιπτώσεις, εξαναγκασμό. Δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως απόρροια επιδράσεων θεολογικού ενδιαφέροντος. Παρά ταύτια, σε ελάχιστες περιπτώσεις, ορισμένοι χριστιανοί συγγραφείς περιέλαβαν στα συγγράμματά τους δοξασίες, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως επιδράσεις προερχόμενες από τη διδασκαλία των ετεροδόξων δερβίσοντων. Ως προς το σημείο αυτό υπάρχουν ενδείξεις πως ο Κωνσταντίνος Χρυσόμαλλος, θεολόγος και συγγραφέας του 12ου αιώνα, ήταν από εκείνους που δέχτηκαν την επίδραση της μυστικιστικής διδασκαλίας των ετεροδόξων δερβίσοντων. Όπως προκύπτει από τα πρακτικά της συνόδου, π. οποία πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, το 1140, ο Χρυσόμαλλος, ο οποίος πέθανε πριν συγκληθεί η σύνοδος, είχε εγκαταλείψει συγγράμματα, στα οποία περιλαμβανόταν η διδασκαλία του που είχε ως κύριο σκοπό τη διοργάνωση της Εκκλησίας, κατά τρόπο, ώστε η «περί μυστικής χάριτος Τελετουργία» να γίνεται διά της «μυστικής διαμεσοτείας και επιθέσεως των χειρών των επιγνωμόνων του μεγάλου τούτου μυστηρίου, και της ιεράς γνώσεως των επιστημόνων»²⁵. Είναι όμως γνωστό, ότι παρόμοιες δοξασίες είχαν διατυπωθεί προηγουμένως από τους ετεροδόξους δερβίσοντες στα πλαίσια της μυστικιστικής διδασκαλίας του «Μελαμετισμού»²⁶. Ο Χρυσόμαλλος δεν ήταν απλώς φορέας της διδασκαλίας την οποία προπαγάνδιζαν οι ετερόδοξοι δερβίσοντες, αλλά αφού μυήθηκε σ' αυτήν προσπάθησε να τη διαμορφώσει κατά τρόπο που να συμφωνεί με τις αιρετικές αντιλήψεις των *Ενθουσιαστών* και των *Βογομίλων*, την διδασκαλία των οποίων προφανώς αποδεχόταν, γι' αυτό και προαναφερθείσα σύνοδος καταδίκασε «διπνεκεί αναθέματι και τα συγγράμματα και τον συγγραψάμενον, και τον ούτω φρονούντα»²⁷. Ανάλογη επίδραση, με αυτήν του Χρυσόμαλλου, είχε δεχτεί και κάποιος ψευδαβάς Ισαάκ, ο οποίος στην προσπάθειά του να συμπράξει με τους ετεροδόξους Μπαμπαίδες, δε δίστασε να γίνει δερβίσης, με το όνομα Ισαάκ Μπαμπά και να πηγθεί του αγώνα κατά των σουννιτών Σελτζούκων κατά την εξέγερση των Μπαμπαίδων, το 1240, στην Αμάσεια²⁸. Παρόμοια, θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς και την περίπτωση του Διαμαντή Κετσέογλου από την Μουταλάσκη (Ταλάς) της Καισάρειας, ο οποίος μεταστράφηκε στο ισλάμ (1942), εντασσόμενος στο δερβισικό τάγμα των Μεβλεβήδων²⁹.

25. «Πρακτικά Συνόδων, Συλλογή MANSI, 21, 553,556. Πρβλ. και μελέτη μου: Οι ετερόδοξοι Τουρκομάνοι της Μ.Ασίας» *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3 (1989) 16-18.

26. Για το Μελαμετισμό, βλ. Abdülbaki Gölpinarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul, 1931.

27. MANSI 21, 559 B.

28. Βλ. μελέτη μου, ὥ.π., σ. 18.

29. Γεννήθηκε το 1887. Ο πατέρας του, Γιουβάν Αφουράνης, ήταν κλωστέμπορος στην Καισάρεια. Όντας δέκα μηνών οι γονείς μετακόμισαν στην Κασταμονή, όπου έμαθε και τα πρώτα γράμματα στο ελληνικό σχολείο και αργότερα στο Λύκειο της ίδιας πόλης. Το 1909 ήδη ήταν

Παράλληλα με τις θρησκευτικές σχέσεις, μεταξύ επεροδόξων δερβίσοδων και των Ελληνορθοδόξων πληθυσμών της Μικρασίας, υπήρξαν και οι αντίστοιχες πολιτιστικές. Και στην περίπτωση αυτή οι πολιτιστικές επιρροές του Ελληνισμού της Μικρασίας στους επεροδόξους δερβίσοδες ήσαν έντονες, ενώ ελάχιστες έως και ανύπαρκτες, θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι πολιτιστικές επιδράσεις των επεροδόξων δερβίσοδων στους Ελληνορθοδόξους πληθυσμούς.

Ο βυζαντινολόγος καθηγητής Σπύρος Βρυώνης, μελετώντας το θέμα των επιδράσεων του βυζαντινού πολιτισμού στις πολιτιστικές δραστηριότητες των Σελτζούκων και αργότερα των Οθωμανών, λέγει ότι ο ρόλος του ήταν καθοριστικός³⁰. Άλλα και άλλοι επιστήμονες, όπως ο Βλαδίμηρος Μιρμίρογλου, ο Αλέξης Σαββίδης κ.ά. έκαναν ανάλογες διαπιστώσεις σε αντίθεση με τον Τούρκο ερευνητή Φουάτ Κιόπρουλου και ορισμένων άλλων Τούρκων συγγραφέων, οι οποίοι απορρίπτουν τις θέσεις αυτές, λέγοντας, ότι οι Τούρκοι ερχόμενοι στη Μικρασία, μετέφεραν τον δικό τους πολιτισμό, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις επιφέρει τον βυζαντινό πολιτισμό. Παρά τους ισχυρισμούς των Τούρκων συγγραφέων, στις πηγές υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες, σύμφωνα με τις οποίες πολλοί Έλληνες αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, μουσικοί κλπ. προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην αυλή του σουλτανάτου των Ρούμη, όπως τουλάχιστο μιας πληροφορεί Σελτζούκος συγγραφέας Εφλακή Αχμέτ Νιεντέ³¹,

φοιτητής στη νομική σχολή του Παν/μίου της Κωνσταντινούπολης. Μετά την αποφοίτησή του δικηγόρος περισσότερο από μία 20ετία. Στη συνέχεια εγκατέλειψε το δικηγορικό του επάγγελμα και διορίστηκε ως καθηγητής στο ελληνικό μεικτό σχολείο του Σκουτάρεως στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου, έπειτα δίδαξε στα γαλλικά σχολεία των μισιονάριων της Πόλης. Η πρώτη του σύζυγος ήταν Ελληνίδα, από την οποία είχε αποκτήσει και μία κόρη. Όταν όμως σύζυγος και κόρη είχαν διαπιστώσει ότι είχε θρησκευτικές διασυνδέσεις με το δερβισικό τάγμα των Μεβλεβήδων, τότε αποφάσισαν να διαλύσουν το γάμο (1942). Στη συνέχεια ο Διαμαντής Κετσέογλου παντρεύτηκε τουρκάλα και έζησε μέχρι το 1962 ως δερβίσος με το όνομα Γιαμάν Νιεντέ. Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του βλ. Mustafa Özdemir, Yaman Dede, İstanbul, 1994, βλ. επίσης βλ. Μιρμίρογλου, Οι δερβίσοι, Αθήνα, 1940, σσ. 392-393.

30. Σπύρου Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, έκδ. του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1996, σ. 208, 343 και εξής. Του ίδιου, «Byzantium and Islam», 7th 17th Cent., *Europ. Review* 2(1968), σ. 230 και εξής, του ίδιου, «The Byzantine Legasi and Ottoman Forms», *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24(1969-1970), σ. 281 και εξής
31. Eflâki Ahmed Dede, *Menâkib ul Arîfîn*, έκδ. Tahsin Yazıcı, τόμ. 1-2, Ankara, 1959-1961. Το έργο του αυτό το έγραψε γύρω στα 1318 και αναφέρεται στους μυστικιστές που διέπρεψαν στην αγιότητα του βίου, καθώς επίσης στη θρησκευτική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική κατάσταση της Μικρασίας του 11ου και 12ου αιώνα.

αλλά αυτό το διαπιστώνει κανέis και από τα χαρακτηριστικά των μνημείων, τα οποία διαπρούνται ως τις μέρες μας, όπως είναι οι τρωγλοδυτικές εκκλησίες της Καππαδοκίας, αλλά και πολλά κτίσματα, τα οποία έγιναν από Έλληνες για λογαριασμό Σελτζούκων ή Οθωμανών αρχόντων και σώζονται σε διάφορες περιοχές της Μικρασίας. Σ' αυτά παραπρεί κανέis μαιανδροειδή σχήματα, δικεφάλους ή μονοκεφάλους αετούς, εγχάρακτα σημειώματα των κτιστών με ελληνικά γράμματα κλπ. Από τις αφηγίσεις του Εφλακή, πληροφορούμαστε π.χ. ότι ένας ονομαστός Έλληνας ζωγράφος, ο Αϊν αλ-Ντάουλα Ρούμι, αφού εξισλαμίστηκε έγινε οπαδός του μυστικιστή Μεβλανά Τζελαλεντίν Ρουμή. Ο εξισλαμισμός του έγινε με τη μεσολάβηση ενός άλλου εξισλαμισμένου Έλληνα ζωγράφου, του Καλοϊωάννη (Καλογιάν αλ-Κουνεβί), για τον οποίο υπάρχει η πληροφορία, ότι έκτισε και διακόσμησε το επιβλητικό κτίσμα Gök Medrese (Ουράνιο Ιεροσούδαστήριο) της Σεβάστειας³². Σύμφωνα με την πληροφορία του Εφλακή, «ο Καλοϊωάννης και ο Αϊν αλ Ντάουλα ήσαν δύο Έλληνες ζωγράφοι, άφταστοι στη τέχνη τους και ιδιαίτερα στην απόδοση μορφών»³³. Ένας πολύ σημαντικός Έλληνας αρχιτέκτονας, ο Θυριανός, ο οποίος εντάχθηκε στο τάγμα των Μεβλεβήδων, είναι αυτός που έκτισε, το 1222, το τέμενος στο Νιδίρ Κιοϊ κοντά στο Ακσεχίρ (Φιλομήλιο)³⁴. Λίγα χρόνια νωρίτερα (1215) ο επίσης Έλληνας αρχιτέκτονας, ο Σεβαστός, με εντολή του σελτζούκου σουλτάνου Καϊκαούς Α΄, συμμετείχε στην ανοικοδόμηση των τειχών της Σινώπης του Πόντου³⁵. Επίσης είναι γνωστό ότι ο χριστιανός αρχιτέκτονας Νικομπδιανός, ο οποίος υπηρετούσε στην αυλή του σουλτάνου Μουράτ Α΄, είναι αυτός που έκτισε, κατ' εντολή του σουλτάνου, τον τάφο του Χατζή Μπεκτάς Βελή, πάτρωνα του ετεροδόξου τάγματος των Μπεκτασίδων³⁶.

Συμπερασματικά θα μπορούσα να πω, ότι οι ετερόδοξοι δερβίσηδες ανέπτυξαν πολύ περισσότερες, αλλά και καλύτερες σχέσεις με τους Ελληνορθοδόξους πληθυσμούς της Μικρασίας, απ' ότι οι ουννίτες μουσουλμάνοι. Ο απόνχος αυτών των σχέσεων εξακολουθεί να υπάρχει στις αναμνήσεις και στις παραδόσεις των σημερινών ετεροδόξων πληθυσμών, οι οποίοι επιβιώνουν στην Τουρκία, κάτω από το επικάλυμμα του Αλεβισμού.

32. Σπ. Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού*, ό.π., σ. 208.

33. Ό.π., σ. 343.

34. Αλέξην Σαββίδην, «Κοινωνικές, Πολιτισμικές, Καλλιτεχνικές και Θεσμικές Άλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου» στο συλλογικό έργο του *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας (ανατύπωση άρθρων 1984-1994)*, Φάρσαλα, εκδ. Ηρόδοτος, 1997, σ. 77.

35. Α. Σαββίδην, ό.π., σ. 78.

36. Σπ. Βρυώνη, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία*, ό.π., σ. 335.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Χρυσ. Αθηνάκη. Θα ήθελα να σας ερωτήσω τι υποκρύπτει η χρήση του όρου «μουσουλμανοφανής»;

Ε. Ζεγκίνης. Φέρονται να είναι Σουννίτες Μουσουλμάνοι, προσπαθούν να μην ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους Σουννίτες, διότι ξέρουν ότι τους παρακολουθούν και τους καταπιέζουν. Τέτοια παραδείγματα έχομε και στη Θράκη. Τέτοιοι πληθυσμοί φροντίζουν, ιδίως όταν είναι ώρα προσευχής να συμμετέχουν εμφανώς. Επιστρέφοντας όμως στο σπίτι τους «καθαρίζονται».

Γ. Χαραλάμπους. Το δερβίσικο σύστημα παρουσιάζεται και στον αραβικό κόσμο ή μόνο στη Μ. Ασία;

Ε. Ζεγκίνης. Στον αραβικό κόσμο επικρατεί ο σουννιτισμός. Βέβαια εμφανίσθηκαν και Τάγματα φιλοσουννιτικά. Επειδή όμως δεν αντιστρατεύονται πλήρως το ορθόδοξο Ισλάμ τους ανέχονται.

Γ. Χαραλάμπους. Αυτή η σχέση των δερβίσοδων με τους ορθόδοξους στη Μ. Ασία, αυτή η συμπάθεια και η όσμωση που παρατηρείται, είναι συνέπεια της κοινής προέλευσης;

Ε. Ζεγκίνης. Πράγματι δύο ειδών προσχωρήσεις προς τους κρατούντες Σελτζούκους και Οθωμανούς έγιναν. Αυτοί που εντάχθηκαν από συμφέρον, όπως ο Εβρενός, ο οποίος όταν παρέδωσε την Προύσα ονομάστηκε αρχιστράτηγος και πήγκθηκε στο παιδομάζωμα. Από την άλλη πλευρά είναι εκείνοι που εντάχθηκαν στους ειερόδοξους δερβίσοδες κι έκαναν μια ιοχυρή δύναμη, η οποία κάποια στιγμή αποπειράθηκε ν' αναμετρηθεί με τους Τούρκους.

Κ. Τσοπανάκης. Πώς συνυπάρχουν οι Hidir και ο İlyas;

Ε. Ζεγκίνης. Προφανώς εννοείτε το πώς προέκυψε η ονομασία της εορτής των Μπεκτασίδων Hidirellez, η οποία αποτελεί την πρώτη και μεγαλύτερη εορτή του μπεκτασικού εορτολογίου, και ποια είναι τα τιμώμενα πρόσωπα της εορτής αυτής Hidir και İlyas:

Οι Μπεκτασήδες ταυτίζουν τον άγιο Γεώργιο με τον προφήτη Ηλία και τον ονόμαζουν «Χιντερελέζ». Το σύνθετο αυτό όνομα παράγεται από το Χιράζ (Hizir) που είναι κατά την αντίληψη των Μπεκτασήδων το όνομα προφήτη, ο οποίος προστατεύει τις θάλασσες, και το όνομα Ελλέζ ή Ηλίας (İlyas), δηλαδή Ηλίας, τον οποίο θεωρούν προστάτη της ξηράς. Οι δύο αυτοί προφήτες, πάντα κατά την παράδοση των Μπεκτασήδων, συναντιώνται κάθε χρόνο στις 6 Μαΐου για να ανταλλάξουν μερικές κουβέντες. Είναι αλήθεια, ότι οι Μπεκτασήδες ακολουθώντας το παράδειγμα των δερβισικών ταγμάτων της μέσης Ανατολής λατρεύουν τον προφήτη Ηλία. Είναι πολύ πιθανό η λατρεία αυτή να είναι αποτέλεσμα της επίδρασης που άσκησε η Παλαιά Διαθήκη στη διαμόρφωση του λατρευτικού συστήματος, που ακολούθησαν τα μέλη των ταγμάτων αυτών. Η ευλάβεια των Μπεκτασήδων προς τον προφήτη Ηλία εκφράζεται και μέσα από τον μπεκτασική ποίηση που είναι ένα είδος υμνολογίας. Π.χ. ο μπεκταστής ποιητής του 16ου αιώνα Καμπερή σε ένα από τα ποιήματά του λέγει, ότι «ο Θεός παρουσιάστηκε στον κόσμο με τη μορφή του χαλίφη Αλή και ότι το όνομα Ηλίας που αναφέρεται στο Ευαγγέλιο ανταποκρίνεται στο πρόσωπο του Αλή». Είναι επίσης γεγονός ότι οι Μπεκτασήδες της Μικρασίας, αλλά και της Θράκης ταυτίζουν τον προφήτη Ηλία με το καβαλάρη άγιο Γεώργιο. Το γεγονός αυτό μαρτυρείται από την εποχή του Ιωάννη Στ' του Καντακουζνού (1347-1354). Συγκεκριμένα ο Καντακουζνός στο έργο του «Contra Sectum Mohematicam apologieIV, PG, 154, 512D» λέγει: «Ο παρ' ημών των Χριστιανών τιμώμενος μάρτυς του Χριστού, Γεώργιος, ος και παρ' αυτών των μουσουλμάνων τιμάται, ονομάζεται δε παρ' αυτών Χετέρ Ηλίας».

Η εορτή του αγίου Γεωργίου αποτελεί την αφετηρία του εορτολογίου των Μπεκτασήδων και επιπλέον ο άγιος Γεώργιος για τους Μπεκτασήδες είναι ο πιο δημοφιλής άγιος.

Για τις πληροφορίες των ισλαμικών πηγών αναφορικά με τα δύο βιβλικά ονόματα Hizir και İlyas σας παραπέμπω στην σύντομη μελέτη μου Εορτολόγιο και αγιολατρεία των Μπεκτασήδων της Δυτικής Θράκης. (Ανάτυπο από τα πρακτικά του Σι΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειολλαδικού Χώρου 1989, Θεσ/νίκη IMXA, 1991, σσ 90-92).

ΜΕΡΟΣ Η'

5η Συνεδρίαση

Προεδρεύων: Χάρης Σαπουντζάκης

Μέλη: Δημήτρης Κωστιδάκης, Δήμητρα Μαλαγάρη

Σάββατο, 25 Νοεμβρίου 2007

Ώρα 19.10 - 20.30

ΝΙΚΟΣ Χ. ΒΙΚΕΤΟΣ

**Θέμα: «Ιερός Πολύκαρπος».
Το εβδομαδιαίο θρησκευτικό περιοδικό της Σμύρνης
κατά την πρώτη περίοδο της εκδοτικής του πορείας
(1911 – 1914)*.**

Στη Σμύρνη, τη μεγάλη πολυεθνική πολιτεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Ελληνισμός εμφανίζεται από τον 19ο αιώνα και κατά τη διάρκεια του 20ού ιδιαίτερα σημάδια ανάπτυξης και υπεροχής έναντι όλων των άλλων συνοίκων λαών. Δείγμα τρανό του δυναμισμού των Ελλήνων κατοίκων, της άλλοτε ιωνικής πρωτοπολιτείας, αποτελεί η κυκλοφορία των 135 ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών¹ που εκδίδονται σ' αυτήν τα τελευταία ενενέτητα ένα χρόνια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πρώτη ελληνική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το Σεπτέμβριο 1831 ήταν ο εβδομαδιαίος Φίλος των Νέων με εκδότη τον τυπογράφο Αντώνιο Δαμιανό και υποστηρικτές του εγχειρήματός του τους Αμερικανούς μισσιονάριους Βρούερ και Λούις². Το 1833 ο διευθυντής της Ευαγγελικής Σχολής Αθράμιος Ομπρόλης, αφού πλούτισε το τυπογραφείο της Σχολής με καινούργια στοιχεία, εξέδωσε την εφημερίδα Μνημοσύνη³. Ακολούθησαν και άλλες εκδοτικές προσπάθειες, ωσότου στις 6 Αυγούστου 1838 ο Ελληνο-σουηδός λόγιος και μαθηματικός Κωνσταντί-

* Πρόδρομη ανακοίνωσή μας στο 3ο Συμπόσιο του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. από ευρύτερη ανέκδοτη μελέτη μας για το περιοδικό Ιερός Πολύκαρπος. Δημοσιεύεται, όπως ακριβώς εκφωνήθηκε, με την προσθήκη ορισμένων υποσημειώσεων.

1. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, «Η ελληνικότητα της Σμύρνης», περ. Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1972, σ. 145. Για τον ελληνικό Τύπο στην πρωτεύουσα της Ιωνίας βλ. και Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στη Σμύρνη» στο συλλογικό τόμο Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού, εκδ. «Έφεος», σσ. 161 - 186.
2. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922), Αθήνα 1959, σ. 10-11.
3. Χρήστος Σ. Σολομωνίδης, Η δημοσιογραφία ..., ό.π., σ. 15.

νος Ροδές έβγαλε την *Αμάλθεια*, που επρόκειτο να αποβεί η μεγαλύτερη και μακροβιότερη πολιτική εφημερίδα της Σμύρνης με «απόλυτον κύρος επί της δημοσίας γνώμης»⁴.

Ανάγκη να τονιστεί εδώ ότι πρωτοβουλία ανάλογη μ' εκείνη της έκδοσης του Φίλου των Νέων από πλευράς των Αμερικανών ιεραποστόλων έχουμε και στην περίπτωση του ελληνικού περιοδικού *Αποθήκη των Ωφελήμων Γνώσεων*, που πρωτοκυκλοφόρησε στη Σμύρνη το 1837 με συντάκτη τον Χιώτη Ν. Πετροκόκκινο⁵. Οι δύο αυτές προσπάθειες επισημαίνονται ιδιαιτέρως, καθώς μαζί με κάποιες άλλες εκδοτικές προσπάθειες που ακολούθησαν συνιστούν την απαρχή της οργανωμένης δραστηριότητας των ξένων προσπλυτιστών στο εκδοτικό τομέα. Σε αντίθεση με τους επερόδοξους οι Έλληνες δεν διέθεταν τουλάχιστον μέχρι το 1860 δικό τους θρησκευτικό έντυπο, που θα προέβαλε τις αλήθειες της ορθόδοξης παράδοσης και συνέβαλε στη διάδοση του Ευαγγελίου. Το πρώτο ορθόδοξο θρησκευτικό περιοδικό ήταν την *Ευσέβεια*. Πρωτοκυκλοφόρησε στη Σμύρνη το 1861 από τον αρχιδιάκονο της Μητροπόλεως Σμύρνης Ιγνάτιο, τον μετέπειτα επίσκοπο Ξανθουπόλεως, και έκτοτε συνέχιζε να κυκλοφορεί με μικρές κατά καιρούς διακοπές στην έκδοσή του μέχρι το 1870⁶.

Πολλά από τα έντυπα αυτά (πολιτικά, φιλολογικά, εμπορικά, σαπιρικά) υπήρξαν βραχύβια, αλλά αυτό δεν περιορίζει τη σημασία της προσφοράς τους, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι επρόκειτο για προσπάθειες που σπρίχθηκαν στα πενιχρά οικονομικά μέσα των Ελλήνων εκδοτών και πραγματοποιήθηκαν κάτω από καθεστώς ασφυκτικής λογοκρισίας⁷, τόσο κατά την περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης, όσο και κατά το τριετές διάστημα της ελληνικής κατοχής⁸.

Ανάμεσα στα ελληνικά περιοδικά σημαντική θέση κατέχει ο *Ιερός Πολύκαρπος*, το εβδομαδιαίο έντυπο που εξέδωσε η παλαίφατη θρησκευτική αδελφότης «Ευσέ-

4. Αναφέρεται από τον Αλ. Κοριζή, *Διευθύνοντα Γενικό Επιθεωρητή της Ε.Τ.Ε.* στην έκθεσή του για τον Τύπο της Σμύρνης, βλ. Θ. Βερέμη – Κ. Κωστή, *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919 – 1922)*, εκδ. «Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης», Αθήνα 1984, σ. 240.

5. Βλ. λόγιμα «Αποθήκη Ωφελήμων Γνώσεων» στο Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη, Αθήνα, τ. Β', σ. 303. στ. 1., που υπογράφεται από τον Σμυρναίο Γεώργιο Υπερίδη [= Ω], παλαιό δημοσιογράφο και συνεκδότη της σμυρναϊκής «Αμαλθείας».

6. Για την *Ευσέβεια* βλ. Χρήστου Σωκρ. Σολομωνίδη, *Η δημοσιογραφία*, ό.π., σσ. 163-170.

7. Περισσότερα για τη λογοκρισία στη Σμύρνη βλ. Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σσ. 182-185.

8. Τα χρόνια της ελληνικής κατοχής κυκλοφορούσαν στη Σμύρνη 11 ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά, 6 τουρκικές, 5 γαλλικές, 3 αρμενικές και 2 ισραηλιτικές. Βλ. Θ. Βερέμη – Κ. Κωστή, ό.π., σσ. 240-243.

βεια»⁹. Υπήρξε ένα από τα πιο μακρόβια εκκλησιαστικά έντυπα της Μ. Ασίας στον 20ό αιώνα και με την ύλη του εμπλουτίζει τις γνώσεις μας γύρω από την εκκλησιαστική, την πνευματική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων της Σμύρνης.

Ο Ιερός Πολύκαρπος προέβαλε στο εκδοτικό στερέωμα της Σμύρνης, σε με μια περίοδο που η κοινοτική, εκκλησιαστική και πνευματική κατάσταση στην πρωτεύουσα της Ιωνίας δεν ήταν η καλύτερη δυνατή. Η παλιά διαμάχη μεταξύ των δύο κοινοτικών σωμάτων, της Δημογεροντίας και της Κεντρικής Επιτροπής, συνεχίζοταν και μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων. Το μορφωτικό επίπεδο του κλήρου ήταν χαμπλό και στις τάξεις του παρατηρούνταν ηθικά παραπτώματα που προκαλούσαν το σκανδαλισμό των πιστών. Ο λαός επεδείκνυε μια θρησκόληπτη ευπιστία στα ευρήματα και τα μυθεύματα της αγυρτείας και της θεοκαππλείας. Οι ξένες προπαγάνδες εξακολουθούσαν να αναπτύσσουν την προσπλυτιστική τους δράση εις βάρος των Ορθοδόξων. Νεωτεριστικές ιδέες από τη Δυτική Ευρώπη ξένες προς τις παραδόσεις της Ορθοδοξίας διαπότιζαν τον κοινωνικό ιστό της πόλης.

1.Ο Ιερός Πολύκαρπος εκδόθηκε με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου (Καλαφάτη), του από Δράμας, και κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στη Σμύρνη στις 10 Απριλίου 1911, δηλαδή ένα περίπου χρόνο μετά την ανάρρηση του ιεράρχη στον μητροπολιτικό θρόνο της αποστολικής Εκκλησίας των Σμυρναίων. Ο Χρυσόστομος Σμύρνης ήταν όχι μόνο ο εμπνευστής αλλά και ο συλοβάτης του περιοδικού. Γι' αυτό και δεν αποτελεί υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι η έντυπη πορεία του περιοδικού σημαδεύτηκε από την πολυτάραχη ζωή του εθνο-ιερομάρτυρα ιεράρχη. Ο Ιερός Πολύκαρπος κυκλοφόρησε μέχρι τις 10 Μαΐου του 1914, διέκοψε αιφνιδιαστικά την έκδοσή του όταν ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος εξορίστηκε από τον βαλτί Σμύρνη Ραχμή μπέν και επανακυκλοφόρησε στις 2 Μαΐου 1919, ημέρα της απελευθέρωσης της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, αφού πια ο Χρυσόστομος είχε επιστρέψει στη Μητρόπολή του. Σε όλη την α' περίοδο της εκδοτικής του πορείας (1911 – 1914) πέτυχε να εκδώσει 162 τεύχη που περιείχαν συνολικά 2622

9. Η «Θρησκευτική Αδελφότης Ευσέβεια» ιδρύθηκε το 1893, επί αρχιερατείας του Μητροπολίτη Σμύρνης Βασιλείου. Για την ίδρυση και τη δράση της βλ. Στέλιου Σπεράντσα, «Η εν Σμύρνη Θρησκευτική αδελφότης "Ευσέβεια"», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 6 (1955), σσ. 90-92. Επίσης Κυριακής Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Β'». Σύλλογοι της Ιωνίας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 28 (1985), σσ. 88-92. Για την ιστορία σημειώνουμε ότι το Διοικητικό Συμβούλιο της «Ευσέβειας» επί των ημερών του οποίου εκδόθηκε ο Ιερός Πολύκαρπος αποτελούσαν οι Περικλής Λουκάς, Γεώργιος Ρουσσέν, Παντελής Κασάπογλους, Αντώνιος Αθηνογένης, Μιχαήλ Νικολαΐδης, Παναγιώτης Λουκέλλης, Στυλιανός Κοκκαλάς, Δημ. Τσακύρης, Δημήτριος Δουρουδόγλους και Δημήτριος Σεμιζόπουλος.

σελίδες¹⁰. Στη β' περίοδο της εκδοτικής του ζωής (1919 – ;) είναι, όπως προκύπτει από τα λίγα τεύχη που έχουμε στη διάθεσή μας, έντονα διαφοροποιημένος από εκείνον της πρώτης περιόδου τόσο ως προς τη θεματογραφία του¹¹, όσο και ως προς την περιοδικότητά του¹².

Με την κυκλοφορία του περιοδικού θέλποσε ο Σμύρνης Χρυσόστομος να ιδρύσει ένα ακόμα «εκκλησιαστικόν ἄμβωνα», φιλοδοξώντας – όπως γράφει – να επαναφέρει την αρχαία εύκλεια και δόξα στις Επτά Εκκλησίες της Αποκαλύψεως, και ταυτόχρονα να ικανοποιήσει τον παλαιό και μύχιο πόθο των διοικήσεων της «Ευσέβειας» για την έκδοση ενός εκκλησιαστικού περιοδικού, το οποίο θα βοηθούσε στην καλύτερη διάδοση Ευαγγελίου προς όλους εκείνους τους χριστιανούς, οι οποίοι δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν το κίρυγμα των ιεροκηρύκων της αδελφότητας¹³. Η ίδια, άλλωστε, η «Ευσέβεια» είχε γι' αυτό αναλάβει από την πρώτη στιγμή τη δαπάνη της έκδοσης του περιοδικού και, όπως φαίνεται, από την υποχρέωση αυτή δεν παραιτήθηκε ακόμα και όταν ο *Ierós Polýkarpos* κατέστη οικονομικά αυτοδύναμος. Η χρηματική στήριξη που του παρείχε η «Ευσέβεια» συνετέλεσε στο να κρατηθεί η τιμή του περιοδικού σε χαμηλά επίπεδα.

Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των ελληνικών εφημερίδων της Σμύρνης, καθώς και οι

10. Αναλυτικά: Το πρώτο έτος περιλαμβάνει τα τεύχη 1 έως 51 από 10 Απριλίου 1911 - 24 Μαρτίου 1912. Το δεύτερο έτος τα τεύχη 52 έως 105 από 31 Μαρτίου 1912 - 6 Απριλίου 1913. Το τρίτο έτος τα τεύχη 106 έως 256 από 13 Απριλίου 1913 - 29 Μαρτίου 1914 και το τέταρτο έτος τα τεύχη 157 έως 162 από 5 Απριλίου - 10 Μαΐου 1914.
11. Αντί της συνηθισμένης ύλης ενός θρησκευτικού περιοδικού, περιλαμβάνει άρθρα, ειδήσεις και ομιλίες που αναφέρονται στην απελευθέρωση της ιωνικής πρωτεύουσας. Το γεγονός αυτό τον καθιστά αυτοδικαίως μια πρώτης τάξεως πηγή για τη μελέτη των πολιτικο-στρατιωτικών γεγονότων της εποχής, που λάβανε χώρα στη Μ. Ασία.
12. Μολονότι δηλώνεται ότι το περιοδικό είναι εβδομαδιαίο, εν τούτοις η έκδοσή του δεν είναι τακτική. Π.χ. το υπ' αριθ. 3 εκδίδεται στις 9 Ιουνίου 1919. Το επόμενο υπ' αριθ. 4 κυκλοφορεί μετά μία ακριβώς εβδομάδα 16 Ιουνίου 1919. Το υπ' αριθ. 5 όμως εκδίδεται στις 30 Ιουνίου 1919 και το υπ' αριθ. 6 στις 7 Ιουλίου 1919. Στις 29 Μαρτίου 1920 κυκλοφορεί χωρίς να αναγράφει αριθμό «φύλλον πανηγυρικόν» ενόψη της εορτής του Πάσχα με ιδιαίτερη σελίδαριθμοποστ.
13. Βλ. «Προς τα μέλη της Θρησκευτικής Αδελφότητος "Ευσέβειας"» επιστολή Χρυσοστόμου Σμύρνης, *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 16 / 23.7.1911. Βλ. επίσης «Λογοδοσία της Θρησκ. Αδελφότητος "Ευσέβειας" του συλλογικού έτους 1911-1912», *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 74, σ. 1198. Η σημασία του θρησκευτικού τύπου για την εξάπλωση του γραπτού κηρύγματος επισημαίνεται σε άρθρο του αρχιμανδρίτη Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, πρώπων διευθυντή της Θεολογικής Σχολής του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών. *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 6/14. 5. 1911, σσ. 85-87.

διάφορες βλέψεις και τα εκδοτικά συμφέροντα έκαναν μεγάλη μερίδα του ομογενειακού Τύπου να μη δει με συμπάθεια το νέο περιοδικό. Η κυκλοφορία του δεν έγινε γνωστή από τις σπίλες των ομυρναϊκών εφημερίδων και αντί της στοιχειώδους υποστήριξης ή ενθάρρυνσης, ο *Ierós Polýkarpos* αντιμετώπισε εξ αρχής τον πόλεμο διαφόρων δημοσιογραφικών φύλλων της Σμύρνης¹⁴. Το γεγονός επισημάνθηκε από τις σπίλες του περιοδικού και προς τους Έλληνες δημοσιογράφους απευθύνθηκε έκκληση για συνεργασία προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολλές και ποικίλες ανάγκες της ομογενούς κοινωνίας¹⁵.

2. Το περιοδικό διατήρησε σε όλο το διάστημα της έκδοσής του τον τίτλο «*Ierós Polýkarpos*», που παραπέμπει στον ομώνυμο πολιούχο άγιο και επίσκοπο της Σμύρνης. Στην πρώτη σελίδα και κάτω από τον τίτλο αναγράφεται σε τρεις αράδες ο υπότιτλος:

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΦΥΛΛΟΝ

ΠΡΟΝΟΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΣΜΥΡΝΗΣ
ΔΑΠΑΝΗ ΔΕ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚ. ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ «ΕΥΣΕΒΕΙΑΣ»

Ο όρος «θρησκευτικόν» στο κέντρο της πρώτης αράδας τέθηκε για να δηλώσει τον χαρακτήρα του περιοδικού και διατηρήθηκε έκτοτε σε όλο το διάστημα της έκδοσης, παρά το γεγονός ότι ο υπότιτλος υπέστη επανειλημμένες τροποποιήσεις καθ' όλο το διάστημα της α΄ περιόδου.

3. Την ευθύνη της σύνταξης του *Ierós Polýkarpos* στην πρώτη περίοδο της ζωής του είχε Συντακτική Επιτροπή την οποία αποτελούσαν ο Σμύρνης Χρυσόστομος, ως πρόεδρος, και ο επίσκοπος Τράλλεων Χρυσόστομος με τους ιεροκέρυκες της «Ευσεβείας», ως μέλη.

Ο Σμύρνης γράφει σχεδόν πάντα το κύριο άρθρο και αναπτύσσει ένα ακόμα θέ-

14. Μοναδική ίσως εξαίρεση στη στάση του τύπου απέναντι στον Ιερό Πολύκαρπο, απετέλεσε ο Κόσμος των Μιχαήλ και Νίκου Νικολαΐδη, που έσπευσε να αναγγείλει την εμφάνιση του νέου περιοδικού και να χαιρετίσει την έκδοσή του με το ακόλουθο σχόλιο: «Δεν αμφιβάλλομεν, ότι το εν λόγω περιοδικόν [ο *Ierós Polýkarpos*], ον η ανάγκη εγένετο προ πολλού επαισθητή, θα καταστή το προσφιλέστερον εἰς πάσαν ορθόδοξον οικογένεια ανάγνωσμα, το δε εποικοδομητικόν περιεχόμενον αυτού θα σπριέξην εν τη πατρίω πίστει τας υπό παντοίων ρευμάτων οαλευομένας καρδίας των Ορθοδόξων Χριστιανών». Περ. *Κόσμος*, έτος Γ', αριθ. 54 / 15. 3. 1911, σ.119. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ πως οι σχέσεις μεταξύ των ομυρναϊκών εφημερίδων ήταν περισσότερο ανταγωνιστικές παρά συναδελφικές και μεταξύ τους ξεσπούσαν έντονες διαμάχες με διάφορες αφορμές (κοινοτικά θέματα, γλωσσικό ζήτημα κ.ά).

15. *Ierós Polýkarpos*, ό.π., σ. 43.

μα το οποίο δημοσιεύεται στις αμέσως επόμενες σελίδες¹⁶. Η αρθρογραφία του βασισμένη πάνω στις αξίες του Χριστιανισμού και του Ἐθνους καθορίζει το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο Ιερός Πολύκαρπος. Από τις σελίδες του περιοδικού ο Χρυσόστομος Σμύρνης προβάλλει την Οικουμενική διάσταση της Εκκλησίας και ταυτόχρονα υπεραμύνεται με σθένος την πατρίδα του, επιτιθέμενος με δριμύτητα εναντίον εκείνων που προσπάθησαν να την πλήξουν¹⁷.

Πολύτιμος βοηθός του μπιροπολίτη Σμύρνης στην έκδοση του περιοδικού υπήρξε ο βοηθός επίσκοπος Τράλλεων Χρυσόστομος (Χατζησταύρου). Αρθρογραφεί τακτικά στο περιοδικό, μεταφράζει κείμενα από τη γαλλική γλώσσα που δημοσιεύονται στον Ιερό Πολύκαρπο και από τα μέσα του 1912 μέχρι το 1913, οπότε εξελέγη μπιροπολίτης Φιλαδελφείας και αναχώρησε από τη Σμύρνη για την επαρχία του, έχει εκ παραλλήλου και τη διεύθυνση του περιοδικού. Μετά την αποχώρηση του Χατζησταύρου η θέση του διευθυντή παρέμεινε κενή.

4. Τη συντακτική ομάδα του περιοδικού πλαισίων είναι επιτελείο συνεργατών κληρικών και λαϊκών. Στους κληρικούς συνεργάτες του Ιερού Πολυκάρπου ανήκαν ο επίσκοπος Ξανθουπόλεως Αμβρόσιος Πλειανθίδης, μετέπειτα μπιροπολίτης Μοσχονήσιων, και οι ιεροδιάκονοι Γρηγόριος Ορφανίδης και Βασίλειος Παπαδόπουλος.

Από τους εκτός Σμύρνης συνεργάτες του περιοδικού αναφέρομε τους μπιροπολίτες Αγκύρας Γερβάσιο Σαρασίτη, Νικαίας Βασίλειο Γεωργιάδη, πρώην Νικομηδείας Φιλόθεο Βρυσσεντί, Λεοντοπόλεως Σωφρόνιο Ευστρατιάδη, τους αρχιμανδρίτες Τιμόθεο Αναστασίου (Αθήνα), Γερμανό Βασιλάκη (Παρίσι), Χρυσόστομο Δ. Παπαδόπουλο (Αλεξάνδρεια, Αθήνα), Παρθένιο Πολάκη, Πολύκαρπο Συνοδινό (Μεσολόγγι), Πολύκαρπο Ι. Ζάχο (Βόλος) και τον πρωτοπρεσβύτερο Κωνσταντίνο Καλλίνικο (Μάντσεστερ Αγγλίας).

Στους λαϊκούς συνεργάτες του Ιερού Πολυκάρπου ανήκουν οι ιεροκίρυκες της «Ευσεβείας» Ανδρέας Κ. Κουρνιάκης, Γεώργιος Κ. Πασχάλης, Βασίλειος Ευθυμίου, ο καθηγητής Αδαμάντιος Ν. Διαμαντόπουλος, ο ιστοριοδίφης Νίκος Κ. Χατζηκωστής, ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης Παντολέων Κομνηνός, ο υφυπήγιτης Γεώργιος Λαμπάκης, ο λυκειάρχης Κωνσταντίνος Α. Διαλογιάς,

Στους έκτακτους συνεργάτες του περιοδικού συναριθμούνται ο βουλευτής Αιτικής – Βοιωτίας και έφορος της Βιβλιοθήκης της Βουλής Μιχ. Ι. Γαλανός, ο λόγιος ια-

16. Ορισμένα από τα γραπτά κρυψανά του Ιεράρχη αναδημοσιεύτηκαν στις μέρες μας σε τόμο και κυκλοφόρησαν με τον τίτλο Αγίου Χρυσοστόμου, Μπιροπολίτου Σμύρνης του Ιερομάρτυρος, Λόγοι ευσεβείας. Γραπτά Κηρύγματα εις Δεσποτικάς εορτάς. Σειρά: Θέματα Ορθοδόξου Καπηλίσεως 4, εκδόσεις «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2000.

17. Βλ. Ιερός Πολύκαρπος, αριθ. 120/20.7.1913.

τρός της Σμύρνης Μιχαήλ Τσακύρογλους, ο αρχιμ. Ιωάννης Ανδρεάδης κ.ά. Ονόματα γυναικών που συνεργάστηκαν με το περιοδικό, πλην εκείνου της υποδιευθύντριας του Ομπρείου Παρθεναγωγείου, Πολύμνιας Λάσκαρη, δεν αναφέρονται.

Οι περιοστέρειοι από τους συνεργάτες του περιοδικού υπογράφουν τα κείμενα τους και προσθέτουν κάτω από το ονοματεπώνυμό τους, την ιδιότητά τους και ενίστε δε και τον τόπο της διαμονής τους. Σε ορισμένα από τα άρθρα οι συγγραφείς αντί του ονοματεπωνύμου τους θέτουν τα αρχικά τους (π.χ. Π[ασχάλης] Γ[εώργιος] Κ.). Κείμενα που να φέρουν ψευδώνυμο δεν εντοπίστηκαν ενώ αντιθέτως είναι αρκετά τα άρθρα που δημοσιεύονται ανυπόγραφα.

5. Κατάλογοι συνδρομητών δεν δημοσιεύονται στο περιοδικό. Από τη σπίλη της αλληλογραφίας μπορεί να εκτιμηθεί ότι η γεωγραφική εμβέλεια του περιοδικού ήταν ευρύτατη. Συνδρομητές / συνδρομήτριες του Ιερού Πολυκάρπου εντοπίζονται όχι μόνο στη Σμύρνη, αλλά και στις ελληνικές πόλεις και τα χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου κατοικούσαν ομογενείς, στο ελληνικό κράτος και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Η υποδοχή που επιφύλαξε το αναγνωστικό κοινό στον Ιερό Πολύκαρπο φαίνεται ότι ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Τα πρώτα φύλλα εξαντλήθηκαν γρήγορα και χρειάσθηκε να ανατυπωθούν για να σταλούν στους νέους συνδρομητές του περιοδικού. Φθάνοντας στον πέμπτο μήνα της κυκλοφορίας του είχε περί τις 6.000 συνδρομητές.

Η διακίνηση του περιοδικού γινόταν πρωτίστως με το σύστημα των συνδρομών και δευτερευόντως με την πώληση μεμονωμένων τευχών. Οι συνδρομές αποτελούσαν σοβαρό πόρο για την έκδοση του περιοδικού. Τόσο για τη διακίνηση των τευχών του, όσο και για την είσπραξη των συνδρομών ο Ιερός Πολύκαρπος χρησιμοποιούσε στη μεν την πόλη της Σμύρνης διανομέις, στις δε στις επαρχίες περιοδεύοντες ανταποκριτές ή αντιπροσώπους. Ωστόσο η πλημμελής άσκηση των καθηκόντων κάποιων διανομέων, οι παρατυπίες εκ μέρους των αντιπροσώπων, καθώς και το πρόβλημα της μη έγκαιρης είσπραξης των συνδρομών οδήγησαν στο διορισμό 10μελούς διαχειρισιμής επιτροπής, που την αποτελούσαν τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της «Ευσέβειας».

Με σκοπό να επεκτείνει την κυκλοφορία του Ιερού Πολυκάρπου και «παρά τω πτωχώ λάω», η διεύθυνση του καθιέρωσε από το 12ο φύλλο του περιοδικού (25.6.1911) προαιρετικές συνδρομές μεταξύ των αναγνωστών και των συνδρομητών του, τα έσοδα από τις οποίες χρησιμοποιούσε για την δωρεάν αποστολή του σε άπορους οικογενειάρχες και επιμελείς και χρηστούθεις μαθητές. Για τη σύνταξη των σχετικών καταλόγων ο Ιερός Πολύκαρπος απευθύνθηκε στις προϊσταμένους του ενοριακού κλήρου στη Σμύρνη και του εξωτερικού και στις διευθυντές των «εκασταχού» ελληνικών σχολείων.

6. Με τον θρησκευτικό προσανατολισμό του περιοδικού συνδέεται άμεσα και η εικονογράφησή του. Σπν πρώτη σελίδα του εξωφύλλου και σε μία από στις εσωτερικές ο *Ierós Polýkarpos tns A'* περιόδου δημοσιεύει μία τουλάχιστον εικόνα με θέμα από την Βίβλο, η οποία συνοδεύεται αντί λεζάντας από αγιογραφικό απόσπασμα. Οι εικόνες δεν σχετίζονται πάντοτε με το δημοσιεύμενο άρθρο. Σε δύο περιπτώσεις η εικόνα του εξωφύλλου αντικαθίσταται με φωτογραφία. Πρόκειται για το πορτρέτο του Μπιροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού και του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Δεν λείπουν φωτογραφίες από τον εσπερινό του Αγίου Πολυκάρπου στο λόφο του Πάγου, από την εκδρομή των μελών της «Ευσεβείας» στην Έφεσο ή από την εξόρμηση που οργάνωσε η θρησκευτική αυτή αδελφότητα υπέρ των σεισμοπαθών της Ιμβρου.

7. Ο *Ierós Polýkarpos*, τυπωνόταν σε δίστηλα τεύχη (διαστ. 0,23X0,16) και ήταν κατά κανόνα δεκαεξάελιδος. Στη σειρά του περιοδικού εντάσσονται και τα πανηγυρικά τεύχη του, που κυκλοφόρησαν με την ευκαιρία των εορτών των Χριστουγέννων, του Πάσχα και της εορτής του Αγίου Πολυκάρπου. Τυπωμένα με μελάνι διαφορετικού χρώματος (μπλε, πράσινο ή κόκκινο), ώστε να διακρίνονται από την υπόλοιπη σειρά, περιείχαν ύλη επίκαιρη αφιερωμένη στην εορτή και διακόσμηση με καλλιτεχνικές εικόνες. Συνολικά κυκλοφόρησαν 8 πανηγυρικά τεύχη¹⁸. Να σημειωθεί ότι το πρώτο πανηγυρικό τεύχος περιείχε εκτός κειμένου λιθογραφική εικόνα μεγάλου σχήματος, η οποία δωριζόταν στους συνδρομητές και αναγνώστες του περιοδικού.

Ο *Ierós Polýkarpos* τυπώνεται αρχικά στο τυπογραφείο «Ο Ερμῆς»¹⁹ με υπεύθυνο τον Π. Γ. Λουκέλλην και από το τεύχος 114/8 Ιουνίου 1913 στο ιδιόκτητο τυπογραφείο της «Ευσεβείας», το οποίο λειτουργούσε στο 1ούγειο του νέου μεγάρου της αδελφότητας, στην οδό Ρόδων. Το νέο τυπογραφείο, που φέρει το ίδιο όνομα μ' εκείνο του περιοδικού, χάρις σε δάνειο που εξασφάλισε ο μπιροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, διαθέτει μεγάλο αιμοκίνητο πιεστήριο και είχε πλουτιστεί με σειρά από καινούργια τυπογραφικά στοιχεία όλων των στυγμών, καθώς και με βυζαντινούς

18. Τα με αριθ. 38/24 Δεκεμβρίου 1911 (σελ. 32), 47/22. 2. 1912 (σελ. 16), 51/24. 3. 1912 (σελ. 16), 90/22. 12. 1912 (σελ. 32), 106/13. 4. 1913 (σελ. 16), 142/21. 12. 1913 (σελ. 16), 151/22. 2. 1914 (σελ. 16), 157/5. 4. 1914 (σελ. 16).

19. Η φίρμα του τυπογραφείου αναγράφεται στο κάτω μέρος της τελευταίας σελίδας κάθε τεύχους του Ιερού Πολυκάρπου. Από τις τυπογραφικές του εγκαταστάσεις βγήκαν διάφορες σχολικές εκδόσεις. Βλ. Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, «Ελληνικά βιβλία τυπωμένα στη Σμύρνη», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 11 (1988-1989), σσ. 277-278.

χαρακτήρες²⁰ και τα κέρδη από τις εκτυπωτικές εργασίες «διατίθεται αποκλειστικώς χάριν του κπρύγματος»²¹.

8.Το περιοδικό αποβλέπει εξ αρχής στη συστηματική γραπτή διδαχή του θείου λόγου μέσα από στις περικοπές του Ευαγγελίου και στις Πράξεις των Αποστόλων και στη μετάδοση των υγιών αρχών του Χριστιανισμού. Παρουσιάζει υπό το φως της χριστιανικής διδασκαλίας κοινωνικά θέματα για την υγεία, την εργασία, την οικογένεια, τον γάμο, την ανατροφή των παιδιών. Σχολιάζει μερικά από τα ελαττώματα των Ελλήνων (το ψεύδος, την έλλειψη σεβασμού στους μεγαλύτερους, την ανειλικρινή φιλία) καθώς και κοινωνικά προβλήματα της εποχής υπέρ των οποίων εκδηλώνεται η ποιμαντική μέριμνα της Εκκλησίας. Φιλοξενεί από τα πρώτα κιόλας τεύχη κείμενα σχετικά με τη διαχριστιανική συνεργασία και την προσέγγιση της Ορθόδοξης με την Αγγλικανική Εκκλησία. Λημοσιεύει άρθρα για τη διαπαιδαγώγηση του λαού. Επιλέγει και αναδημοσιεύει ψυχωφελή κείμενα από την ξένη Γραμματεία και λογοτεχνικά πονήματα συνεργατών του. Καταχωρεί μελετήματα ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου. Από τις σελίδες του δεν λείπουν οι ειδήσεις για τις δραστηριότητες της «Ευσεβείας», τα χρονικά της τοπικής Εκκλησίας, οι πληροφορίες από τη ζωή των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της Σμύρνης, όπως και τα προγράμματα του θείου κπρύγματος και των νυκτερινών διαλέξεων που πραγματοποιούσαν οι λαϊκοί ιεροκήρυκες της «Ευσεβείας».

9. Περαίνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίασην του Ιερού Πολυκάρπου, ας μας επιτραπεί, να επισημάνουμε την ανάγκη δημιουργίας μια πλήρους σειράς των φύλλων του περιοδικού. Γι' αυτό από το επίσημο αυτό βήμα του Κ.Ε.Μ.Ι.Π.Ο. απευθύνομε έκκλησην προς κάθε δυνάμενο να βοηθήσει στον εντοπισμό των φύλλων της β' περιόδου του Ιερού Πολυκάρπου, ώστε να αρχίσει άμεσα η αποδελτίωσή τους και να αξιοποιηθεί αυτή η πρώτης τάξεως εκκλησιαστική πηγή, η οποία ενδιαφέρει όχι μόνο τους θεολόγους, αλλά και τους ασχολούμενους με τη μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού των Ελλήνων της Σμύρνης.

20. *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 113/1.6.1913. Το τυπογραφείο του «Ι. Πολυκάρπου» αναλάμβανε πάσις φύσεως τυπογραφικές εργασίες, από την εκτύπωση επικεκτηρίων μέχρι την εκτύπωση βιβλίων. Από αυτό τυπώθηκαν δύο εκδόσεις της «Ευσεβείας»: το Μαριύριον του Ιερού Πολυκάρπου σε 10.000 αντίτυπα και το Προσευχητάριον των ορθοδόξων χριστιανικών οικογενειών σε 20.000 αντίτυπα. Βλ. *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 152/1.3.1914, σ. 2453 και Κυριακή Μαρώνη, δ.π., σσ. 90-91.

21. *Ierós Polýkarpos*, αριθ. 135/2. 11. 1913, σ. 2184.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Βασιλική Ευστρατιάδου, εκπρόσωπος Μικρασιατών Κορίνθου. Κύριε δήμαρχε, κύριε

Πρόεδρε, σας ευχαριστούμε για την ευκαιρία που μας δίνετε ν' αναβαπτιζόμεθα στο μικρασιατικό πολιτισμό. Πιστεύω ότι εσείς εδώ λειτουργείτε ως ένα άτυπο Υπουργείο Παιδείας του μικρασιατικού κόσμου. Ο κ. Βικέτος, ο ακάματος αυτός ερευνητής, ανέδειξε σήμερα μιαν άλλη πτυχή της προσωπικότητας του Χρυσοστόμου, ο οποίος φαίνεται να έχει δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μόρφωση του κλήρου της Σμύρνης και την προβολή των θρησκευτικών θεμάτων.

Ερωτώ: αυτά τα τεύχη του «Ιερού Πολυκάρπου» που έχουν βρεθεί; Γιατί, όπως είπατε, δεν έτυχε ευνοϊκής υποδοχής αυτό το θρησκευτικό περιοδικό από το σμυρναϊκό τύπο.

Νίκος Βικέτος. Τα τεύχη βρέθηκαν σε βιβλιοθήκες της Ένωσης Σμυρναίων, της Εστίας Ν. Σμύρνης, σε ιδιωτικές συλλογές. Υπήρχα τυχερός γιατί στην έρευνά μου γνώρισα την ανεψιά του μακαριστού μπτροπολίτη Αυστρίας, ανεψιού του Χρυσόστομου. Είχε στη βιβλιοθήκη τα τεύχη του περιοδικού της πρώτης περιόδου. Δεν υπάρχουν τα τεύχη της δεύτερης περιόδου, δηλαδή από το 1919 και μετά. Θα πρέπει το υλικό αυτό να αναζητηθεί παντού, να γίνει αν είναι δυνατόν, αναπαραγγεί του.

Πράγματα υπήρχε μια διαμάχη ανάμεσα στις εφημερίδες της Σμύρνης για πολλά θέματα, κοινωνικά και όχι μόνον. Υπάρχει μια περιχαράκωση γύρω από τα θέματα που αφορούν στον Ελληνισμό της Σμύρνης. Τις ορισμένα πράγματα να είναι καλύτερα στον Πόντο.

Σπ. Παλιόγλου, πρόεδρος του Συνήλογου Νησίου Πισιδίας. Μας είπατε ότι το περιοδικό «Ιερός Πολύκαρπος» εξεδόθη για ν' αντιμετωπίσει τους μισιονάριους που είχαν εισβάλει στο χώρο της Μικρασίας. Ποιες εκκλησίες εκπροσωπούσαν και πώς το περιοδικό τους αντιμετώπιζε;

N. Βικέτος. Υπήρχε μια γραμμή που εκπορευόταν από το Χρυσόστομο. Δεχόταν τις σχέσεις με τις άλλες εκκλησίες, στα πλαίσια ενός διαλόγου αλλά δεν παζάρευε το θέμα της Ορθόδοξης Πίστεως. Αυτή ήταν η βασική γραμμή του περιοδικού.

Ζωή Κυριγλυκόγλου, από την Ένωση Καππαδοκών. Θα ήθελα να ερωτήσω, αν βρίσκονται τεύχη, στην Αίγυπτο ή στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας ή στο Πατριαρχείο.

N. Βικέτος. Ομολογώ δεν το γνωρίζω.

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ

Θέμα: Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη Μία σφαιρική προσέγγιση.

Η θεατρική ζωή στη Σμύρνη των νεότερων χρόνων αρχίζει με την εγκατάσταση στην πόλη Ευρωπαίων (Γάλλων κυρίως, αλλά και Αγγλών, Ολλανδών και Ιταλών εποίκων) τον 16ο αιώνα, λόγω της παραχώρησης οικονομικών προνομίων, των γνωστών διομολογήσεων από τον Σουλεϊμάν τον Α΄ (1494-1566). Από τότε η Σμύρνη, ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Ανατολής, γνωρίζει μεγάλη οικονομική ακμή, η οποία θα συνεπιφέρει και την αντίστοιχη πολιτιστική, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η θεατρική δραστηριότητα. Η τουρκική θεατρική παράδοση είχε ως τότε να επιδείξει μόνο τους μίμους-αφηγητές (*meddah* ή *mukallit*) και το Θέατρο Σκιών με ήρωα τον Καραγκιόζη¹.

Οι Ευρωπαίοι αστοί που φτάνουν στη Σμύρνη φέρνουν μαζί τους και το θέατρο, το οποίο - στις περισσότερες από τις χώρες τους - έχει ήδη περάσει στη φάση της Αναγέννησης. Η τοπική ελληνική αστική κοινωνία υποδέχεται με ενθουσιασμό τα ευρωπαϊκά ίθη, παρακολουθεί τους τρόπους διασκέδασης και συμμετέχει ενεργά σ' αυτούς. Γεύματα, χοροεσπερίδες και συναυλίες βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη, μαζί με τις, ερασιτεχνικές ακόμα, θεατρικές παραστάσεις που δίνονται σε ιδιωτικούς χώρους ώς το 1775, αλλά και τα ιδιαιτέρως δημοφιλή θεάματα τοίρκου.

Ως πρώτη παράσταση στη Σμύρνη η έρευνα θεωρεί, μέχρι σήμερα, εκείνη του Νικομήδη του Corneille, που δόθηκε μέσα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στο Γαλλικό Προξενείο της απόκριες του 1657.² Ο Γάλλος περιηγητής και διπλωμάτης Laurent d'

1. Βιβλιογραφία για το θέατρο σκιών βλ. Βάλτερ Πούχνερ «Σύντομη αναλυτική βιβλιογραφία του θεάτρου σκιών στην Ελλάδα» *Λαογραφία*, τόμ. 31, 1976-1978, σσ. 294-320, τόμ. 32, 1979-1981, σσ. 370-378, και για τα έτη 1977-2007 του ιδίου στην επειρίδα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών *Παράβασις* τόμ. 9, 2008 (υπό έκδοση).

2. Ας σημειωθεί ότι το έργο είχε παιχτεί στη Γαλλία μόλις το 1651.

Arvieux περιγράφει: «Οι ερασιτέχνες ηθοποιοί έπαιξαν σαν επαγγελματίες. Στα διαλείμματα της παράστασης οι θεατές είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν άσματα και γλυκίσματα, κουφέτα όλων των ειδών και αναψυκτικά, ενώ μετά το τέλος της ακολούθησε πλούσιο δείπνο και οινοποσία, με αποτέλεσμα μάλιστα κάποιοι από τους υψηλούς προσκεκλημένους του Γάλλου Πρόξενου να μεταφερθούν «σπικώτοι» στα σπίτια τους».³

Η επίδραση της θεατρικής αυτής παράστασης υπήρξε σημαντική για την τοπική κοινωνία. «Κατά τη διάρκεια του Καρναβαλιού, δόθηκαν χορεοπερίδες και έγιναν πολλές γιορτές, πρωτόφαντα γεγονότα για την εκεί κοινωνία που βρισκόταν στο μεταίχμιο της ανατολικής παράδοσης και των δυτικών νεωτερισμών».⁴

Άλλη μεταγενέστερη μνεία για θεατρική παράσταση στη Σμύρνη είναι το 1747. Πρόκειται για παράσταση Εβραίων ερασιτεχνών με το έργο «Ο Θάνατος του Αμάν», για την οποία δεν διευκρινίζεται αν δόθηκε δημόσια, ή σε ιδιωτικό χώρο.⁵ Η πρώτη δημόσια παράσταση από Ευρωπαίους ερασιτέχνες φαίνεται να δίνεται ανάμεσα στο 1775 και το 1785 σε ειδικά διαμορφωμένο θέατρο με το έργο του Βολταίρου «Ο Θάνατος του Καίσαρος»,⁶ ενώ το 1797 πληροφορούμαστε ότι «εις το κονσολάτον των βενετζιάνων εγίνετο ένα θέατρον» και η είσοδος στοίχιζε έναν παρά.⁷

Με τη θεατρική ζωή της Σμύρνης συνδέεται και μια από τις μεγαλύτερες σφαγές του ελληνικού πληθυσμού της πόλης, που έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «ρεμπελό της Σμύρνης». Στις 4 Μαρτίου του 1797 ο θίασος σχοινοβατών και παντομίμας του Βενετσιάνου Φρασκάρα έδινε παράσταση σε τσίρκο που είχε σπηθεί στην περιοχή Κοπριές.⁸

Όπως περιγράφει ο Χ. Σολομωνίδης στο έργο του Το Θέατρο στη Σμύρνη (1657-1922): «Μερικοί τζαμπατζήδες Ζακυνθινοί και Κεφαλλινοί ναύτες, Ενετοί υπόκοοι, θέλποσαν να υπερπιδήσουν το ξύλινο περίφραγμα του τσίρκου και να μπουν μέσα, χωρίς να πληρώσουν. Εμποδίστηκαν όμως από τους Γενίτσαρους φύλακες. Ένας από τους διωχθέντες Ζακυνθινούς, ονόματι Πανάς, επιστρέφει σε λίγο και σκοτώνει το Γενίτσαρο φρουρό, που τον είχε διώξει. Στο άκουσμα των πυροβολισμών δημιουργήθηκε πανικός κι' η παρά-

3. *Mémoires du chevalier d' Arvieux*. Paris, 1735, σσ. 123-127. Βλ. επίσης Άννα Ταμπάκη, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις: 18ος-19ος αι.*: Μία συγκριτική προσέγγιση. 2η έκδ. Αθήνα: Ergo, 2020, σ. 19 και της ιδίας, *Το νεοελληνικό θέατρο: 18ος-19ος αι.*: Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Δίαυλος, 2005, σ. 124.

4. Άννα Ταμπάκη, *Το νεοελληνικό θέατρο 18ος-19ος αι.*, ό.π., σ. 125.

5. Χρήστος Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη: 1637-1922*. Αθήνα, 1954, σσ. 22-23.

6. Ό.π., σ. 33.

7. *Εφημερίς*, 17 Απρ. 1797, σ. 357 (Άννα Ταμπάκη, ό.π., σ. 126).

8. Χ. Σολομωνίδης, ό.π., σ. 26.

σταση διεκόπη. Την άλλη μέρα οι Τούρκοι zήτησαν από τον Πρόξενο της Ενετίας Λουκά Χορτάτζη να τους παραδώσει το φονέα. Μα επειδή εκείνος αρνήθηκε, οι Τούρκοι φανατίστηκαν και κατέβηκαν στο Φραγκομαχαλά, όπου ήταν το Βενετσιάνικο Προξενείο. Εκεί άρχισαν να σφάζουν τους Έλληνες, να λεηλατούν τα καταστήματα, ν' αιμάζουν τις γυναίκες και στο τέλος να βάζουν φωτιά στην χριστιανική συνοικία. Η σφαγή και η πυρπόληση θα συνεχιζόταν, αν ένα ρωσικό καράβι, που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Σμύρνης, δεν έρριχνε για εκφοβισμό των Τούρκων δύο κανονιές.⁹ Ο Κ. Οικονόμου ανεβάζει τον αριθμό των σφαγέντων σε 6000.¹⁰ Θύμα της καταστροφής υπήρξε σύμφωνα με τον Χ. Σολομωνίδην και το πρώτο θέατρο της Σμύρνης, το οποίο είχαν κτίσει ερασιτέχνες στον Φραγκομαχαλά.¹¹

Αυτή είναι η δεύτερη μεγάλη σφαγή του ελληνικού πληθυσμού της Σμύρνης μετά το 1770, όταν μετά τη ναυμαχία του Τσεσμέ φανατικοί μουσουλμάνοι σφαγίασαν 1.500 Έλληνες, για να ακολουθήσει και ο τρίτος διωγμός, ο φοβερότερος, το 1821, αμέσως μετά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, που θα επιφέρει σοβαρό πλήγμα στην σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα.

Στο διάστημα των δύσκολων αυτών χρόνων εντοπίζονται μόνο γαλλικές και ιταλικές παραστάσεις ευρωπαίων ερασιτεχνών με έργα κυρίως του Μολιέρου, του Γκολντόνι και του Σκριμπ, ενώ το 1825 παίζεται και ο «Αρταξέρξης» του Μεταστάσιου μεταφρασμένος στα ελληνικά.¹²

Από τη δεκαετία του 1840, όταν η πόλη αποκτά το πρώτο μεγάλο θέατρό της, το θέατρο «Ευτέρπη» (1841), 300 θέσεων με δύο σειρές θεωρείων, αρχίζουν να επισκέπτονται τη Σμύρνη συστηματικά γαλλικοί και ιταλικοί μελοδραματικοί θίασοι. Έτσι το θεατρόφιλο κοινό έχει πλέον την ευκαιρία να παρακολουθήσει παραστάσεις επαγγελματικών θιάσων και να απολαύσει μεγάλα ονόματα του ευρωπαϊκού λυρικού θεάτρου.¹³ Στη σκηνή του θεάτρου «Ευτέρπη» θα λάμψει και η περίφημη Ιταλίδα τραγωδός Αδελαΐδα Ριστόρι κατά την πρώτη περιοδεία της στην Ανατολή το 1865.

Η σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα, από το 1828 και μετά, απομακρυνόμενη από τα εφιαλτικά γεγονότα του 1821, βρίσκει πάλι τη γαλήνη και τους ρυθμούς ανάπτυξης της. Με την επανεγκατάσταση στη γενέθλια γη προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, παραπρείται δημογραφική άνοδος του ελληνορθόδοξου στοιχείου, που συμπίπει με τη γενικότερη αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της πόλης. Κίνητρο η εκμετάλλευση των ευκαιριών που προσφέρει η αναγεννώμενη οικονομική

9. Ο.π., σσ. 28-30.

10. Ο.π., σ. 26.

11. Ο.π., σσ. 28-30.

12. Ο.π., σσ. 47-53.

13. Ο.π., σσ. 55-56.

ζωή. Οι Έλληνες παίρνουν ξανά στα χέρια τους το εμπόριο και ανασυγκροτούνται, όπως αποδεικνύει ο αριθμός των ελληνικών σχολείων¹⁴ της περιοχής και η έκδοση ελληνικών εντύπων (εφημερίδων και περιοδικών).¹⁵

Το ελληνικό θέατρο θα κάνει τότε την εμφάνισή του στα πλαίσια των πνευματικών και πολιτιστικών αναζητήσεων της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας, απόρροια της οικονομικής της ευημερίας. Η πρώτη ελληνική παράσταση δίνεται στις 3 Φεβρ. 1845, στο θέατρο «Ευτέρη», από ερασιτέχνες, με την ιταλική κωμωδία ο «Μανιώδης» που είχε μεταφράσει και εκδόσει ο Χ. Μιχαλόπουλος στη Σμύρνη το 1836 και ακολούθει τον ίδιο μήνα η παράσταση της «Βαβυλωνίας» του Δημ. Βυζάντιου που είχε εκδοθεί στη Σμύρνη το 1841 και 1843.¹⁶

Η έκδοση του Χάττι-Χουμαγιούν (1856) και οι Εθνικοί Κανονισμοί (1860-1862), αναγνωρίζοντας στους χριστιανούς πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα, θα εξασφαλίσουν ελευθερία δράσης στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Μ. Αίας που, πέρα από τον οικονομικό, θα δώσουν λαμπρούς καρπούς στον κοινωνικό και πνευματικό τομέα.

Κάτω από τις ευνοϊκές αυτές συνθήκες, από το β' μισό του 19ου αι. μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, η σμυρναϊκή ελληνική κοινότητα θα φθάσει στο απόγειο της ακμής της. Μαζί με αυτή και το ελληνικό θέατρο, βοηθούμενο από τρεις παράγοντες: α) τους περιοδεύοντες θιάσους από την Ελλάδα, β) τους ντόπιους ελληνικούς επαγγελματικούς και ερασιτεχνικούς θιάσους και γ) τους λόγιους της Σμύρνης, λογοτέχνες, δημοσιογράφους και εκπαιδευτικούς.

Στη Σμύρνη, το ελληνικό στοιχείο, που μέχρι τότε παρακολουθούσε τις ξένες παραστάσεις, επιθυμούσε διακαώς να αποκτήσει θέατρο ελληνικό. Έτσι από την αρχή αγκάλιασε τους περιοδεύοντες θιάσους, περιέβαλε με αγάπη τους Έλληνες ηθοποιούς και στήριξε με θέρμη την ελληνική σκηνή ως έκφραση πολιτισμού, ως μέσο τόνωσης της εθνικής συνέδησης και διάδοσης της ελληνικής γλώσσας.

Ο πρώτος περιοδεύων θίασος που επισκέπτεται τη Σμύρνη τον Ιαν. του 1866 είναι ο θίασος του Ιωάννη Μαρκεσίνη στον οποίο από τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς θα προστεθεί ο Διον. Ταβουλάρης ο μετέπειτα ιδρυτής του θιάσου «Μένανδρος».¹⁷

14. Χ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*. Αθήνα, 1961. Βλ. επίσης Χρίστος Σολδάτος, *Η εκπαίδευση και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας: 1800-1922*. Αθήνα: Γρηγόρης, 1991.

15. Χ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη: 1821-1922*. Αθήνα, 1959.

16. Του ιδίου. *Το θέατρο στη Σμύρνη* ό.π., σσ. 58-59.

17. Θ. Χατζηπανταζής, Από τον Νειλόν μέχρι του Δουνάβεως: Το χρονικό ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου. Τόμ. Α. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σσ. 576-57.

Λόγω της θερμής υποδοχής του από το εκεί θεατρόφιλο κοινό ο Ταβουλάρης θα επαναλάβει την επίσκεψη και την παραμονή του στην πόλη επί πολλά χρόνια και για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πάντοτε με πολυπρόσωπο και καλά καταρτισμένο δυναμικό και με πλούσιο δραματολόγιο (1866, 1867, 1869, 1872, 1874-75, 1878-79, 1884, 1887, 1888, 1891, 1895, 1898, 1906). Το παράδειγμά του ακολουθεί ο δεύτερος μεγάλος ηθοποιός του 19ου αι., ο Δημοσθένης Αλεξιάδης που αφήνει και αυτός άριστες εντυπώσεις (1869, 1872-73, 1875-76, 1881-82, 1888, 1889).

Η Σμύρνη θα περιληφθεί στο δρομολόγιο των περιοδειών και άλλων θιάσων: του Μιχαήλ Αρνιωτάκη (1884, 1886), του Νικόλαου Λεκατού (1884, 1906) και της μεγάλης Κ/πολίτισσας ηθοποιού Αικ. Βερώνη που θα δημιουργήσει στη Σμύρνη ένα σημαντικό μέρος της λαμπρής θεατρικής της καριέρας (1889, 1894, 1895, 1896, 1899, 1904, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911 και το 1912 με το «Σύνδεσμο Ελλήνων Ηθοποιών»).

Η τακτική αυτή θα συνεχιστεί μέχρι τη μεγάλη καταστροφή, με μόνη διακοπή το 1897 λόγω του ελληνοτουρκικού πολέμου. Ελληνικοί θίασοι πρόζας που απαντώνται στη Σμύρνη είναι χρονολογικά οι ακόλουθοι: Θίασος Νικ. Καρδοβίλλη (1891, 1894, 1901, 1902, 1907, 1909), Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου (1895, 1904, 1905, 1908, 1910), Ευάγγελου Παντόπουλου (1891, 1908), Δημητρίου Κοτοπούλη (1899, 1900, 1903, 1904, 1906), η «Νέα Σκηνή» Κων/νου Χροστομάνου (1902, 1903), Περικλή Χριστοφορίδη (1903), Ευτύχιου Βονασέρα (1903), Θωμά Οικονόμου (1907 και 1910 με το θίασο της Κυβέλης), Αναστ. και Ελένης Απέργη (1907, 1909, 1910, 1911), Ελεωνόρας Λοράνδου (1908), Κυβέλης Αδριανού (1909, 1910, 1911, 1912, 1914, 1919, 1920), Μαρίκας Κοτοπούλη – Τηλέμαχου Λεπενιώτη (1910), Νίκα – Φυροτ (1910, 1914), ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Ηθοποιών» (1911), ο θίασος Ζαχαρία Μέρτικα (1914-1920), Σωτηρίας Ιατρίδου (1920), η Εταιρία του Ελληνικού Θεάτρου (1920) ο θίασος των αδελφών Νέζερ (1922) καθώς και οι άλλοι, ελάσσονες.¹⁸

Το ρεπερτόριο των θεάτρων της Σμύρνης χαρακτηρίζεται από τεράστια ποικιλία: από τις σκηνές τους παρελαύνει εκτενής αριθμός έργων των μεγάλων κλασικών (Σαιξιππρ, Μολιέρος, Γκαίτε, Σίλλερ, Γκολντιόνι κ.ά.), του ευρωπαϊκού νεοκλασικισμού (Αλφιέρι, Μόντι Μεταστάσιο κ.ά.), διασκευές μυθιστορηματικών δραμάτων που ήταν του συρμού στα τέλη του 19ου αιώνα (π.χ. Αι δύο ορφαναί, Οι δύο λλοχίαι,

18. X. Σολομωνίδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη ό.π. Βλ. επίσης Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη: Μία συνοπτική παρουσίαση».* Στον τόμο: *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα.* Αθήνα: Πολύτροπον, 2006, σσ. 186-187.

Η μοσχομάγκα την Παρισίων κλπ.), αλλά και ελληνικά έργα του διαφωτισμού ή του ρομαντισμού (Μήδεια του Ζαμπελίου, Γαλάτεια του Σπ. Βασιλειάδη, κλπ.), χωρίς βεβαίως να λείπουν και οι πολύπρακτες κωμωδίες των Άγγελου Βλάχου, Νικ. Ζάνου, Χ. Αννίνου (π.χ. *Βαβυλωνία* του Δημ. Βυζάντιου κ.ά.) αλλά και πολλές μονόπρακτες, απαραίτητες για το κλείσιμο κάθε παράστασης, κατά τη συνήθεια της εποχής. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε την προτίμηση των ερασιτεχνών στην ελληνική δραματουργία και την εύλογη τάση να προτιμάται το ανέβασμα έργων πατριωτικού περιεχομένου σε περιόδους εθνικής έντασης με εμψυχωτικό χαρακτήρα όπως: το 1908 «Ο ήρωας της Μακεδονίας», «Ο Παύλος Μελάς», «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης», το 1909 «Η πτώσις του Γιλδίζ», «Οι λύκοι της Μακεδονίας», ενώ Φεβρ. του 1919 μετά την ανακωχή του Μούδρου και λίγο πριν την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Πατριωτικός Θίασος των Βάσου Αργυροπούλου και Βιργινίας Δελενάρδου ανεβάζει το έργο του Παύλου Νιρβάνα «Προ παντός η πατρίς», με τεράστια επιτυχία.¹⁹

Πέρα όμως από το «εισαγόμενο» αυτό ρεπερτόριο της Σμύρνης διαθέτει δικό της πνευματικό δυναμικό, που από τη μετεπαναστατική κιόλας περίοδο θα καλλιεργήσει τη θεατρική λογοτεχνία, στην αρχή με μεταφράσεις και αργότερα με πρωτότυπα έργα και νέες διασκευές.

Μια γενική θεώρηση της θεατρικής εκδοτικής παραγωγής στη Σμύρνη τον αιώνα αυτό, μιας επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, έναντι της πρωτότυπης δραματουργίας, υπερτερούν αριθμητικά οι μεταφράσεις, φυσιολογικός πνευματικός καρπός μιας ευκατάστατης κοινωνίας στραμμένης προς τη Δύση για λόγους επαγγελματικούς και αναψυχής, αλλά και αποτέλεσμα των συναναστροφών της με μέλη των ξένων παροικιών, κυρίως Γάλλους και Ιταλούς, στο πλαίσιο οικονομικών συνεργασιών και κοινωνικότητας.

Κύρια θεωρείται λοιπόν των λογίων της Σμύρνης στη μετακένωση της κλασικίζουσας δραματουργίας στην ελληνόφωνη Ανατολή, έργων του Μολιέρου («Ταρτούφος», «Μισάνθρωπος» και «Φιλάργυρος») που μεταφράζονται από τον Σμυρνιό λόγιο Ιωάννη Ισιδωρίδην Σκυλίτσην, επίσης έργων του Ρακίνα (όπως είναι η «Ιφιγένεια εν Αυλίδι») και του Βολταίρου («Οιδίπους εν Θήβαις», και «Ζαΐρα»).

Ο «Ορέστης» του Αλφιέρι και ο «Ρουζιέρος» του Μεταστάσιου που μεταφράζεται από τον Σμυρνιό Κωνσταντίνο Αμπρά (Σμύρνη, 1838), καθώς και έργων του ευρωπαϊκού ρομαντισμού (Ουγκώ, Σίλλερ, Σαίξπηρ) για να μνημονεύσουμε τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής δραματουργίας.²⁰

19. X. Σολομωνίδης, ὥ.π. Βλ. επίσης X. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, ὥ.π., σσ. 189-190.

20. X. Σταματοπούλου – Βασιλάκου «Σμυρναϊκή δραματουργία». Στον τόμο: *To θέατρο στην καθημάς Ανατολής: Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη*, ὥ.π., σσ. 224-226.

Η πρώτη μνεία πρωτότυπης δραματουργικής συγγραφής τοποθετείται στα 1833 με τη δημοσίευση της πεντάπρακτης τραγωδίας «Ο Θάνατος του Έκτορος» του Αργύριου Καράβα. Το έργο ξανατυπώνεται στη Σμύρνη το 1849 με τίτλο «Η εκδίκηση του Αχιλλέως». Εμπνευσμένο από την Ιλιάδα του Ομήρου, όπως φανερώνει και ο τίτλος του, το έργο ανήκει στην κατηγορία των αρχαιόθεμων έργων του 19ου αιώνα με πατριωτικοδιδακτική στόχευση.²¹ Δεύτερος που πειραματίζεται στην πρωτότυπη δραματουργία είναι ο νεαρός Ξενοφών Ραφόπουλος ή Ραφτόπουλος ο οποίος στο σύντομο πέρασμά του από τη ζωή συνέγραψε τρία έμμετρα θεατρόμορφα έργα βουκολικού περιεχομένου («Αρετή και Μόσχος», «Ειδύλλιον», «Χελιδόνες»), επίσης ποιήματα που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά της εποχής και ένα μυθιστόρημα «Το φρικτόν λάθος», που αργότερα θα διασκευαστεί σε θεατρικό έργο.²²

Τρίτος στη σειρά είναι ο Ευαγγελινός Μισαπλίδης, δημοσιογράφος από τα Κούλα της μικρασιατικής Μαγνησίας που τυπώνει το 1845 στο τυπογραφείο της Αμάλθειας την πεντάπρακτη κωμωδία του «Ο ερωτομανής Χατζη-Ασλάνης, πρώς της Καραμανίας». Θέμα του η διακωμώδηση του πλικιωμένου Χατζή-Ασλάνη, μεγαλέμπορου στη Σμύρνη, αλλά άξεστου επαρχιώτη, που μπλέκεται στον έρωτα με πολύ νεότερή του γυναίκα, για να γίνει στο τέλος αντικείμενο εξαπάτησης και χλευασμού. Σατιρίζεται έτοι ένας ακόμη τύπος εξπνταβελώνη, παράλληλα με τα σμυρναϊκά ελευθερία ήθη, τη σοφολογία της εκπαιδευτικής παράδοσης της περιοχής, ενώ προσφέρονται επίσης πλούσια δείγματα γλωσσικής σάπιρας, μέσα από την ποικιλία των διαλέκτων που χρησιμοποιούν οι ήρωες.²³

Το 1851 εκδίδεται από τον Σμυρνιό Σάββα Σαυριάκο, το έμμετρο πεντά-πρακτο «Ο Θάνατος του Ιπσού» με το χαρακτηρισμό «σοσιαλιστική τραγωδία». Το έργο φαίνεται ότι προκάλεσε αντιδράσεις, γι' αυτό κατασχέθηκε και αποσύρθηκε από τα βιβλιοπωλεία.²⁴

Σε γενικές γραμμές οι Σμυρνιοί συγγραφείς κατάθεσαν τη συμβολή τους σε όλα τα είδη του θεατρικού λόγου του 19ου αιώνα. Όσον αφορά την κατηγορία των έργων που παρέπεμπαν στο ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν εκεί εντάσσονται τη τραγωδία ο «Αριστόδημος» του Κωνσταντίνου Ιεροκλή, «Η έξωσις των Πεισιστραπιδών» του Λουκά Νικολαΐδη και η «Ανδρόκλεια» του Αιμίλιου Λόρενς.²⁵ Στον κύκλο της βυζαντινής θεματολογίας επενδεδυμένα με τον ανάλογο ρομαντικό μανδύα, ανή-

21. Ο.π., σσ. 226-229.

22. Ο.π., σσ. 229-231.

23. Ο.π., σσ. 231-232.

24. Ο.π., σσ. 233.

25. Ο.π., σσ. 234-238.

κουν το δράμα «Κώνστας ο αδελφοκτόνος» του δημοσιογράφου και λόγιου Μηνά Χαμουδόπουλου, «ο Λάσκαρις» του Φραγκίσκου Δελαγραμμάτικα και η «Αυτοκράτειρα Σοφία» του Αιμίλιου Λόρενς.²⁶

Στο ίδιο κλίμα του ρομαντισμού εντάσσονται και δύο ακόμη έργα με θεματολογία από την Ενετοκρατία: «Ιωάννης ο Καταλάνος» του Μαρίνου Κουτούβαλη και η θεατρική διασκευή του έπους «Χίος δούλη» του Θεόδωρου Ορφανίδη από τον Δημήτριο Βαρδόπουλο (Σμύρνη 1873).²⁷

Στην κατηγορία των περιπτειωδών μυθιστορηματικών δραμάτων που γνώρισαν άνθηση στη θεατρική σκηνή στο β' μισό του 19ου αιώνα ανήκουν «Ο μέγας Πέτρος» (1875) του Ν. Φλαμπουριάδη, «Η ορφανή της Σμύρνης» του Γεώργιου Υπερίδη και η «Δάφνη» του Μαρίνου Κουτούβαλη.²⁸

Πέρα από την προσπάθεια συγκρότησης εθνικής δραματουργίας η οποία, ακολουθώντας είτε την κληρονομιά του Διαφωτισμού, είτε τις επιταγές του ρομαντισμού, αποτελεί το κυρίαρχο zπιούμενο της ελληνικής διανόσης σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ειδικότερα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και στο οποίο, όπως είδαμε, ανταποκρίνονται οι Σμυρνιοί λόγιοι με τη δραματουργική τους γραφή, η σμυρναϊκή δραματουργία εμπλουτίζεται και με μία σειρά ανάλαφρων έργων, πολύπρακτων και μονόπρακτων κωμωδιών και κωμειδυλλίων, απόρροια της φιλοπαίγμονος διάθεσης μιας καλοζωϊσμένης και κοσμοπολίτικης κοινωνίας.

Εποι, εκτός από τον «Ερωτομανή Χατζή-Ασλάνη» που μόλις μνημονεύσαμε, γράφονται οι κωμωδίες: «Αι ζωηράι κοκκόναι της Σμύρνης», «Επί του πλοίου» του Γ. Υπερίδη, «Ιωάννης ο ανόντος σώμαλης», «Ο καλός γαμβρός», «Ο κόντε Πανάδας», «Οι λιμοκοντόροι της Σμύρνης», τα κωμειδύλλια «Οι έρωτες της Νίνας», «Ο εξακουστός μπαρμπέρης», η «Μιράνδα» του Ανδρέα Καβαφάκη κ.ά.²⁹

Στη Σμύρνη, πέρα από το θέατρο πρόζας, γνωρίζει πιέρες δόξας και το ελληνικό μελόδραμα. Η ελληνική μεγαλοαστική τάξη με τη συνεχή μετάκληση ξένων λυρικών θιάσων είχε εξοικειωθεί με το θεατρικό αυτό είδος, που μεσουρανούσε τότε στην Ευρώπη και επιζητούσε με λαχτάρα τη δημιουργία ελληνικού μελοδράματος. Έτσι οι ελληνικοί μελοδραματικοί θίασοι (Οδικός Θίασος με επικεφαλής το βαρύτονο Ροδόπουλο 1886 και ο θίασος του Διον. Λαυράγκα 1905, 1908, 1911) που επισκέπτονται τη Σμύρνη, βρίσκουν την αμέριστη συμπαράσταση του ειδικού αυτού κοινού. Παίζονται όλα τα γνωστά μελοδράματα («Τραβιάτα», «Φάουστ», «Αΐντα», «Τροβατό-

26. Ο.π., σσ. 244-249.

27. Ο.π., σσ. 250-252.

28. Ο.π., σσ. 253-259.

29. Ο.π., σσ. 265-279.

ρε», «Ριγκολέτο» κ.ά.) καθώς και ελληνικά μουσικά έργα με πρώτο τον «Υποψήφιο βουλευτή» του Σπ. Ξύνδα. Στη συνέχεια το μελόδραμα θα δώσει τη θέση του στην οπερέττα που ανθεί από το 1909-1922 (θίασοι μελοδραματίων Ιω. Παπαϊωάννου 1909, 1910, 1912, 1920, με πρωταγωνίστρια τη Μελπομένη Κολυβά, Ελληνικής Οπερέττας το 1911 με τους Σωσώ Κανδύλη, Νίκο Αφεντάκη και Ι. Πρινέα, Οπερέττας Γεωρ. Λαγκαδά το 1912 και Οπερέττας Έλλης Αφεντάκη 1919, 1920, 1922).³⁰

Παράλληλα εμφανίζεται ένα νέο μουσικό θέατρο, που στηριζόμενο στο ευρύ κοινό θα γνωρίσει στη Σμύρνη μεγάλη επιτυχία. Το 1908 με την εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων και την κατάργηση της χαμιτικής λογοκρισίας, παραπρέπειται ένα θεατρικό ξέσπασμα που επέτρεψε το ανέβασμα έργων που μέχρι τότε ήταν απαγορευμένα από τις τουρκικές αρχές. Μέσα στο κλίμα αυτό της φιλελευθεροποίησης και της πρόοκαιρης όπως αποδείχτηκε προοδευτικότητας, αναπτύχθηκε η σμυρναϊκή επιθεώρηση με οσπιρικό κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο. Η πρώτη γνωστή σμυρναϊκή επιθεώρηση είναι τα «Πανιώνια» του 1909 κείμενα του δημοσιογράφου Ευάγγελου Παντελίδη. Θα ακολουθήσουν οι επιθεωρήσεις «Κορδελιώτισσες Κούκλες», ο «Σμυρνέϊκός Παπαγάλος», το «Έγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Σμύρνης» (1917), τα «Σμυρνέϊκά γέλια» του Λαίλιου Καρακάση. Ήτοι αρχίζει μία περίοδος ακμής της σμυρναϊκής επιθεώρησης, με διακεκριμένους επιθεωρησιογράφους τους Ευαγ. Παντελίδη, Χρ. Παπαζαφειρόπουλο, Σύλβιο, Λαίλιο Καρακάση, Ανδρέα Κουτούβαλη, Σταύρο Κουκουτσάκη, Θεοδόση Δανιηλίδη, Γιάννη Αναστασιάδη, Νέστορα Λάσκαρη κ.ά. Τα έργα της σμυρναϊκής επιθεώρησης παίζονται από περιοδεύοντες θιάσους που τα μεταφέρουν και στην αθηναϊκή σκηνή, κυρίως όμως από τους ντόπιους θιάσους. Στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με τον αποκλεισμό της Σμύρνης από τους Συμμάχους και την έλλειψη κάθε επικοινωνίας με την Ελλάδα και την Ευρώπη άνθησε το καθαρά σμυρνέϊκο θέατρο με δεκάδες επιθεωρήσεις Σμυρνιών συγγραφέων που παίχτηκαν από ντόπιους θιάσους (όπως: ο Καλλιτεχνικός Θίασος Σμύρνης (1917-1919) που αποδείχτηκε ο ανώτερος από κάθε άλλον στο είδος του, ο «Πατριωτικός Θίασος» Βιργίνιας Δελενάρδου και Βάσου Αργυρόπουλου (1919), ο Θίασος Β. Αργυρόπουλου (1920), ο Σμυρναϊκός Μουσικός Θίασος (1920), το Ελληνοϊταλορωσικό Μελόδραμα (1920), ο Θίασος Εθνικής Ελληνικής Σκηνής (1920) και αυτός της Αλεξάνδρας Καλλινέα (1920-1922)).³¹

Εδώ με την ευκαιρία, πρέπει να τονιστεί ότι παράλληλα με τους επαγγελματικούς θιάσους, περιοδεύοντες και ντόπιους, πρόγρας ή μουσικού θεάτρου, τη θεατρική ζωή

30. X. Σολομωνίδης, *To θέατρο στη Σμύρνη*, δ.π. Βλ. επίσης X. Σταματοπούλου-Βασιλάκου «Το ελληνικό θέατρο στη Σμύρνη: Μία συνοπτική παρουσίαση», δ.π., σ. 187.

31. X. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *To θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή*, δ.π., σ. 296.

στη Σμύρνη εμπλουτίζει και η ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα. Οι ποικιλώνυμες συσσωματώσεις της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας, που εμφανίζονται πολυπλοθείς από το 1860 και μετά, θα περιλάβουν στις δραστηριότητές τους τη διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων, είτε ως μέσο εξασφάλισης πόρων για την εξυπηρέτηση των σκοπών τους (κοινωνικών, φιλεκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών κ.ά.), είτε για να εντρυφήσουν στη θεατρική τέχνη, μέσα στα πλαίσια της γενικότερης κίνησης για την πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού. Ο κοινωνικός αυτός χώρος όπου δραστηριοποιούνται συνήθως νεαρά δυναμικά άτομα που αργότερα θα διακριθούν στις επιστήμες, στις τέχνες, στα γράμματα και στο εμπόριο, αλλά και επιφανή μέλη της σμυρναϊκής κοινωνίας, ήδη επαγγελματικά και κοινωνικά καταξιωμένα, θα εκθρέψει θεατρικούς συγγραφείς και πιθοποιούς που θα εξελιχθούν σε επαγγελματίες.

Οι ερασιτεχνικές παραστάσεις δίνονται είτε από μέλη των διαφόρων αυτών συλλογικών οργάνων, είτε συστήνονται ανεξάρτητοι φιλοδραματικοί σύλλογοι για να υπηρετήσουν το θέατρο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα μέλη του Αναγνωστηρίου Σμύρνης «Ομόνοια» (1869), ο Φιλοδραματικός Όμιλος Σμύρνης (1870), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος Σμύρνης (1877), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Αισχύλος» (1894, 1897, 1906), ο Ερασιτεχνικός Θίασος «Απόλλων» (1903), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Θέσπις» (1905), ο Ερασιτεχνικός Θεατρικός Σύλλογος «Σαΐξπρ» (1909), ο Σμυρναϊκός Φιλοδραματικός Σύλλογος Ερασιτεχνών (1910), ο Ερασιτεχνικός Θίασος από Έλληνες, Γάλλους, Άγγλους, Ιταλούς και Εβραίους Σμυρνιούς (1915), η ομάδα Σμυρναίων συγγραφέων και ερασιτεχνών (1917), ο Ερασιτεχνικός Όμιλος της Καραντίνας (1919) και ο Όμιλος Φιλοτέχνων Σμύρνης (1919).³²

Στον κύκλο της ερασιτεχνικής δράσης εντάσσεται και η σχολική θεατρική δραστηριότητα με προεξέχοντες τους μαθητές της Ευαγγελικής Σχολής, που μετέχουν στην κίνηση για την αναβίωση του αρχαίου δράματος παίζοντας «Οιδίποδα Τύραννο» σε μετάφραση Ν. Κοντόπουλου (1870) και «Μήδεια» στο πρωτότυπο (1898),³³ καθώς και οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου Σμύρνης που δίνουν παραστάσεις στο τέλος της σχολικής χρονιάς υπό την καθοδήγηση της φωτισμένης παιδαγωγού και λογίας Σαπφούς Λεοντιάδος.³⁴

Όλη αυτή η τεράστια θεατρική δραστηριότητα είχε ανάγκη και τους κατάλληλους χώρους για να αναπτυχθεί. Ήτοι μετά το θέατρο «Ευτέρπη», το πρώτο μεγάλο θέατρο της Σμύρνης, που ήδη μνημονεύσαμε, ακολουθούν το 1862 το θέατρο Καμεράνο ή

32. Χ. Σολομωνίδης, ό.π. και Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., σσ. 188-189.

33. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ό.π., σ. 189.

34. Ό.π., σσ. 292-295.

Θέατρο Σμύρνης, που καταστρέφεται από πυρκαγιά το 1884, τα θερινά θέατρα «Αλάμπρα», «Ελδοράδο», που αργότερα μετονομάζεται σε «Απόλλων», το «Κονκόρδια» που το 1886 διαρρυθμίζεται σε χειμερινό και το θέατρο της Προκυμαίας, το κατόπιν θέατρο «Παρθενών». Το 1894 ανεγείρεται το θέατρο «Σπόρτιγκ Κλαμπ» στη θέση του παλαιότερου θεάτρου «Ολύμπια», ευρωπαϊκών προδιαγραφών με 600 θέσεις, που το 1920 μετονομάζεται σε θέατρο «Κυβέλης» προς τιμή της μεγάλης πηθοποιού και αποτελεί τον πυρήνα της θεατρικής ζωής μέχρι την καταστροφήν. Παράλληλα με τα θέατρα, παραστάσεις δίνονται και σε καφενεία (π.χ. καφενείο «Κιβωτός»). Δύο από αυτά μετετράπησαν σε θέατρα, το καφενείο του Λουκά (θέατρο Λουκά ή θέατρο Σμύρνης) και το καφενείο Μπέλλα-Βίστα (θέατρο «Παράδεισος»). Την αυγή του 20ού αιώνα κτίζεται το Θέατρο Χαβούζας (1900) στο Μπουρνόβα, ενώ μικρά θέατρα, συνήθως θερινά ξεπροβάλλουν σε διάφορα πρόαστια και συνοικίες της πόλης, όπου φιλοξενούνται συνήθως δευτερεύοντες θίασοι (στο Κορδελιό, στο Μπουτζά, στο Γκιοζ Τεπέ, στην Τερψιθέα, στη συνοικία της Ευαγγελίστριας και στη συνοικία Ταμπάχανα του Αγ. Δημητρίου). Εκτός από το «Σπόρτιγκ Κλαμπ» η θεατρική ζωή στη Σμύρνη εξυπρετείται επίσης από τα θέατρα «Γκαϊϋ», που κτίζεται το 1909 και αργότερα μεταβαπτίζεται σε «Ιρίδα» και από το πολυτελές θέατρο «Σμύρνης» το 1911, με το οποίο η Σμύρνη αποκτά ένα από τα ωραιότερα και κομψότερα θέατρα των Βαλκανίων και της Ανατολής, καθώς επίσης από το θερινό θέατρο «Σπλέντιτ» και το θέατρο «Κραίμερ».³⁵

Η μακροχρόνια παρουσία τόσο του ξένου θεάτρου όσο και του ελληνικού ήταν φυσικό να δημιουργήσει ένα ευρύ καλλιεργημένο κοινό που αποτέλεσε το φυτώριο, μέσα από το οποίο ξεπήδησαν νέοι θεράποντες της θεατρικής τέχνης. Έτσι η Σμύρνη μπόλιασε την ελληνική σκηνή με νέους πηθοποιούς που τίμησαν το όνομα του καλλιτέχνη πρώτα στην πατρίδα τους και αργότερα στην Ελλάδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους μεγάλους πηθοποιούς Μήτσο Μυράτ (1878-1964), Κυβέλη Αδριανού (1887-1978) και Γιώργο Γλυνό (1895-1966) αλλά και τους Νίκ. Πεζόδρομο, Βασ. Αργυρόπουλο, Αλεξάνδρα Καλλινέα, Μάριο Παλαιολόγο, Αντ. Τζινιόλη, Βασ. Δενδρινού, Στάσια Αμπρά, Ιω. Στυλιανόπουλο, Ζαζά Μπριλλάντη, Χρισ. Χειμάρα κ.ά.³⁶

Από το 1919 και ως το 1922, Σμυρνιοί πηθοποιοί συμμετείχαν επίσης στους στρατιωτικούς λεγόμενους θιάσους που ακολουθούσαν τα ελληνικά στρατεύματα στο μέτωπο, φροντίζοντας για την εμψύχωση των στρατιωτών. Στο μέτωπο της Μικρασίας πολεμούσαν και έδιναν παραστάσεις, ο Γλυνός, Ιωάννης Αυλωνίτης, Ηλίας Βεργόπουλος, Μαυρόπουλος, Μουσούρης, ο Γεώργιος Σαραντίδης, ο Σημηριώτης, ο

35. X. Σολομωνίδης, ο.π. Βλ. επίσης X. Σταματοπούλου-Βασιλάκου ο.π., σσ. 190-192.

36. X. Σολομωνίδης ο.π., σσ. 265-296. Βλ. επίσης X. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ο.π., σ. 187.

Μαυρέας, ο Νίκος Περδίκης, ο Δημ. Σιμόπουλος, ο Στέφανος Καλουτάς κ.ά. αλλά και γυναίκες πθοποιοί, όπως η Αθηνά Λοράνδου, η Κατίνα Καλουτά, η Αθηνά Σημπριώτου, η Αγγελική Ζερβίδου, η Αλέκα Νικολάου.³⁷

Στο μοιραίο για την τύχη της Σμύρνης 1922 εντοπίζονται να δίνουν παραστάσεις: ο θίασος οπερέττας της Έλλης Αφεντάκη που αφού δώσει δέκα μόνο παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη. Στις 26 Μαρτίου φθάνει ο ιταλικός θίασος της Οδέππης Μαριόν που δίνει με επιτυχία παραστάσεις, με οπερέττες του Λέχαρ, καθώς και το μελόδραμα «Μαντάμ Μπατερφλάϊ». Και αυτός μετά από 15 παραστάσεις αναχωρεί για τη Θεσσαλονίκη.

Το Πάσχα φθάνει ο θίασος των αδελφών Νέζερ, K/vos και Μαρίκα τα «Νεζεράκια». Πρόκειται για πολυπρόσωπο (25) μουσικό θίασο που αρχίζει να δίνει παραστάσεις στο θέατρο «Κυβέλης», με επιθεωρήσεις και κωμωδίες μετ' ασμάτων. Το θέατρο γεμίζει καθημερινά με πολίτες και αξιωματικούς που έρχονται να δουν τον «Βαπτιστικό», το «Σινεμά καμπαρέ» του Πολύβιου Δημητρακόπουλου, «Τα σκαπανάκια» και άλλες γνωστές επιθεωρήσεις της εποχής.³⁸

Ο τελευταίος ελληνικός θίασος που πηγαίνει στη Σμύρνη είναι ο μουσικός θίασος του Ζαχαρία Μέρτικα που έρχεται τον Ιούνιο 1922 και μένει ώς την μικρασιατική καταστροφή και ο ιταλικός μελοδραματικός θίασος του Σερνέλα πενίντα αιώνων με λυρικούς καλλιτέχνες μεγάλης αξίας, όπως ο ιταλός τενόρος Del Ry και η φημισμένη υψίφωνος Σαρατζάνη. Οι παραστάσεις δίνονται στο θέατρο «Κυβέλης» όμως πλέον το κοινό είναι αραιό. Το ρεπερτόριο του περιλαμβάνει «Τόσκα», «Αΐντα», «Τραβιάτα», «Ερνάνη», «Παλιάτσους», «Τροβατόρε», «Καβαλλερία Ρουστικάνα» κλπ. Στις 21 Αυγ. παίζεται η «Αΐντα» του Βέρντι, μια όπερα συμβολική για την εξέλιξη των γεγονότων της Σμύρνης. Η σκλάβα πρωΐδα από την Αιθιοπία που πεθαίνει θα μπορούσε κάλλιστα να συμβολίζει τον χαμό της Σμύρνης και ολόκληρης της Ιωνίας. Η τελευταία παράσταση δίνεται στις 22 Αυγ., λίγο πριν την καταστροφή, με τη «Μποέμ» του Πουτσίνι.³⁹

Έτσι το θέατρο, μία αντιπροσωπευτική έκφραση της πολιτιστικής δημιουργίας του μείζονος Ελληνισμού, μετά από ογδόντα χρόνια ακμαίας πορείας θα διακοπεί βίαια, παρασυρόμενο μέσα στη δίνη των γεγονότων. Ακολουθώντας τη μοίρα των

37. Χρ. Αγγελομάτης, «Οι στρατιωτικοί θίασοι: Αναδρομή στο παρελθόν». *Καλλιτεχνική*, αρ. φ. 3, 3 Μαρτ. 1962. Βλ. επίσης M. Σιμόπουλος Οι ηθοποιοί στον πόλεμο. Αθήνα: Καμινάρης, 1935 και X. Σταματοπούλου-Βασιλάκου (επιμ.) 80 χρόνια ΣΕΗ: 1917-1997. Αθήνα: Κ. και Π. Συπίλιας, 1999, σσ. 280-282.

38. Χ. Σολομωνίδης, ο.π., σ. 260.

39. Ο.π., σ. 260 και σσ. 263-264.

ξεριζωμένων, άλλοι πθοποιοί πέφτουν πρωϊκά και άλλοι, ύστερα από χίλιες περιπέτειες και ταλαιπωρίες σώζονται.

Η Σμύρνη, η μυρόεσσα αυτή πόλη της καθ' ημάς Ανατολής, γενέτειρα σημαντικών προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των τεχνών, έμελλε μειά την καταστροφή να μπολιάσει με το αίμα των παιδιών της την πολιτιστική ζωή της ππειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα αυτή της αθηναϊκής ζωής με μία σειρά πνευματικών ανθρώπων, διακεκριμένων και μη, που θα συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους στην ελληνική πρωτεύουσα.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Τάκης Κωστιδάκης. Στην έρευνά σας, κυρία Βασιλάκου, που ήταν λεπτομερέστατη, δεν είδα καμία αναφορά για το θέατρο Σκιών. Δεν ασχοληθήκατε ή δεν το συναντήσατε;

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου – Βασιλάκου. Όχι, δεν ασχολήθηκα. Κύρια πηγή της έρευνάς μου υπήρξε ο Τύπος (εφημερίδες – περιοδικά). Τσως υπήρχαν παραστάσεις Καραγκιόζη, αλλά δεν περνούσαν στον Τύπο. Το πιθανότερο είναι επειδή εθεωρείτο λαϊκό θέαμα και επειδή η κοινωνία της εποχής στη Σμύρνη, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη ήταν μεγαλοαστική, πιστεύω ότι δεν θα σύνταξε σε παραστάσεις θεάτρου Σκιών. Και πάντως δεν περνούσαν ειδήσεις αυτού του θεάματος στον Τύπο.

ΜΕΡΟΣ Θ'

Λήξη Εργασιών

ΚΛΕΙΣΙΜΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Προεδρεύων τελευταίας συνεδρίας.

Κυρίες και κύριοι,

Το 3ο Συμπόσιο του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, με τον τίτλο «Τρεις χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού» έφτασε στο τέλος του.

Επί τρεις ημέρες (στην κυριολεξία απογευματινά και βραδινά) παρακολουθήσαμε επιστημονικές ανακοινώσεις, χαιρετισμούς επισήμων, προβληματισμούς και τοποθετήσεις συνέδρων.

Ακούσαμε μικρασιατικά τραγούδια από τη χορωδία και την ορχήστρα παραδοσιακής μουσικής του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου, υπήρχαμε μάρτυρες μιας σημαντικής τιμπτικής απονομής στη θυγατέρα του μεγαλύτερου φιλέλληνα του 20ου αιώνα, του αμερικανού προξένου στη Σμύρνη, του Τζωρτζ Χόρτον, την κ. Νάνου Χόρτον και τέλος όλοι μαζί γευθήκαμε παραδοσιακά εδέσματα και γλυκίσματα στη δεξίωση που παρατέθηκε από το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. για να γνωριστούν καλύτερα όλοι οι σύνεδροι, οι εισηγητές, οι επίσημοι καλεσμένοι.

Το καίριο ερώτημα ωστόσο που τίθεται και θα πρέπει να τίθεται στο τέλος αυτού του τριημέρου είναι το εξής: τι ακριβώς πέτυχε αυτό το Συμπόσιο, τι άφησε πίσω του, όχι μόνον στους συνέδρους, αλλά και σ' αυτούς που περιμένουν να διαβάσουν τα πρακτικά;

Δεν θα μπορούσα εγώ, ως πρόεδρος του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., να προδικάσω τις απαντήσεις. Ασφαλώς και ο λόγος ανήκει σε εσάς και θα περιμένουμε με ενδιαφέρον τη γνώμη σας.

Οφείλω ωστόσο να πω τούτο: το θέμα πήταν απέραντο, τεράστιο. Μια πτυχή του μόνον προσπαθήσαμε να καλύψουμε. Είναι πολλά που δεν προσεγγίσαμε. Και πώς θα γινόταν αυτό; Δεν φτάνουν 15 εισηγητές, δεν φτάνουν 12 ώρες συνεδριάσεων, ασφαλώς. Όμως πιστεύω ότι στο βαθμό που το προσεγγίσαμε, το κάναμε με σεβασμό και υπευθυνότητα. Έτσι θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το 3ο Συμπόσιο, σ' αυτόν τον τομέα, άφησε θετικές εντυπώσεις.

Επειδή θέλουμε να συνεχίστούν τα Συμπόσια, αφού αυτό προκύπτει και από την δική σας επιθυμία, όπως την εκδηλώνετε, με κάθε τρόπο, θα πρέπει να σας πω εκ μέρους του Δ.Σ. του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ., ότι πλέον μετά την πείρα των τριών Συμποσίων, αυτό προϋποθέτει περισσότερο χρόνο προετοιμασίας, άρα στο μέλλον δεν μπορεί και δεν πρέπει να έχουμε κάθε χρόνο Συμπόσιο, αλλά τουλάχιστον κάθε δύο χρόνια. Αυτή τη στιγμή δεν μπορώ να ανακοινώσω το πότε ακριβώς θα γίνει το επόμενο Συμπόσιο και ποιο θα είναι το θέμα του. Υπάρχουν πολλές προτάσεις. Θα συζη-

ιπθούν και έγκαιρα θα αποφασίσουμε. Προς το παρόν μας ενδιαφέρει να ετοιμασθεί η δουλειά για την έκδοση των Πρακτικών, δουλειά επίπονη που απαιτεί πολύ χρόνο. Ελπίζουμε ως το φθινόπωρο του 2008 να έχουν κυκλοφορήσει.

Πριν κλείσω και αφού ευχαριστήσω για άλλη μια φορά όλους όσοι συνέβαλαν στην οργάνωση και τη διεξαγωγή των εργασιών του Ζου Συμποσίου, θέλω να σας παρακαλέσω να συνεχίσετε να έχετε επαφή με το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. και τις δράσεις του.

Μπορεί το 2007, όπου συμπληρώθηκαν 85 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και με την ευκαιρία αυτή οργανώθηκαν από το Δήμο Ν. Ιωνίας, το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. και άλλους φορείς δεκάδες εκδηλώσεις στη Νέα Ιωνία, να ήταν πολύ φορτωμένο, όμως και το 2008 προβλέπεται να μην υστερήσει.

Σας ευχαριστώ πολύ.

Στατιστικά Στοιχεία

1. Επίσημοι-Εισογυπτές-Οργανωτική Επιτροπή κλπ	76 μέλη
2. Εκπρόσωποι προσφυγικών σωματείων εκτός Αιγαίνης	16 »
3. Εκπρόσωποι φορέων από τη Νέα Ιωνία και το νομό Αιγαίνης	40 »
4. Σύνεδροι καταγεγραμμένοι	320 »
5. Σύνεδροι μη καταγεγραμμένοι(δεν δήλωσαν στοιχεία)	30 »
Σύνολο	482 »

Γιάννης Χαραλάμπους, Δήμαρχος Ν. Ιωνίας.

Αγαπητές φίλες, αγαπητοί φίλοι,

Πιστεύω ότι μετά από ένα τριήμερο εργασιών στο Ζο Συμπόσιο μπορούμε να φύγουμε ικανοποιημένοι. Η συνεχής παρουσία τόσου κόσμου σε ένα Συμπόσιο με εξειδικευμένες εισηγήσεις είναι κάτι εντυπωσιακό. Κι αυτό σημαίνει ότι πέρα από τα τυχόν αρνητικά, που θα έλεγα με μανιώδη τρόπο επιζητεί να κατατεθούν ο αγαπητός μου Πρόεδρος, εκείνο που μένει είναι μια πορεία, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως θετική. Θα επαναλάβω ότι αυτό το πιστοποιούντα αφενός μεν η παρουσία τόσων εκλεκτών εισογυπτών αλλά και όσων συνέδρων απ' όλη την Ελλάδα. Τα αρνητικά καλό είναι να κατατίθενται για να θεραπεύονται, αλλά είναι λίγα και συγκυριακά.

Επιθυμώ, κλείνοντας τις εργασίες του Ζου Συμποσίου να ευχαριστήσω όλους

όσοι συμμετέχουν με κάθε ιδιότητα για την προσπάθεια που κατέβαλαν και την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν.

Το υλικό των εισηγήσεων και των παρεμβάσεων, όπως έχει πίδη γίνει με το 1ο και το 2ο Συμπόσιο, θα εκδοθεί σε τόμο, ώστε να υπάρχει πάντα ως μια σημαντική κατάθεση για την Ιστορία και τον Πολιτισμό των πατρίδων της Ανατολής.

Το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. αξίζει την στήριξή μας και θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω ξεχωριστά όλα τα μέλη της διοικήσεως του, που με φροντίδα και με αυταπάρνηση δούλεψαν τόσους μήνες. Επίσης ευχαριστώ τον κ. Νίκο Ουζούνογλου, πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής για τη βοήθειά του στη σύνθεση των εισηγητών.

Ας φύγουμε με αισιοδοξία και χαμόγελο.

ΠΟΙΟΙ ΠΑΡΕΣΤΗΣΑΝ

Τις εργασίες του 3ου Συμποσίου παρακολούθησαν περισσότεροι από 400 σύνεδροι, απ' όλη την Ελλάδα. Παρέστησαν εκτός όσων αναφέρονται στην Εισαγωγή (χαιρετισμοί – τιμποτική απονομή κλπ.), και οι εξής, ως εκπρόσωποι φορέων, και αρχών :

Ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ν. Ιωνίας κ. Γεώργιος Τσοπανίδης, οι αντιδήμαρχοι Ν. Ιωνίας: κ.κ. Ν. Δακούτρος, Π. Βλασσάς, Παναγ. Μανούρης, Βασιλ. Καλογερόπουλος, Βασιλ. Καραογλάνογλου, ο αντιδήμαρχος Θηβαίων κ. Ελισαίος Μαμής, ο αντιδήμαρχος Μεταμόρφωσης κ. Θεόδ. Βλάμπης, οι δημοτικοί σύμβουλοι Νέας Ιωνίας κ.κ. Ρεγκίνα Ουσταμπασίδου, Λουκάς Χριστοδούλου, Γιάννης Λαζαρίδης, Κώστας Μιστριώτης, Νίκος Μπράτημος, Σάββας Καλαμάρης, Παναγιώτης Τσουκαλάς, Γιάννης Κολμανιώτης, Άρης Χατζησαββίδης. Ακόμη η Γενική Γραμματέας του Δήμου κ. Ντίνα Αμπατζή και η Γενική Διευθύντρια κ. Αθηνά Κατράδη.

Ο πρόεδρος του Ιδρύματος « Εργαστήρι Νεωτ. Ποίοντς Τ. Σινόπουλος » κ. Χρ. Ρουμελιώτακης. Επίσης παρέστησαν με εκπροσώπους τους οι παρακάτω φορείς (κατά σειρά εγγραφής) :

Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ν. Ιωνίας, „Ένωση Σμυρναίων, Εστία Ν. Σμύρνης, Μορφωτικός Σύνδεσμος Βαρβασίου Χίου «Φάρος», Σύλλογος Μικρασιατών Πιολεμαϊδας, Πολιτιστικός Σύλλογος Μαλακοπής Θεο/κης, Μικρασιατική Εστία Ν. Πέλλας, Ένωση Μικρασιατών και Ανατολικοθρακιωτών Ν. Καρδίτσας, Παγγεραγωτικός Σύλλογος Λέσβου, Πολιτιστικός Σύλλογος Νέας Μαγνησίας Λαμίας, Μορφωτικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Γλύφας Ηλείας π « Αγ. Μαρίνα », Ένωση Μικρασιατών Θήβας, Πολιτιστικό Κέντρο Ποντιακού Ελληνισμού « Ψωμιάδειον », Παγκόσμιο Πο-

λιτιστικό Ίδρυμα του Ελληνισμού της Διασποράς Ν. Φιλαδέλφειας, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Σύλλογος «Νέα Σινασσός», Σύλλογος Νησίου Πισιδίας, Εστία Νέας Ιωνίας, Εργαστήρι Νεωτερικής Ποίησης «Β. Σιεριάδης», Α.Γ.Σ. «Ανατολή», Ένωση Παλαιών Προσκόπων Νέας Ιωνίας, Διαδημοτική Πολιτιστική Ένωση, Ε.Γ.Ε. Νέας Ιωνίας, Σύνδεσμος Συνταξιούχων Ι.Κ.Α. Ν. Ιωνίας, Πανελλήνια Ένωση Λογοτεχνών, Σωματείο Εργαζομένων Δήμου Νέας Ιωνίας, Πολιτιστικός Σύλλογος Νέου Μυλοτόπου «Οι Καππαδόκες», Σύλλογος των εκ Μαγνησίας καταγόμενων (Νίκαια), Σύλλογος Περαμίων-Κυζικηνών, Σύνδεσμος Κεντρικιάδων Σμύρνης, Επιμορφωτικός Σύλλογος Ηρακλείου Αππικής, Σύλλογος Φίλων «Η Άλληλεγγύη», Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, Σύνδεσμος Αλαγιωτών, Σωματείο Ινεπολιτών – Κασταμονιτών, Σύλλογος Σμυρναίων Ν. Ιωνίας, Ιωνικός Σύνδεσμος, Νέος Κύκλος Κων/πολιτών, Φυσιολατρικός Ομίλος Νέας Ιωνίας, Ένωση Ρουμελιωτών Ν. Ιωνίας, Σύλλογος Ποντίων Ν. Φιλαδέλφειας, Αδελφότης Προκοπιέων, Σύλλογος Προκονποίων.

Το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.) αποτελεί Ν.Π.Δ.Δ και διέπεται από τις διαιτάξεις του άρθρου 203 του Π.Δ. 410/95 (Δ.Κ.Κ.). Η ίδρυσή του δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. αρ.646/τ.2, όπου παρατίθεται η σχετική Συστατική Πράξη του Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Ιωνίας Αττικής(113/03).

Για την επίτευξη των σκοπών του, το ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. μπορεί να συνεργάζεται με τις υπηρεσίες του Δήμου και των Νομικών Προσώπων του, με τους Ο.Τ.Α, γενικότερα, Ν.Π.Δ.Δ., Ν.Π.Ι.Δ., καθώς και πολίτες που ενδιαφέρονται να συμβάλουν σε αυτούς.

Στο πλαίσιο των δράσεων του Κέντρου περιλαμβάνονται η έρευνα, μελέτη και εκπόνηση προγραμμάτων, η ίδρυση και λειτουργία εξειδικευμένης βιβλιοθήκης, οι εκδόσεις, η προκόρυψη υποτροφιών, η καταγραφή στοιχείων του μουσικού και ορχηστικού πολιτισμού, η διδασκαλία παραδοσιακών τεχνών, η λειτουργία μουσείων και η διεξαγωγή εκθέσεων.

Οι πόροι του ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, προέρχονται από το Δήμο της Ν. Ιωνίας. Παράλληλα, ομαντική ενίσχυση προσφέρουν οι δωρεές και χορηγίες φορέων και φυσικών προσώπων.

Το Κέντρο στεγάζεται σε ανακαινισμένους χώρους του συγκροτήματος κτηρίων του Δήμου Νέας Ιωνίας που βρίσκονται στην οδό Πατριάρχου Ιωακείμ 4, πολύ κοντά στο σταθμό των Η.Σ.Α.Π. Ν. Ιωνίας. Για κάθε επικοινωνία, οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να καλούν στον αρ. τηλ. / Fax 210 2795012 ή στο Δήμο της Νέας Ιωνίας, στον αρ. τηλ. 210 2790115.

Τακτικά μέλη

Πρόεδρος: Χάρης Σαπουντζάκης, Συγγραφέας - Ιστορικός.

Αντιπρόεδρος: Σάββας Καλαμάρης, Δημοτικός Σύμβουλος

Γραμματέας: Μάκης Λυκούδης, Ζωγράφος - Αγιογράφος.

Μέλη: Σταύρος Χατζούδης, Δημοτικός Σύμβουλος. Όμπρος Ακιανίδης, Γραφίστας. Φραντσέσκα Βουδούρογλου - Λάγκενφας, Δρ. Φιλολογίας. Χρυσάνθη Αθηνάκη, Φιλόλογος. Νίκος Βουλγαρέλης, Ζωγράφος. Κώστας Τσοπανάκης, Πρόεδρος Συνδέσμου Αλαγιωτών. Άγγελος Μελεμενής, Πολιτικός Μηχανικός. Δημήτρης Κω-

σπιδάκης, Αντιπρόεδρος Ιωνικού Συνδέσμου. Ηλίας Μωραλόγλου, Αντίδρος Ένωσης Σπάρτης Μικράς Ασίας. Χρίστος Χατζηπιωάννου, Υπεύθυνος Μουσείων. Σωτήρης Βάρβογλης, Ψηφιδογράφος. Δήμητρα Μαλαγάρη, Δικηγόρος.

Αναπληρωματικά μέλη

Νίκος Μαγιόπουλος, Γραμματέας Πνευματικού Κέντρο(αναπλ. Προέδρου). Μιλιάδης Καναβός, Δημοτικός Σύμβουλος (αναπλ. Αντιπρόεδρου). Κλαίρη Αφεντιούλη, Φιλόλογος. Αγγέλα Δερμετζόγλου, Έμπορος. Στάθης Ουλκέρογλου, Μουσικοσυνθέτης. Λαμπρινή Σπανοπούλου, Γραμματέας Συλλόγου Ινεπολιτών. Αικατερίνη Πασχάλη, Αρχαιολόγος. Παναγιώτης Παρέσογλου, Αντιπρόεδρος Συνδέσμου Αλαγιωτών. Σπύρος Τζαμτζής, Πρόεδρος Συλλόγου Σμυρναίων Νέας Ιωνίας. Γιάννης Κοντίτσης, Μουσικός. Πηνελόπη Δουρμούσσογλου, τ. Αντιπρόεδρος Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας. Γεώργιος Καζδαγλής, Μέλος Δ.Σ. Ιωνικού Συνδέσμου. Νίκος Κουκουλάρης, Δημοτ. Σύμβουλος, Επικεφαλής Παρατάξεως «Νέα Ιωνία 21ος αι.». Γεώργιος Παπαδόπουλος, Βιομηχανικός Εργάτης. Πολυκράτης Μανιάτης, Χρυσοχόος.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

1. 1923 - 2003: Νέα Ιωνία, 80 χρόνια, Λεύκωμα, 2004, σελ. 204.
2. Πρακτικά 1ου Συμποσίου: «Ο Ελληνισμός της Μ. Ασίας από την Αρχαιότητα ως τη Μεγάλη Έξοδο», 2005, σελ. 296.
3. Στ. Ουλκέρογλου - Π. Αμελίδη - Ευτ. Τσεσμελή: «Στέλιος Καζαντζίδης», 2005, σελ. 80.
4. Πρακτικά 2ου Συμποσίου: «Παιδεία - Εκπαίδευση στις Αλησμόνητες Πατρίδες της Ανατολής», 2006, σελ. 330.
5. Νίτσας Παραρά - Ευτυχίδου: «Μικρασιατικός Γλωσσικός Πλούτος», α' έκδοση 2006, σελ. 272.
6. Χάρη Σαπουντζάκη - Μάκη Λυκούδη: «Τα πρώτα σχολεία των προσφύγων στη Νέα Ιωνία: το Δημοτικό, Ελληνικό Σχολείο, Ημιγυμνάσιο», 2007, σελ. 250.
7. Περιοδικό «ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.»: τεύχη 1-10 (2003-2008)
8. Περιοδικό «ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.»: «Ειδική έκδοση για τον Καραγκιόζη», (του Τάκη Κωστιδάκη), 2007.
9. Νίτσας Παραρά - Ευτυχίδου: «Μικρασιατικός Γλωσσικός πλούτος», β' έκδοση 2008, σελ. 272.
10. Πρακτικά 3ου Συμποσίου: «Τρεις χιλιετίες Μικρασιατικού Πολιτισμού (Επισήμες -Γράμματα - Τέχνες), 2008, σελ. 270.

Περιεχόμενα

Σελ.

ΜΕΡΟΣ ΑΔ

- Οργάνωση - Συντελεστές - Σύντομο Ιστορικό - Πρόγραμμα.....7

ΜΕΡΟΣ ΒΔ

- Έναρξη Συνεδρίου - Προσφωνήσεις επισήμων 17

ΜΕΡΟΣ ΓΔ

- Απονομή τιμής στην κυρία Νάνου Χόρτον, Θυγατέρα του
Αμερικανού Πρόξενου στη Σμύρνη Τζωρτζ Χόρτον..... 31

ΜΕΡΟΣ ΔΔ

- 1η Συνεδρίαση 33

- Νίκος Ουζούνογλου: «Μικρά Ασία: Γενέτειρα
των Επιστημών – Τεχνολογίας και Ιατρικής..... 35

- Χρήστος Μπαλόγλου: «Η πολιτιστική πολιτική των
Απαλιδών Βασιλέων της Περγάμου»..... 49

- Γεώργιος Ματσόπουλος: «Η ιατρική παράδοση στη Μικρά Ασία»..... 77

- Αντώνης Παυλίδης: «Η δυναμική της Μικρασιατικής παράδοσης»..... 91

ΜΕΡΟΣ ΕΔ

- 2η Συνεδρίαση 97

- Βασίλειος Καραγεώργος: «Η σημασία της Μικράς Ασίας
για το Βυζάντιο» 99

- Χαράλαμπος Παπασωτηρίου: «Το Βυζάντιο στη Μικρά Ασία» 107

- Μελέτης Μελετόπουλος: «Οικονομικές προϋποθέσεις
του Μικρασιατικού Πολιτισμού» 113

ΜΕΡΟΣ ΣΤΔ

- 3η Συνεδρίαση 119

- Πασχάλης Ανδρούδης: «Οι Βυζαντινοί σταυροειδείς
εγγεγραμμένοι ναοί της Καππαδοκίας» 121

- Γεώργιος Νιέλλας: «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες των Εισοδίων της
Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ταξιάρχη στο Λιβίσι της Λυκίας»..... 141

- Εμμανουήλ Βαρβούνης: «Μικρασιατικός και Σαμιακός
λαϊκός πολιτισμός: ταυτότητες και ετερότητες»..... 157

ΜΕΡΟΣ Ζ'

4π Συνεδρίαση	167
Θεοφάνης Μαλκίδης: «Μορφές του πολιτισμού στον Πόντο»	169
Φλωρίν Μαρινέσκου: «Πολιτικές προσωπικότητες του Ελληνισμού που έδρασαν στον ευρύτερο Μικρασιατικό χώρο: οικογένειες Μουρούζη – Υψηλάντη»	187
Ευστράτιος Ζεγκίνης: «Θροσκευτικές και πολιτιστικές σχέσεις των ετεροδόξων δερβίσοδων της Μικρασίας με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς»	197

ΜΕΡΟΣ Η'

5π Συνεδρίαση	213
Νίκος Βικέτος: «Το εβδομαδιαίο θροσκευτικό περιοδικό της Σμύρνης, «Ιερός Πολύκαρπος» κατά την πρώτη περίοδο της εκδοτικής πορείας του (1911-14), με αναφορά στον τύπο της Σμύρνης»	215
Χρυσόθεμης Σταματοπούλου – Βασιλάκου: «Το Ελληνικό Θέατρο στη Σμύρνη»	225
ΜΕΡΟΣ Θ'	
Λήξη εργασιών	239
ΜΕΡΟΣ Ι'	
Φωτογραφικό υλικό	249

ΜΕΡΟΣ Γ'

Φωτογραφικό υλικό

Το Συνεδριακό Κέντρο του Δήμου Ν. Ιωνίας.

Άποψη της αίθουσας Συνεδριάσεων κατά την έναρξη.

Ο Δήμαρχος Νέας Ιωνίας
κ. Γιάννης Χαραλάμπους.

Ο εκπρόσωπος του Πρωθυπουργού,
Γραμματέας Υπ. Παιδείας
κ. Ευαγγ. Συρίγος.

Ο εκπρόσωπος της αξιωματικής
αντιπολίτευσης, τ. υπουργός,
βουλευτής κ. Μιχάλης Χρυσοχοΐδης.

Ο Δήμαρχος Θηβαίων κ. Νικ. Σβίγγος.

Ο Πρόεδρος του Κ.Ε.Μ.Π.Ο.
κ. Χάρης Σαπουντζάκης.

Ο Πρόεδρος της Ο.Π.Σ.Ε.
κ. Αθαν. Λαγοδήμος.

Ο καθηγητής Ε.Μ.Π.
κ. N. Ουζούνογλου.

Η θυγατέρα του φιλέλληνα
Προξένου στη Σμύρνη
Τζώρτζ Χόρτον κ. Νάνσυ Χόρτον.

Απονομή πιμπτικής πλακέτας στην κ. Νάνσυ Χόρτον.

Η πιμπτική πλακέτα.

Απόψεις της αίθουσας Συνεδριάσεων.

Η Ορχήστρα και η Χορωδία παραδοσιακού τραγουδιού του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Νέας Ιωνίας κατά την έναρξη του Συμποσίου.

Το προεδρείο της 1ης Συνεδρίασης.

Το προεδρείο της 2ης Συνεδρίασης.

Το προεδρείο της 3ης Συνεδρίασης.

Το προεδρείο της 4ης Συνεδρίασης.

Το προεδρείο της 5ης Συνεδρίασης.

Εξωτερική όψη των Μουσείων.

Από το χώρο του Ιστορικού Μουσείου.

Από το χώρο του Λαογραφικού Μουσείου.

Εκθέματα του Λαογραφικού μουσείου.

Από το χώρο του Μουσείου Υφαντουργίας – Ταππουργίας.

Επισκέπτες των Μουσείων.

ISBN. 978-960-88117-1-3